

Tartalom

LX. ÉVFOLYAM, 11. SZÁM

2006. NOVEMBER

NAGY GÁSPÁR: Puskás Kelemenék (1956 októbere után)	3
BERNÁTH ÁRPÁD: A szellemi Európa szolidaritása Heinrich Böll hangján	7
HEINRICH BÖLL: A magyarok felkelése	8
ROBERT C. CONARD: Sohase találkoztam olyan magyarral, aki ne akart volna tanulni (Fordította: <i>Bernáth Csilla</i>)	10
ANDERLE ÁDÁM–MAROSI ÁGNES: A magyar forradalom és a spanyol emigráns köztársasági kormány	16
PÉTER LÁSZLÓ: A forradalom a szegedi orvosegyetemen	26
POMOGÁTS BÉLA: Ötvenhat és a harmadik út	69
FRIED ISTVÁN: A lázadó ember és Közép-Európa szabadságvágya	76
PÁL JÓZSEF: A hallgatás tornya (Írók a szabadságharc után)	84
GÖMÖRI GYÖRGY: Az Irodalmi újság lengyel tárgyú írásairól (1956–1989)	93
SIMAI MIHÁLY: A Nemzet, a Fény és az Árnyék (Cseppek a tengerből – Fekete Pál új könyve); Szerelem a pokol tornácán (Egy forradalmár-feleség titkosnaplója)	98
KAHLER FRIGYES: Péter László: 1956 Előtt, Alatt, Után	114
SZEKÉR ENDRE: Gömöri György és Buda Ferenc: 1956, a mi forradalmunk	119

HOLLÓSI ZSOLT: „Nem ellenemlékművet akartam csinálni”
(Beszélgetés Csíkszentmihályi Róberttel a Műegyetemnél felavatott '56-os szobráról) 122

Szerkesztői asztal a belső borítón

ILLUSZTRÁCIÓ

KAJÁRI GYULA grafikai a címlapon, a 6., 75., 118.
és a 121. oldalon

CSÍKSZENTMIHÁLYI RÓBERT '56-os szobra a 124. oldalon

DIÁKMELLÉKLET

VASY GÉZA: Az 1956-os forradalom
egyik szellemi előkészítője: Illyés Gyula

NAGY GÁSPÁR

Puskás Kelemenék

1956 OKTÓBERE UTÁN

*Még karácsony előtt egyik reggel
pufajkás martalócok zörgettek a kapun,
Keresztanyám nevezte így őket,
amikor reszketve beengedte
a teherautóról leugráló,
hangosan káromkodó, durva férfiakat...
aztán hetente jöttek rendületlenül,
fegyvert kerestek a ház minden zugában
feltúrták a bevetett ágyat, szalmakazlat,
fölmásztak a tyúkólba, lementek a krumpliverembe,
föllapátolták a padláson a maradék búzát,
belenéztek a kerekas kútba,
a szőlőhegyi pincét is fölforgatták,
hátha ott az a fegyver, amivel nagybátyám,
Kelemen József
kirobbantja majd újból az ellenforradalmat.*

*Pedig tudhatták volna, hogy októberben
egyik megmentője volt a tanácselnöknek,
akivel bizony nem tudom, mi történik,
ha a népharag úgy istenigazából nekiszabadul,
merthogy a beszolgáltatás idején, igaz pironkodva,
ő ment az idegen rendőrökkel házról házra
a törvényt betartatni...
a cséplőgép mellől vitték a teli zsákokat,
én a jajveszékelő nagymama kötényébe kapaszkodtam,
aki két fohász között nem volt rest átkokat is szórni
a végrehajtó rendőrökre...*

Azon az októberi estén a tüntetők élén
az egyik alvégi legény borjúkötelet is hozott,
úgymond ajándékba a reszkető elnöknek,
amit persze, a rigmus szerint, Rákosinak szánt igazából
„akasszuk föl a szederfára, hadd szellőzzön egy kicsit”,
rikkantott bele az estébe, amire nagybátyám is jónak
látta, hogy a tréfát komolyan vegye és határozottan
eltanácsolta a hangoskodókat,
az elnök pedig kereket oldott a hátsó kertkapun,
meg sem áll Pestig, mondták később,
amit nem értettem, hiszen onnan jött hozzánk a forradalom...
így hallottam a menekülő pesti fiúktól is,
akik éjszakára szállást kértek és kaptak nálunk,
aztán a hajnali ködben nekivágtak az osztrák határnak,
nagyanyám hátizsákjukba élelmet tett
és fohászt küldött utánuk... *segélje őket az Isten!*

El is mentek a tüntetők az elnök házától,
inkább a tanácsháza iratait gyűjtötták föl,
szerencsére a szomszédból előkerült a plébános úr is,
és megmentette az anyakönyveket,
a beszolgáltatási jegyzőkönyveket ő se bánta,
meg kisegítette az alkalmi szavalókat a Talpra magyar-ból,
mondván: „fiaim, ezt azért tudhatnátok betéve és hibátlanul,
micsoda tanítóitok voltak, ha még Petőfivel is felsültök?!”
A rég elpuccolt párttitkár ablakát
egy féltéglával azért még megzörgették,
így győzött a megtépzott önérzet is,
de aztán elcsitultak a kedélyek...
estelente a Szabad Európa rádiót hallgatták...
az iskolában a címer helyén kereszt függött,
és reggel elmaradt az úttörős zászlófelvonás,
a tanítóink suttogva beszéltek és talán
néhány hétig még templomba is jártak,
a plébános úr gyakrabban tartott hittanórát.

Mondom: decemberben szinte a menekülők sarkában
jöttek a fegyvereket kutató pufajkás vitézek,
akik csak piszkos ellenforradalmárokat
meg szemét disszidenseket emlegettek...

*nagynénéim megszeppenne, sírva,
rimánkodva jártak nyomukban,
nehogy véletlenül oda tegyenek,
pontosabban ott felejtsenek egy fegyvert,
aztán diadalmasan megtalálják,
hallottak már efféle történetet a környékünkön,
akkor aztán nincs kegyelem...!
Börtön, sőt még annál súlyosabb dolog is lehet a vége!*

*Ezek a mogorva pufajkások, rendőrök,
nyomozók csapatostul jöttek ránk,
még engem is faggattak, gondolván,
kikotyoghatok valami fontosat:
nem láttam-e a keresett fegyvert nagybátyámnál,
s biztos én tudom a legjobb rejtékhelyeket a ház körül,
mutassam csak meg, hová szoktam elbújni
a szomszéd kislányokkal... szegény nagymama
ilyenkor fennhangon elkezdett imádkozni,
ők meg röhögtek, mondván, majd úgyis
kiszedik a piszkos ellenforradalmárból a titkot,
s egy-két pofonnal, kádár-kolbásszal
majd jobb belátásra térítik vagy megrohad a börtönben.*

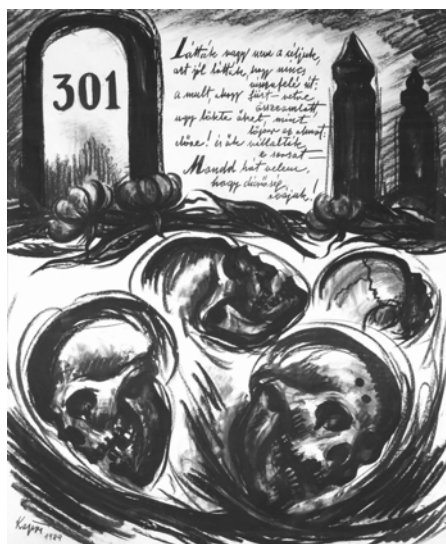
*Voltak, akiket elvittek a faluból,
nagybátyámat csak a rendőrségen pofozták,
ütötték többször is, sokáig viselte a szeme alatt
az egyik vallató gyűrűjének kékült helyét,
de a fegyverrejtegetést nem tudták rábizonyítani.*

*Ezek a visszatérő látogatások arra szolgáltak,
hogy a makacs falut, így nagybátyámat is
beverjék a téeszcsébe,
nos, ez valamikor 1959 végére sikerült,
sok pofon, gumibotütés elcsattant addig,
míg beadták a derekukat, ahogy mondták,
szigorúan az önkéntesség jegyében.
Ezekben az években csak Puskás Kelemenék voltunk.*

*Aztán még sokáig így emlegettek bennünket,
megkülönböztetve még két hasonló nevű családtól,*

akiknek szintén volt ragadványnevük a faluban.
Mi ezekben az időkben kaptuk a pecsétet, amit a család
igazán rosszul viselt, főleg nagybátyám jött dühbe,
ha valaki így szólította.

Az iskolában is azt kérdezték
az osztálytársaim: "Na, hol van az a puska?"
„Csak nekünk mondd meg, nem árulunk be,
ne félj!” rimámkodtak, kérleltek az órák közti
szünetekben meg hazafelé,
én meg olyan talányosan ingattam a fejem,
hogy okkal hihették: biztos tudom a rejtekhelyet,
néha tán még lövöldözök is a kertaljában,
mint egy igazi rabsic, Sobri Jóska kései utóda,
de én inkább a nálunk csak egy éjszakára megszállt
pesti srácokra gondoltam, akik mielőtt még
végképp átlépték a határt, rám hagyták hősi történeteiket,
s azokban bizony bőven volt mindenféle fegyver,
amivel az orosz túlerőt néhány napon át föltartóztatták.
Azóta is elrejtethetlenül
velem vannak ezek a fegyverek!

A szellemi Európa szolidaritása Heinrich Böll hangján

1956 novemberében a kulturális élet százöt személyisége követte a Münchenben élő német kiadó, Kurt Desch felhívását: tiltakozzanak Magyarország megtámadása valamint Nagy-Britannia és Franciaország egyiptomi intervenciója ellen. A Desch által körözött, Stephen Spender (London) által megfogalmazott *Nyilatkozat* így szólt:

1. A szellemi Európa szolidaritást vállal a magyar fiatalság, a diákok és munkások, és nem utolsó sorban az írók, művészek és tudósok elnyomóik ellen vívott szabadságharcával.
2. A szellemi Európa tiltakozik Magyarország szovjet haderő általi brutális megerőszakolása ellen.
3. A szellemi Európa természetesen elítéli az agressziókat az agressziókat, mint amilyet a napokban Egyiptom szenved el Franciaországtól és Angliától, és a totalitárius terror minden alkalmazását.

(Ford. SCHULCZ VIKTÓRIA)

A Nyilatkozatot a Die Kultur 1956. dec. 1-jén megjelent különszámában tették közzé, mintegy válaszként a Magyar Pen-Klub elnökének, Képes Gézának 1956. november 13-án kelt segélykérő felhívására. Sokan csak egyetértésüket fejezték ki a Nyilatkozattal – így többek között Hermann Hesse, Arthur Köstler – nem kevesen értékelő eszmefuttatásokat vagy az együttérzést kifejező sorokat is fűztek hozzá. Jean Paul Sartre álláspontját tanulmánya címe tükrözi: *A szocializmus mint orosz import áru csődöt mondott*. A 105 aláíró között az említettekén kívül sok, kulturális körökben máig ismert nevet találunk: Stefan Andres, Albert Camus, Pablo Casals, Günther Eich, Hans Habe, Walter Jens, C. G. Jung, Hermann Kasack, Hans Erich Nossack, Pablo Picasso, Hans Werner Richter, Luise Rinser, Bertrand Russell, Ina Seidel, Gábor von Vaszary, Wolfgang Weyrauch törték meg kollégáikkal azt a megdöbbent csendet, amelyet művészek és filozófusok között a kíméletlen, jogtipró szovjet invázió és a Szezei-csatornáért vívott harc kiváltott. Heinrich Böll Kurt Deschhez írott, 1956. nov. 22-én kelt levelében fejtette ki nézetét a magyar szabadságharcról, amelyet a Die Kultur különszáma a 16. oldalon közölt. Magyar fordításban most olvashatjuk először.

Bernáth Árpád

HEINRICH BÖLL*

A magyarok felkelése

Úgy vélem, hogy szolidaritásunk pusztá kinyilatkoztatásával sem a magyar szabadságharc áldozataival, sem az egyiptomi halottakkal és sebesültekkel szemben nem teljesíthetjük kötelességünket; igaz, a szolidaritás magától értetődő és a magától értetődőt most megteszem: egyetértek a Nyilatkozattal. A magyar férfiakkal, asszonyokkal és gyermekekkel szemben csak akkor teljesíthetjük kötelességünket, ha megkíséreljük megérteni, hogy mi az, amiért harcolnak és szenvednek, már egy teljes hónapja, oly konoksággal, amely Európa nyugati felén nem csak meglepődést, de szégyenkezést is ki kellett volna, hogy váltson. A szemtanúságot nem vallhatom magaménak, mégis biztos vagyok benne, hogy Magyarországon olyan igazságért harcolnak, szenvednek és halnak meg, amelyet mi Európa nyugati felén zászlónkra sajátunkként könnyelműen fel nem írhatunk, vezércikkeinkbe és hírmagyarázatainkba fel nem vehetünk: annak *részei*, amit mi igazságon és szabadságon értünk, bizonyára a magyar szabadságharcosok szeme előtt is ott lebegnek, de számukra mégis többről van szó, arról is, ami még nálunk sem létezik. Ez a harc *értünk* is folyik, elkeseredetten, amelyhez egyedül csak jótékonykodással járulunk hozzá, nem kevés ez, és mégse elegendő, és még sincs más eszközünk: szégyenünk határait pontosan jótékonykodásunk és arról való tudásunk jelöli ki, hogy ezt a harcot *értünk* vívják, a szenvedést értünk szenvedik el.

* Forrás: Heinrich Böll: *Aufstand der Ungarn*. In: *Werke* (Kölner Ausgabe). Hg. v. Árpád Bernáth et al. Bd. 10. 1956–1959. Hg. v. Viktor Böll. Köln: Kiepenheuer & Witsch, 2005. p. 73. Az „1956 hatása a német kultúrában” c. szemináriumot a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán Bernáth Árpád hirdette meg a 2005/2006-os tanév tavaszi szemeszterében. Az itt közölt fordítás Balogh Melinda, Bereczki László, Demeter Mónika Gabriella, Demku Andrea, Huber Andrea, Mizsei Edit, Paor Smole Bernadett, Schulz Viktória munkáinak összeállításából jött létre.

ROBERT C. CONARD*

Sohase találkoztam olyan magyarral, aki ne akart volna tanulni

Jól tudom, hogy minden nemzet fiai között vannak lusták és közömbösek, sőt még kisebb-nagyobb csirkefogók is, de nekem olyan szerencsém volt, hogy sohase találkoztam olyan magyarral, akire illene ilyesmi leírás. Számomra a magyarok „ein lerngieriges Volk”, egy tanulni vágyó nép. Először 1956 őszén, a magyar forradalom kitörése után találkoztam velük, Ausztriában, a traiskircheni menekülttáborban, s azóta a magyarokkal való minden találkozásom pozitív benyomásokkal járt.

Ötven évvel ezelőtt, alig egy évtizeddel a Holocaust után, sok emberben még mindig éltek ellenérzések mindennel szemben, ami német. Én azonban, a friss történelmi tapasztalatok ellenére is, németül akartam tanulni, s ezért elhatároztam, hogy a bécsi egyetemen folytatom tanulmányaimat. Épphogy elkezdődött az őszi szemeszter, s még azzal voltam elfoglalva, hogy kialakítsam egyetemi hallgató-életemet, amikor novemberben röplapok jelentek meg az egyetemen, amelyen önkénteseket kerestek a Magyarországról Ausztriába érkező menekültek megsegítésére. Ebben az időben még orosz katonák őrizték a Schwarzenberg téren a Vörös Hadsereg emlékművét, s Ausztria gondosan vigyázott frissen megszerzett, alkotmányban rögzített semlegességére. S mégis, Ausztria emberbaráti kötelességének érezte, hogy segítsen az elnyomás elől menekülőkn.

Csodálatot keltettek bennem azok a fotók, amelyek az osztrák újságokban jelentek meg gyereksorból alig kinőtt magyar fiatalokról, akik Molotov-koktélokkal támadták meg a szovjet tankokat, egyetemistákról és munkásokról, aki fegyveres katonai alakulatokkal szálltak szembe. Ebben az időben még keveset tudtam arról, hogy a Szezei-válság nemzetközi bonyodalmai hogyan függnek össze az osztrák határon túli eseményekkel, s arról sem igen volt fogalmam, hogyan kell értékelni az Amerika Hangja által világgá kürtölt ígéreteket, amelyek forradalomra biztatták a kelet-európaiakat, ígéreteket, amelyeket aztán nem váltottak be. Naiv amerikai fiatalemberként jelentkeztem önkéntesnek, nem politikai indítékból, hanem mert segíteni akartam azoknak, akik életüket kockáztatták a sajtósabadságért, a szabad választásokért, a független politikai pártokért, a demokratikus szocializmusért. Kívívta tiszteletemet és elnyerte együttérzésemet az a nemzet, mely bátran harcolt azért, hogy maga határozhassa meg, hogyan akar élni.

1956 egyik novemberi reggelén hajnali hat órakor csatlakoztam egy csoport önkénteshez, akik a bécsi egyetem melletti Votivkirche-nél gyülekeztek. Busszal vittek bennünket

* Robert C. Conard, a University of Dayton (Ohio, USA) nyugalmazott egyetemi tanára szerkesztőségünk felkérésére írta meg visszaemlékezéseit *I Never Met a Hungarian Who Didn't Want to Learn* címmel.

Alsó-Ausztrián át a Baden melletti Traiskirchenbe. A faluban egy elhagyott, omladozó, egykori kadétiskola volt kiszemelve arra, hogy fogadja a szerencsétlen menekülők áradatát. Az iskola nagy területen szétszórta épületekből állt: főépület („Hauptgebäude”), lovarda istállókkal („Reitschule” és „Ställe”), tornaterem („Turnhalle”), uszoda („Schwimmbad”), kollégium („Wohnheime”), ebédlő konyhával („Eßsaal” és „Küche”) és még néhány, különböző célú kisebb épület képezték a hatalmas komplexumot. Tanúskodtak az Osztrák-Magyar Monarchia elmúlt dicsőségéről, s szolgáltak egymást követően az osztrák, a náci-német és a szovjet csapatok szálláshelyéül. Amikor a Vörös Hadsereg 1955 őszén kivonult Ausztriából, lelakott, kifosztott épületeket hagyott itt maga után, amelyek ki voltak téve a nap, a szél, az eső további rongálásának. Nem volt sem villanyáram, sem fűtés, sem folyóvíz, sem egy ép ablaküveg a kadétiskola területén – lepusztultságában arra volt csak jó, hogy emlékeztessen az egykor hatalmas birodalomra.

Az önkéntesek csapata – osztrák és külföldi egyetemisták, munkások és munkásnők, egy kétgyermekes anya, egy vöröskeresztes karszalagot viselő grófnő - idealisták sajátos gyülekezete volt, akik olyan kalandra vállalkoztak, amelynek nem tudhatták a kimeneteletét. Treiskirchenbe érkezvén megdöbbenünk a lepusztult laktanya láttán. Szerencsére grófnőnk humorra lelket öntött belénk. Nevetnünk kellett, amikor mosolyogva kijelentette: „Azt hiszem, a 'Hauptgebäude'-vel kell kezdenünk.” De egészséges humorérzéke mellett szervező képessége is volt, sőt tudott bánni az emberekkel is. Tapintatos, demokratikus viselkedése összhangban állt kopott csuklyás kabátjával és viseletes tweed-szoknyájával. Utasításai számunkra csupa ésszerű javaslatnak tündek. Mindannyian éreztük, milyen nevetségesek vagyunk: néhány gyakorlatlan ember próbál egy grófnő vezetésével szembe nézni egy óriás feladattal.

Másnap reggel kicsit reményteljesebbé vált helyzetünk, mert buszokkal további önkéntesek, teherautókkal pedig tapasztalt munkások és a javításhoz szükséges anyagok is érkeztek. Az osztrák Vörös Kereszt karszalagos tagjai vették gondjukba a táborot. Villanszerelőkkel és üvegezőkkel elkezdtük rendbe hozni a helyiségeket. Takarítottunk, festettünk, üvegeztünk, villanyt szereltünk. Mivel egyetlen épületben sem volt folyóvíz, egy tömlőt kapcsoltunk az országúti fő vezetékre. Még nem volt hideg, így a fűtés rendbe hozását későbbre halasztottuk. Amikor már minden helyiség tisztán, kifestve állt, utolsó simításként kaptak egy csupasz villanykörtét is a mennyezetről lelógó egyetlen foglalatba. Aztán bevittük a termekbe a tábori ágyakat, amelyeket azonnal elfoglaltak a menekültek. Az ellátást: szappant, fogkefét, edényeket, élelmiszert, ruhákat nemzetközi segélyszervezetek és bécsi boltok szállították. Minden adomány megtalálta helyét. A konyha is hamarosan üzemelni kezdett, az ebédlő kitararították, az egyik épületben gyűjtötték a kiosztandó ruha-adományokat („Kleiderausgabe”). Mivel a vízvezeték minden épületben javításra várt, egész ottlétem alatt gondot okozott, hogy kevés volt a WC, nem volt elégséges mosdóhely.

Mindazonáltal a lényeges dolgok lassan rendeződtek. Az ebédlőben rendszeres időközönként felszolgált étel igen bőséges volt: gulyás, „Auflauf” (felfújtak) valamint zsemle, túró és skandináv szardínia olyan nagy mennyiségben állt rendelkezésre, hogy minden étkezésre jutott belőlük. Minden személy kapott egy tábori ágyat, s ahogy egyre több szoba vált lakhatóvá, a családok is megteremthették a maguk privát szféráját, nem kellett többé vadidegenekkel megosztani lakóterüket. Az egyik épület sarkában egy vállalkozó szellemű

menekült borbélyüzletet nyitott. Egy bécsi sportszerkereskedés futball-labdákat ajándékozott a tábor lakóinak. Egy helyi gazdálkodó lenyírta a füvet az egykori „Exerzierplatz”-on, a katonai gyakorlótéren, ahol aztán focizni lehetett. Egy önkéntes, aki a Dél-Afrikai olimpiai futó csapat tagságára aspirált, futballmeccseket szervezett a menekülteknek, hogy mozoghassanak és levezethessék a hosszú, tétlen napok feszültségét.

A menekültek között sok nyughatatlan gyerek volt. Fegyelmetlen csapatokba verődve kószáltak a táborban, mintegy kipróbálva új szabadságuk határait. De voltak a táborban kötelességtudó tanárok is, akik rendet szerettek volna teremteni. Termeket kértek, ahol ezek a talajvesztett gyerekek folytathatnák a tanulást, hogy az iskola és a játék napi ritmusát újra kialakítsák. Bár sem tankönyv, sem másmilyen iskolai felszerelés nem állt rendelkezésre, az iskola megnyílt. A menekült orvosok és pszichológusok fogadóórákat tartottak, hogy a gyerekeknek és a felnőtteknek segítsenek a család és a barátok elvesztése okozta trauma feldolgozásában. Az új tantermekben gyorsan rendbe hozták a kályhákat, egy ideig csak itt volt fűtés a konyhán és az ebédlőn kívül. Így az iskola nem csak fegyelmet teremtett, de egy bizonyos kényelmet is biztosított a hidegebbre forduló időben.

Mire a tél beállt, már több mint háromezer menekült élt a táborban, megfelelő szálláshellyel és elégséges étellel ellátva, de kevés melegedési és tisztálkodási lehetőséggel. Értelmes tevékenységre se nyílt gyakran mód, amivel az időt kitölthették volna. December elején a Svéd Vöröskereszt vette át a tábor irányítását. Szürke egyenruhájukban inkább tűntek katonáknak, mint elesettek mentőangyalának, de hamarosan rendezettebbé és hatékonyabbá tették a tábor működését. Ezek a jól képzett svéd hivatalnokok rendelkeztek azzal, amivel az akkori Osztrák Vöröskereszt még nem: pénzzel és jó nemzetközi kapcsolatokkal. Érkezésük után a táborban dolgozó önkéntesek szerény juttatást kaptak. Más változás is történt: munkások további épületeket újítottak fel, újabb és több nemzetközi segítség érkezett. Különböző országok képviselői jelentek meg, hogy meghallgassák azokat a menekülteket, akik készek voltak hazájukba emigrálni.

Bár csak egy gyakorlatlan megfigyelő voltam, mégis feltűnt nekem, hogy milyen eltérések vannak a különböző országok bevándorlási hivatalaiknak működésében. A legfeltűnőbb különbséget az angolok és az amerikaiak módszerei mutatták. Az angolok csak azt akarták megtudni a menekültektől, hogy közülük ki akar Angliába menni. Amikor összeállt a megfelelő számú kontingens, az embereket buszokkal a repülőtérre vitték és elrepítették őket Nagy-Britanniába. Egyszerű, hatékony és egyenlő bánásmódot biztosító módszer volt. Az USA-hivatalnokok válogattak, aszerint, hogy a leendő bevándorlók mennyire mutatkoznak Amerika számára hasznosnak. Orvosok, ügyvédek, mérnökök, képzett szakmunkások, egyáltalán, minden diplomás, kedvező besorolást kapott.

Miután az Egyesült Államok bevándorlási hivatalának emberei befejezték a menekültek kikérdezését, a kérelmezőknek nem egyszer három hónapig is várniuk kellett, amíg beadványukat elbírálták. Az ebből adódó bizonytalan helyzetben a menekültek – mivel nem tudhatták, hogy vajon befogadja-e őket az Egyesült Államok – azt kezdték fontolgatni, hogy ne menjenek-e mégis máshová. Fel kellett készülniük a váratlan helyzetekre, és minden lehetőséget mérlegelniük kellett. Az Amerikába vágvakozók némelyikének támogatót is kellett találnia, valakit, aki jótáll azért, hogy az új bevándorló nem terheli meg a szociális ellátórendszert. Végül is, még ezzel az időtrabló eljárással együtt is, az óvatos Amerika fogadta be a legtöbb menekültet. Voltak más országok, amelyek még Angliánál is

egyszerűbb módszerrel dolgoztak. Az afrikai gyarmatok, a dél-amerikai országok németül minden elbeszélgetés nélkül is fogadtak be menekülteket. Számos európai ország, köztük a skandinávok, németek, osztrákok is nagyszámú menekültnek nyújtott menedéket minden feltétel nélkül.

A menekültek óhaja és szükséghelyzete: az emigrációs kényszer nyilvánvalóvá tett egy szorongató feladatot. Bárhová is kerüljenek a kérelmezők, az új élethez egy új nyelvet is meg kell tanulniuk. Így aztán hirtelen majd háromezer magyar akart angolul, németül, franciául, svédül, dánul, norvégül, spanyolul, hollandul, portugálul vagy olaszul tanulni. A lista nem teljes, mert arra emlékszem, hogy mi önkéntesek tizenhárom nyelv megtanulására kezdtünk csoportokat szervezni.

Az igények kielégítésére a tábor svéd vezetője hozzájárult egy nyelviskola megszervezéséhez. Az iskola első vezetője egy olyan egyetemista lett, aki gyermekkorában, a világháború után maga is menekültként került el Észtországból. Traiskirchenbe önkéntesként már Dél-Afrikából érkezett. Azonban nem volt egészen egészséges. 1957 elején kiújult tüdőbaja: alighogy beindította az iskolát, kénytelen volt feladni táborbeli munkáját, orvosi kezelésre szorult. A tábor vezetője ekkor engem kért föl arra, hogy vegyem át a nyelviskola igazgatását. A tábori nyelviskola megnyitása a legjobb pillanatban történt. Az önkéntesek ugyanis, bár tanult emberek voltak, kevés gyakorlati készséggel rendelkeztek, és így idővel egyre kevesebb és kevesebb értelmes feladat akadt számukra a táborban. Sokan közülük kezdtek feleslegesnek érezni magukat, s vagy haza készülődtek, vagy vissza az egyetemre. Lassan mindössze abból állt a táborban való hasznosíthatóságunk, hogy valamennyien valamennyire képzettek voltunk és beszéltünk egy olyan nyelven, amire a táborlakóknak szükségük lett volna.

Kezdetben az önkéntesek vonakodtak nyelvórákat adni. Ha az anyanyelvükről volt is szó, tanítási gyakorlatuk nem volt. Mégis, belátták a kényszerhelyzetet. Kezdetben nekünk sem volt tankönyvünk, sem egyéb taneszközünk – se papír, se íróeszköz, se kréta, se tábla. Hely azért volt, csak további termeket kellett még kitakarítani. Aztán a bécsi Berlitz-nyelviskolától kaptunk értékes tankönyveket. Néhány papír- és írószerkereskedés rövidesen ellátott bennünket tollal, papírral és krétával. A táblát úgy pótoltuk, hogy a helyiségek egyik falát feketére festettük. Ez bevált. Ami engem illet, nem akartam egy nyelviskola megszervezésének felelőségét magamra venni. Túl nagy feladatnak tűnt ez számomra. Tanítási gyakorlatom sem volt, magam is még csak tanultam németül, és addigi életemben soha nem kellett semmit sem megszervezni, nem hogy egy közel háromezer fős nyelviskolát. Próbáltam magam helyet mást keresni erre a feladatra. De hiába vonakodtam e tisztséget elvállalni, az önkéntesek megválasztottak főnökükké, egy feladatra, amelyről hamar kiderült, hogy sokkal többet követel tőlem, mint amire valaha is számítottam. Azonban mindazt a nehézséget, ami abból fakadt, hogy majdnem háromezer különböző korú, családi háttérű és előképzettségű embert kellett egy szerény felszereltségű iskolában tanítani, legyőzte az az egységes cél, hogy a menekültek nem akartak ott maradni, ahol voltak, hogy el akartak kerülni valahová máshová.

Az iskola gazdasági működtetése egyszerű volt: én közöltem a tábor vezetőjével a nyelvtanítást vállalók létszámát, ő meg ezt megszorozta a fejenként járó díjazással. Minden pénteken megkaptam schillingben a fizetésekre szánt összeget, a tanárok aláírták az elismervényt, ezeket visszajuttattam a táborvezetőnek, aki ellenőrizte a végösszeget. Egy-

szerű eljárás volt, sohasem adódtak problémák. Nem volt minden tanított nyelvhez nyelvkönyv, de angol könyv elegendő volt, s a legtöbb csoport ezt a nyelvet tanulta. Ismeretlen adományozók idővel bőségesen ellátottak bennünket papírral. Az volt a benyomásunk, hogy nálunk kötött ki Bécsből minden papírlap, aminek legalább az egyik fele üres volt. Lett elég tollunk és krétánk is. A papír dobozokban állt minden tanterem bejáratánál, s ki-ki vehetett belőle amennyit akart. Mivel egy osztályra csak egy nyelvkönyv jutott, a tanárnak minden kifejezést fel kellett írnia a fektére festett falra, majd nedves ronggyal letörölni. Így aztán nem sokáig bírta a falfesték, de ha kellett, akár minden este újrafestettük. Másnap reggelre mindig megszáradt.

Azzal rögtön tisztában voltam, hogy a menekült tábor körülményei között nem lehet szabályos iskolát szervezni beiratkozással, osztályokkal, órarenddel, jelenléti ívvel, házi feladatokkal és osztályozással. Az egyetlen járható út az volt, hogy egyszerűen kijelöltünk egy bizonyos helyiséget egy bizonyos nyelv tanítása számára, és befogadtunk mindenkit, aki jönni akart, s hagytuk, hogy tanuljon, ahogy tud. A reggeltől estig tartó angol tanfolyamokhoz számos teremre és tanárra volt szükségünk. Gyakran még az ebédszünetet sem tartottuk be, hiszen úgyse ehetett mindenki azonos időben, ehhez túl kicsi volt az ebédlő. Hogy a többi tanfolyam hogyan zajlott, azt nem tudom; én szinte egész nap tanítottam, akárcsak a többi önkéntes. Mindenesetre soha senki nem fordult hozzám panaszszal. Általában egy tanár egy órát tartott (néha mégis kettőt vagy hármat, egyfolytában), majd valaki más vette át a helyét. Lényegtelennek tűnt, hogy az előző tanár hol kezdte el vagy hagyta abba az anyagot, mert minden, ami csak előfordult, megtanulásra volt érdemes. A menekültek közül sokan egész napjukat a tanterembe töltötték, amit csak étkezéssért hagytak el.

Egy szokásos nyelvtanuló csoportban annyian voltak, amennyien elfértek a kijelölt teremben. Székünk kevés volt, a többség a földön ült, néhányan az ablakpárkányokon. A csoportokban legkülönbözőbb korú és képzettségű ember volt együtt. Anyák jöttek karjukon gyermekükkel, orvosok ültek munkások, mérnökök juhászok mellett – az egyik juhász minden nap magával hozta puliját is. Jó néhány estén elszórakoztatott bennünket ez a juhász ügyes és engedelmes kutyájának produkcióival.

Az emberek kedvük és kényük szerint járálhattak ki-be tantermükbe, de többnyire egész nap tanultak. Ha egy szó, egy fordulat vagy egy mondat jelentése a többség számára nem volt világos, mindig akadt valaki, aki kitalálta és bekiabálta a megoldást, vagy megsúgta a szomszédjának, ami így halk morajlással futott végig a tanteremben. Gyakoroltuk a kiejtést, magyaráztuk a nyelvtant, kérdéseket és válaszokat fogalmaztunk meg. Követtük a Berlitz-tankönyvet, ha volt értelme, eltértünk tőle, ha annak láttuk értelmét. E neveléstudományi káosz mélyén mégis volt valamilyen sajátos rend, aminek eredményeképpen szüntelenül előbbre jutottunk. A gyerekek gyakran gyorsabban haladtak, mint a felnőttek, ha valaki hibázott, rendszerint kitört a nevetés. A tanárok is, a tanulók is megszegték az összes alapvetőnek tartott pedagógiai elvet. Ahogy egyik önkéntes társunk megfogalmazta: „Itt nincs se szabály, se módszer.” Az igazi tanár a motiváció volt: a tanulásban rejlett az új élet lehetősége.

Az egyik amerikai kérdező-biztostól megszereztem a menekülteknek felteendő kérdéseket, és nagy vonalakban azt is elmondta nekem, hogy a bevándorlási hivatal emberei milyen válaszokat szeretnének hallani. Ettől kezdve ezek a kérdések és a rájuk adandó

válaszok szabták meg az angol tanfolyamok felépítését és célját. Begyakoroltuk a kérdéseket és felkészítettük diákjainkat a helyes válasz megfogalmazására. Kezdetben én játszotam a kérdező-biztos és a válaszolót is, majd a menekültek vették át a szerepeket. Hamarosan megtanultuk variálni ezeket a kérdéseket és válaszokat, és rájöhettünk, hogy bizonyos egyszerű kérdéseket és állításokat a mindennapi élet számos helyzetében, sőt még filozófiai elmélkedésekben is fel lehet használni. A haladás napról napra szembetűnőbb lett: az angol lett a tábor nyelve. Mint a többi angol nyelvet oktató önkéntes, én is csak angolul beszéltem a menekültekkel. Nagy volt a valószínűsége annak, hogy a megszólított vagy valamelyik csoportomban tanult, vagy legalábbis látásból ismert. Egyre másra jutott el hozzám a jó hír, hogy az elbeszélgetések egyre jobb eredménnyel zárulnak. Egyre több menekült ment át az amerikai bevándorlási hivatal „vizsgáján”, lett képessé az Új Világban új életet kezdeni. Ha valaki megtudta, hogy mehet Amerikába, többnyire megkereste tanárát és megköszönte munkáját. Néhány hónap múlva már újabb nyelvtanuló csoportjaink alakultak.

Egy fiatal angol nő, aki ápolónőnek jelentkezett a táborba, angol óráját minden nap egy verssel fejezte be. A tanulók gyakran nem értették Shakespeare vagy William Blake versét, de a zenéjét igen, s azt is, hogy félreérthetetlenül klasszikus angol irodalmat hallanak. Ennek a zenének olyan volt a ritmusa, mint a La Manche csatorna hullámainak. Megkérdezte tőlem, tarthatna-e irodalom órát. Biztos voltam benne, hogy sokan ily módon még jobban meg fognak tanulni angolul. Egy kis csoport meg is alakult. A tanárnő egy állandóan magánál hordott verseskönyvből tanított. Felírt egy verset a fekete falra, a tanulók pedig lemásolták. Elmagyarázta a szavak jelentését, majd együtt felolvasták és kívülről megtanulták a verset. Ez lett az egyik legsikeresebb kísérletünk. Csoportunkban ezentúl kérdéseimre néha sajátosan archaikus ízű válaszokat kaptam...

A tanulás új életet vitt a táborba: gyerek, felnőtt egyaránt iskolába járt. A tábor egy ideális „pedagógia tartomány” képét mutatta: Goethe, Rousseau, Pestalozzi mosolygott ránk az égből. Eltűntek az osztálykülönbségek, mindenki együtt tanult, mindenki mindenkinek segített, ahogy tudott. Nem lepett meg, hogy egyre több ember hagyta el a tábort, mert elfogadták a kivándorlási kérelmét.

Sokszor elgondolkoztam azon, vajon van-e még valaki rajtam kívül, akiben Traiskirchen pozitív kísérletként él. Egy szerény sikerű szocialista kísérletként, ahol azoknak, akiknek többjük volt másoknál, nem túl sokkal volt többjük, és akiknek kevesebbjük volt, nem volt sokkal kevesebbjük; ahol mindenki szükségletei szerint részesült mindenből és képességei szerint járult hozzá mindenhez. A menekülttábor számomra döntő élmény volt: emiatt választottam a tanári pályát. A táborban megtanultam, hogy az emberi szellem kiteljesül a tanulásban, és a tanulás segít átvészelni a nehéz időket. Azt is megtanultam, hogy az igazságosság azon alapszik, hogy a keveset jól osszuk el, nem pedig azon, hogy rosszul a sokat. Sok menekülttől tanultam sok mindent, de a legtöbbet a juhásztól és kutyájától. Tudom, hogy nem jutottak el Amerikába, mert egyikük sem kapott elég pontot az amerikai hasznosság skálán. Ma már tudom, hogy az én életemben nagyobb szerepet játszottak a magyar menekültek, mint én az övékében. És remélem: ötven év múltán sem késő kifejeznem irántuk érzett hálámat.

(Fordította: BERNÁTH CSILLA)

ANDERLE ÁDÁM–MAROSI ÁGNES

A magyar forradalom és a spanyol emigráns köztársasági kormány

Az európai fasiszta hatalmak által támogatott Franco tábornok győzelme után az emigrációba kényszerült spanyol köztársasági kormány, valamint a köztársasági cortes tovább folytatta működését. London és Mexikóváros volt a köztársaságiak két központja az első időkben, a második világháború után pedig Párizsban működtek a köztársasági kormányok, azzal a reménnyel, hogy Franco hatalma csak átmeneti jellegű.

A második világháború után ugyanis az ekkor megszületett ENSZ 1945. június 20-án már elítélte a Franco diktatúrát, 1946. március 4-én pedig az Egyesült Államok, Anglia és Franciaország kormányai sürgették a hatalomváltást Spanyolországban. Ez is szerepet játszott abban, hogy 1946. december 11-én az ENSZ határozatban zárta ki annak a lehetőségét, hogy Spanyolország a tagjai közé léphessen, s a tagországait felkérte, hogy szakítsák meg a diplomáciai kapcsolataikat Franco kormányával.

A demokratikus, köztársasági intézmények helyreállítása a háborút követően tehát reális lehetőségnek tűnt, és az országok egymás után rendezték diplomáciai kapcsolataikat a párizsi székhelyű emigráns köztársasági kormánnyal. Így tettek Kelet- és Közép-Európa demokratikus kormányai is. Magyarország 1946. augusztus 22-én létesített diplomáciai kapcsolatot az emigráns spanyol kormánnyal. A követ, Julio Prieto Villabrille 1946. novemberében érkezett Budapestre.

A hidegháborús konfliktusok kibontakozása azonban ezeket a köztársasági reményeket két oldalról is aláásta, és zárójelbe tette. Az új nemzetközi erőterben a nyugati hatalmaknak szüksége lett Franco rendszerére, antikommunista jellege és geopolitikai helyzete miatt, ezért fel kellett oldaniuk Spanyolország teljes elszigeteltségét. Az ENSZ 1950. november 4-én visszavonta a már említett 1946-os határozatát. A francia határt ismét megnyitották a spanyolok előtt, a nyugati hatalmak újra működtették követségeiket Madridban. 1952-ben Spanyolország az UNESCO tagja lett, 1953-ban a Vatikánnal kötött konkordátum és az Egyesült Államokkal kötött katonai és gazdasági szerződések végleg megtörték a Franco diktatúra nemzetközi elszigeteltségét. 1955-ben Spanyolországot az ENSZ-be is felvették.

Másik oldalról a Szovjetunió vezette keleti blokk kommunista pártjainak szociáldemokrácia elleni közös fellépése és a Tájékoztató Iroda létrehozása, valamint a kommunista hatalomváltások ezen országokban erős belső konfliktushoz vezettek a spanyol emigrációban is. A Dolores Ibárruri vezette Spanyol Kommunista Párt szembefordult a többi spanyol emigráns párttal és a kormánnyal. A köztársasági emigráns kormány értetlenül szemlélte a kelet-európai országokban megrendezett koncepciók pereket is. Magyar-

ország esetében ez még riasztóbbnak tűnt számukra, mert itt a „spanyolosokkal” (Rajk László maga is harcolt a spanyol polgárháborúban) történt a leszámolás. A diplomáciai kapcsolat ezért a térség kommunista kormányai és a köztársasági kormányok között 1950-ben mindenütt megszűnt, kivéve Jugoszláviát. Utóbbi 1977-ig, a spanyol emigráns kormány önfeloszlásáig fenntartotta azt.

A Párizsban székelő spanyol emigráns köztársasági kormányok ezért elszigetelődtek, a tevékenységük erőteljesen leszűkült, belterjessé vált.

Mindazonáltal 1956 elején úgy tűnt, hogy Spanyolországban Franco-ellenes demokratikus népmozgalmak kezdődnek. Ezt először a februári madridi diáktüntetések jelezték. Az emigráns kormány ezért az év folyamán felvette a kapcsolatot a spanyolországi belső demokratikus (illegális) ellenzékkel (E. Tierno Galván, Dionisio Ridruejo és mások). A világ más részein, különösen Latin-Amerikában hasonlóképpen egy diktatúraellenes demokratikus mozgalom elindulásának lehetünk tanúi 1956-ban. Ebben az emigráns köztársasági kormány által érzékelt szélesebb nemzetközi dimenzióban robbant az 1956-os magyar forradalom.¹

*

Amikor Franco halála után (1975) a spanyol nép határozott a monarchia visszaállításáról, a spanyol emigráns köztársasági kormány a döntést tiszteletben tartva megszüntette működését. Párizsban őrzött levéltárát azonban nem adta át a spanyol (monarchikus berendezkedésű) demokratikus államnak, hanem a *Fundación Universitaria Española* keretein belül magánlevéltárként helyezte el, és szervezte azt meg (Inventario del Fondo París). Ennek elsődleges feldolgozása az 1990-es évek elejére megtörtént, kötetben közreadták az iratok jegyzékét. 2005-re befejezték a források digitalizálását is. Immár a kutatás számára is hozzáférhető iratanyagban 2005 nyarán tártuk fel az 1946–1950 közötti magyar vonatkozású anyagot, a budapesti spanyol köztársasági követség iratait.

A jól tagolt és pontos jegyzékekben azonban találtunk utalást arról is, hogy létezik egy dosszié az emigráns kormány 1956-os magyar forradalommal kapcsolatos ügyeiről.² Írásunkban ennek fontos dokumentumait adjuk közre.³

*

A legfontosabb dokumentum a köztársasági kormány nyilatkozata a „magyar problémáról”. Ennek dátumaként „1956 novembere” van megjelölve, de mint a Kolumbia fővárosában, Bogotában megjelenő újság, az *Intermedio*, amely november 16-i számában közli e nyilatkozatot, jelzi, hogy a nyilatkozat előző nap jelent meg. A kolumbiai lapra történő utalás azért is lehet fontos, mert e dokumentum igen sok más latin-amerikai újságban is

¹ Francisco CAUDET: *El exilio republicano de 1939*. Madrid, 2005, Ed. Cátedra; Sonsoles CABEZA SÁNCHEZ-ALBORNOZ: *Historia política de la segunda república en exilio*. Madrid, 1997, Fundación Universitaria Española. ANDERLE Ádám: *A magyar–spanyol kapcsolatok ezer éve* (kézirat, 2005.) Lásd a „Rendhagyó politikai kapcsolatok” című fejezetet.

² Alicia ALTED VIGIL: *El Archivo de la II. República Española en exilio, 1945–1977*. (inventario del Fondo París). Madrid, 1993, Fundación Universitaria Española.

³ A tanulmányokban említett-közölt dokumentumok a köztársasági kormány levéltárának 280–13/1956 jelzetű dossziéjában (új jelzet: RE/52.3) található a „Nota oficial sobre el problema húngaro” cím alatt. Lásd Alicia Alted Vigil i.m. 74. oldal.

megjelent. A Buenos Airesben megjelenő *España Republicana* például november 30-án adta közre a nyilatkozatot.

Érdekesek és fontosak e lapok kommentárjai is, mert mindegyik analógiát lát a spanyol köztársaság és a magyar nép sorsa között. A bogotai lap a „Kossuth földje” népének áldozatait a spanyol köztársaságiak áldozataival és tragédiájával vetette össze: mindkét esetben a *külföldi intervenció* győzte le a szabadságot, írta a lap. A magyar eseményeket ezért a spanyol polgárháború fényében láthatjuk jobban, hangsúlyozta a lap. Ezért a köztársaságiak magyarok ügyében tett nyilatkozata olyan *politikai terv*, amelyet a spanyolok immár húsz éves szenvedése érlelt meg, emeli ki az újság, és aztán közli magát a dokumentumot.

Ezt a *köztársasági érzékenységet* hangsúlyozza az említett Buenos-Aires-i lap is. Az *España Republicana* nagy fontosságot tulajdonít annak a ténynek, hogy a kiáltványt nem az ENSZ-nek küldte el az emigráns kormány, mert az erősen megosztott szervezet és ezért hatástalan, cselekvésképtelen fontos ügyekben – hanem a világ közvéleményéhez fordult.

A kormánynyilatkozatot francia nyelven jelentették meg, de a latin-amerikai újságok természetesen spanyolul adták közre, ezért a szövegben kisebb eltéréseket is találhatunk.

A dokumentumot most magyarul adjuk közre:

SPANYOL KÖZTÁRSASÁG

Feljegyzés a magyar problémáról

Természetes, hogy a spanyol nép a többinél érzékenyebb a magyar problémára, mert saját maga is hasonló szerencsétlenség áldozatává vált 20 éve, és ennek következményei még mindig hatnak.

Azért, hogy hangot adjon ennek az érzésnek, az emigráns spanyol köztársasági kormány nem az ENSZ-hez fordul, mivel tapasztalatból tudja, hogy Közgyűlés ebben az esetben is súlyos nehézségekbe ütközne, mint más nemzetközi problémák esetében is, ha hatékony megoldásokat vállalna fel, miközben a tagállamok továbbra is előnyben fogják részesíteni az eltérő nemzeti ambíciókat az emberiség általános érdekeivel szemben, az igazság nevében. Ez a szellemiség a megalapításától kezdve megosztja a Szervezetet.

Ezért az emigráns spanyol köztársasági kormány, korlátozott anyagi eszközökkel, de erkölcsi ereje teljes súlyával a közvéleményhez fordul, hogy egy nemes nép tragédiája ne váljon egyik, vagy másik oldal propaganda fegyverévé, amivel ellenfelüket akarják lejáratni. Ellenkezőleg, vállalja azt az igaz feladatot, hogy megadják a magyar nemzetnek az elégtételt, ami megilleti, azért, hogy gyorsan megtalálhassa a békét és a belső megnyugvást.

Mindezért az emigráns spanyol köztársasági kormány azon a véleményen van, hogy a magyar problémát azzal az alábbi tervvel lehetne megoldani, amely speciális körülményektől eltekintve, hasonlít arra, amelyet mi is régóta kérünk a saját hazánk számára:

A nagyhatalmak, a lehető legmagasabb szinten üljenek össze egy konferencián, hogy egyeztessék, milyen módon állítsák helyre a békét és a teljes függetlenséget Magyarországon, a következő elvek figyelembevételével:

1. Kivonják a külföldi katonai erőket;
2. Megegyeznek arról, hogy garantálják Magyarország területi semlegességét az Osztrák Köztársaság számára kijelölt feltételekkel és határidőkkel⁴, lecsökkentik a nemzeti haderőt, egy belső rendet biztosítani képes rendőrséggel arányosan.
3. Létrehoznak egy olyan nemzeti kormányt, amely megfelelő határidőn belül szabad választásokat ír ki – ezt, ha a magyar nép elfogadja, egy Nemzetközi Megfigyelő Bizottság biztosítaná – annak az elfogadásával és előzetes egyeztetés után, hogy betartják az alábbi feltételeket:
 - a) Általános amnesztia, lemondanak mindennemű megtorlásról.
 - b) Tiszteletben tartják az ellenzékét, mint a politikai társadalom szerves részét, és mint szükséges elemet, amely a demokrácia fejlődéséhez, előrehaladásához nélkülözhetetlen.
 - c) Lemondanak a hivatalos egypártrendszerrel, lehetővé teszik a polgárok számára, hogy szabadon hozzanak létre pártokat és szakszervezeteket, amelyek egyenlő jogokkal és köteleességekkel rendelkeznek.
 - d) Elismerik, hogy minden polgár ugyanazokkal az alapvető jogokkal rendelkezik, ugyanazokat a köteleességeket követelik meg tőlük, biztosítva számukra a törvény azonos védelmét, anélkül, hogy kivételt tennének személyekkel, osztályokkal, ideológiákkal, hittel, vagy pártokkal.
 - e) Vallásszabadság
 - f) A sajtó, a rádió, az oktatás és a gondolatok kifejezésének és terjesztése eszközeinek szabadsága, mindenki számára egyenlően, a törvény által előírt pártatlan normák között.
 - g) Olyan kormányzati formát hozzanak létre, amelynek a hatalma a szabadon kifejezett népakaratból fakad, és ezt szabad választásokkal rendszeresen megújítja. A kormány működése nem jelenthet előnyt, vagy kirekesztést egyik párt vagy hatalom számára sem.
4. Azonnali megegyezés a Magyarországnak nyújtandó külföldi, kamatmentes kölcsönről, amelyet a Szovjetunió és a nyugati kormányok folyósítanak a nekik megfelelő arányban. A kölcsön célja az, hogy biztosítsák az ország gazdasági újjáépítését, és megkönnyítsék a normális működés helyreállítását.

Az emigráns spanyol köztársasági kormány úgy gondolja, hogy a terv elfogadása és megvalósítása az egyetlen igaz és hatékony módja a magyar nép tragédiájával való szolidaritásnak, így lehet orvosolni azt, és így lehet helyreállítani – ezzel egyidőben az egész világon is – a bizalom légkörét, amely előfeltétele a békének és a népek jólétének.

Párizs, 1956. november

⁴ A négy megszálló hatalom 1955. május 15-én kötötte meg az államszerződést Ausztriával. Az országot független, semleges és demokratikus államként állították vissza a nemzetek sorába. A megszálló csapatok kivonására 90 napos határidőt jelöltek ki, 1955. október 25-ig. A nagyhatalmak betartották a megállapodást.

Az állásfoglalást nemcsak az emigráns kormánnyal diplomáciai kapcsolatban álló kormányoknak, befolyásos újságoknak, de neves politikusoknak, közéleti személyiségeknek is elküldték.

A párizsi archívumban megőrizték a kísérőlevelek másolatait: egyebek közt W. Churchill, Ch. de Gaulle, J-P. Sartre, A. Camus, F. Mitterand, G. Bidault, von Brentano és sokan mások – csaknem ötven levél kópiáját találtuk meg – kapták meg közvetlenül e dokumentumot.

Néhányan válaszoltak is a Fernando Valera külügyminiszter által aláírt levélre, köztük december 19-én de Gaulle tábornok ezt írja:

„Köszönöm Magyarországról szóló tájékoztatóját. Érdeklődéssel olvastam. Szomorúan értesültem Negrin köztársasági elnök haláláról, akit nagyon nagyra becsültem. Engedje meg, hogy megragadjam az alkalmat, és kifejezzem részvételemet Önnek.”

Fernando Valera barátjának, az emigrációban élő nagy spanyol gondolkodónak, Salvador Madariagának írt személyes hangú levele érdemel külön figyelmet. Egyrészt azért, mert a külügyminiszter ebben ismételten hangsúlyozza a spanyol köztársaságiak és a magyarok sorsa közti hasonlóságot, kiemelve: a magyar probléma megoldására tett javaslatuk *„nem sokban különbözik attól, mint amit a saját hazánkban akarunk. Nem gondolja?”* – zárja levelét Valera.

Madariaga azonnal válaszolt, úgy látja Magyarország esetében a Nyugat és az ENSZ részéről a segítséget illetően teljességgel hiányzott az „erkölcsi erő” és a szándék is.

*

Az emigráns kormány párizsi archívumának 1956-os magyar dossziéjában azonban több más dokumentumot is őriz.

Az egyik a *Kultúra Szabadságáért Kongresszusának* drámai kiáltványa, amelyet francia nyelven adtak közre, válaszul a magyar írók segélykérő felhívására, amely 1956. november 4-én 7 óra 57 perckor hangzott el a Kossuth Rádióban. A segítségkéréshez csatolták saját felhívásukat egy nemzetközi akció elindításához, *Ki fog válaszolni?* címmel. A kiáltvány szövege:

Azért, hogy a céljuk és a harcuk tovább éljen...

A magyar írók felhívása

November 4-én, vasárnap 7 óra 57 perckor a Kossuth Rádió az alábbi szöveget sugározta:

„Figyelem, figyelem kedves hallgatóink! A Magyar Írók Szövetségének Kiáltványát fogják hallani. Itt a Magyar Írók Szövetsége. A világ összes írójához, összes tudósához, összes írószövetségéhez és akadémiai társaságához, az egész világ szellemi elitjéhez fordulunk. Segítséget kérünk. Kevés időnk maradt. Ismerik a tényeket. Felesleges emlékeztetni arra, ami történt. Segítsenek Magyarországnak! Segítsenek a magyar népnek! Segítsenek a magyar íróknak, a tudósoknak, a munkásoknak és parasztoknak! Segítsenek szellemi munkásainknak! Segítség! Segítség! Segítség!”

A felhívást háromszor ismételték meg angolul, németül és oroszul. Utána néhány percig zene szól. 8 óra 7 perckor a Kossuth Rádió elnémul.

Ki fog válaszolni?

Nem jött válasz az egyetemisták és a Petőfi Kör írói által elindított forradalom utolsó szavaira. Nem tudtunk válaszolni, és ők ezt tudták. Bár csak felhívást intéztek hozzánk, mégis értjük az így közvetített parancsot. Azt akarták, hogy a harcuk túlélje vereségüket.

Meg kell hallani ezt az üzenetet, ezt az egész világon terjesztett felhívást. Közülünk mindenkinek most kell rá válaszolni! Közülünk mindenki tud valamit tenni!

A szörnyű budapesti gaztett kitaszította a kommunizmust az emberiségből. Legelőször ezt kellett kijelenteni. Le kell vonni viszont a gyakorlati következtetéseket is. Mi a következőt gondoljuk:

– Kezet fogni egy kommunistával, aki „önszántából” egyetért pártjával, olyan mintha üdvözlőnk a budapesti büntény egy cinkosát. Megjelentetni egy kommunista írásait, egyet jelent annak a szellemi propagandaműfajnak a támogatásával, amely a budapesti büntényhez vezetett. Megvitatni egy kommunista érveit, olyan mintha elfelejtenénk, hogy ezek „igazolják” szükségszerűen a budapesti mészárlást. Folytatni az „enyhülés” megtévesztő jele alatt megindult Európa-Szovjetunió párbeszédet – ez az „enyhülés” nemrég mutatta meg valódi természetét Budapesten – olyan mintha fonodorlatos csapdát állítanánk.

Fogadni és ünnepelni a szép művészeti társulatokat, a megzabolázott értelmiségieket, akiket a moszkvai rezsim küld nekünk, olyan mintha elfelejtenénk a Budapestről minket hívó vértanú írók hangját, olyan mintha elárulnánk végrendeletüket.

Mindenki nézzen magába, és szabadon döntse el, hogy mit tesz saját személyes és társadalmi befolyási területén azok ellen, akik megtapsolják a büntényt, megpróbálják majd a feledés homályába burkolni, vagy mentségeket keresnek.

Minden szabad szellem, aki csatlakozni kíván a Kultúra Szabadságáért Kongresszus nemzetközi akciójához, tudja, hogy itt olyan embereket fog találni, akik nem felejtik el a budapesti írók felhívását, nem fogják hagyni, hogy elfelejtődjön, és akiknek az a terve, hogy most válaszoljanak rá.

A Kultúra Szabadságáért Kongresszus nevében:

[olvashatatlan aláírás]⁵

Az archívumban más fontos dokumentumokat is találtunk, amelyeknek szegedi vonatkozása van.

A manchesteri székhelyű *Committee on Science and Freedom* – Bizottság a Tudományért és Szabadságért – amelyet a nemzetközi hírű tudós, Polányi Mihály elnökölt, s a támogató tagok között olyan hírességek voltak, mint Karl Jaspers, Jacques Maritain, Robert Oppenheimer, Earl Russel vagy Salvador Madariaga, Polányi György titkár⁶ aláírásával levelet juttatott el a köztársasági kormányhoz. A dokumentumhoz csatolták annak az 1956.

⁵ Az olvashatatlan aláírásról kiderítettük, hogy az a Kultúra Szabadságáért Kongresszus elnöki tisztét 1952–1956 között betöltő Denis de Rougemont (1906–1985) ismert svájci föderalista teoretikus, író és publicistáé. www2.vo.lu/hompages/fce/rougemont.htm

⁶ George Polányi, Polányi Mihály fia, Priscilla nevű feleségével töltötte be e Bizottság titkári pozícióját.

november 3-án kelt levélnek az angol fordítását, amelyet a szegedi egyetem rektora és professzorai írtak alá, segítségért fordulva a világ tudósaihoz.

Az eredeti *magyar nyelvű* felhívás igen gyorsan megjelent a *Nature* című folyóiratban is *Szent-Györgyi Alberttől* kapott fordításban (1956. november 17.). Arról eddig nem tudtunk, hogy létezik egy másik angol fordítás is, amelyet az említett manchesteri bizottság küldött el – egyebek közt – a spanyol köztársaságiaknak.

Az eredeti magyar szöveg megjelent a *Szeged Népe*⁷ című újságban. A Csongrád Megyei Levéltárban megtaláltuk Baróti Dezső⁸ 1956-os vizsgálati anyagában. A fordításokat ezzel vetettük össze. Az eredeti levél:

„Az újjászületett demokratikus Magyarország nemzeti függetlenségének visszanyerése után békében és barátságban kíván élni közvetlen szomszédaival és a világ valamennyi népével. Mi, a szegedi egyetem, felhívást intézünk a világ valamennyi egyeteméhez, hogy erkölcsi tekintélyükkel álljanak mellénk abban a törekvésünkben, hogy hazánk függetlensége és ezzel a béke helyreállítása – amely a tudományos munka alapfeltétele – mielőbb biztosítottassék. Külön kérjük azokat a tudósokat, akikkel az elmúlt évek során személyes kapcsolatba léphettünk, akár külföldön akár hazánkban, legyenek segítségünkre. Szerény erőnkkel eddig is arra törekedtünk, hogy kutatásainkkal az egész emberiség haladását és jobb jövőjét szolgáljuk. A jövőben is mindent meg akarunk tenni, hogy az általunk mindig becsült szomszéd népek és a világ valamennyi kutatójával együttműködhessünk. Boldogok volnánk, ha ez a célunk megvalósulhatna.

Baróti Dezső rektor, Korpássy Béla dékán, Ábrahám Ambrus, Bónis György, Budó Ágoston, Csik Lajos, Fodor Gábor, Greguss Pál, Hetényi Géza, Huszák István, Ivanovics György, Jancsó Miklós, Kanyó Béla, Koltay-Kastner Jenő, Szabó József, Szabó Zoltán, Szőkefalvy-Nagy Béla, Waltner Károly egyetemi tanárok.”

Baróti Dezsőt 1957. április 6-án leváltották tisztségéből, és április 26-án letartóztatták. 1957. szeptember 11–12-én tartották az elsőfokú tárgyalást, ahol 2 év 6 hónap börtönbüntetésre ítélték. Később másodfokon a börtönbüntetést 3 év próbaidőre felfüggesztették. A vizsgálati anyagban és az ítéletekben találunk utalást az egyetemi felhívásra, információhoz jutunk keletkezésének körülményeiről, illetve arról, hogy milyen súllyal szerepelt Baróti perében.

Az első fokú ítélet 7. pontja⁹ szól a táviratról, amelyet a rektor és az Egyetemi Tanács tagjai írtak alá. Elküldték Nagy Imrének, az Egyesült Államokban élő Szent-Györgyinek, Polányi Mihálynak Angliába, valamint a bécsi és moszkvai egyetemnek. A távirat szövegét magyar és angol nyelven¹⁰ felolvasták a Széchenyi Rádióban, amely a forradalom alatt néhány napig működött Szegeden. Baróti 1957. május 9-i vallomásában és augusztus 6-i ki-

⁷ 1956. november 4-i (vasárnap) szám, 3. oldal.

⁸ Baróti Dezső 1955–1957-ig volt a szegedi egyetem rektora.

⁹ Csongrád Megyei Levéltár: B.M. Csongrád m. Rfkap. vizsg. oszt. 31–5619/57. számú Vizsgálati Dosszié Baróti Dezső ügyében, 1. kötet.

¹⁰ A *Szeged Népe* című újság szerint franciául és németül is beolvasták. 1956. november 4-i szám, 3. oldal.

hallgatási jegyzőkönyvében¹¹ elismeri, hogy maga is részt vett a megfogalmazásában, néhány aláíróval együtt. Megerősíti, hogy elküldték külföldre is. A szöveg felolvasásáról a rádióban nem tudott, ez Fodor Gábor kollégája egyéni akciója volt.

Dr. Korpássy Béla az Egyetemi Tanács egyik tagja 1957. augusztus 6-i kihallgatása¹² során név szerint felsorolta azokat (Hetényi G., Fodor G., Baróti D., Waltner K.) akik emlékezete szerint megírták a felhívást. Az Egyetemi Tanács később jóváhagyta a szöveget, aláírására pedig azokat kérték fel, akik tudományos fokozattal, vagy fontos külföldi kapcsolatokkal rendelkeztek. Valamennyi oktatóval azért nem írták alá, mert a rövid levélhez képest túl sok lett volna a név.

A Baróti előzetes letartóztatásáról szóló határozatban még nem szerepelt a távirat az okok között. A hangsúly az 1957. március 15-i beszédén, a marxista tanszék bezárásán és egyes marxista érzelmű tanárok elbocsátásán volt. A rektor kihallgatási jegyzőkönyvei közül csak a már említett 1957. augusztus 6-i foglalkozik a felhívással. Maga Baróti itt azt vallja, hogy a „gazdasági károk” miatt fordultak a külföldi egyetemekhez és magánszemélyekhez. A felszerelés korszerűsítéséhez, pótlásához vártak segítséget. Az első- és másodfokú ítéletben a távirat miatt „csak” izgatással, valótlan hírek terjesztésével vádolták. A levél szövegével ellentétesen ugyanis a bíróság szerint Magyarország 1945-ben szabadult fel, és nem 1956-ban.

Baróti perében nem tulajdonítottak túlzott jelentőséget a felhívásnak, belpolitikai szempontból a fentebb említett három másik vádpont sokkal súlyosabbnak számított. A kihallgatási jegyzőkönyvekben is döntő többségben ezekkel foglalkoztak, nem az egyetemi felhívással. Az is tény, hogy a levél 1956. november 3-i keltezéssel kelt útjára, a későbbi események tükrében ez elkésztett akciónak látszott.

Összehasonlítva a két angol nyelvű változatot a magyarral, érdekes eltéréseket találtunk az aláírókat illetően.

A *Nature*-ban Szent-Györgyire hivatkozva, a konkrét nevek helyett ezt olvassuk: „Here follows a great numbers of signatures, representing practically the whole senate and faculty”. A Polányi-féle változat neveket is közöl, pontosan: „Signed: D. Baroti, Rector. B. Korpassy, Dean. Professors: A. Abraham, B. Bonis, A. Budo, L. Csik, G. Fodor, P. Greguss, E. Halasz, G. Hetenyi, J. Huszak, G. Ivanovics, M. Jancso, B. Szoekfalvi-Nagy, K. Valtner.”

A magyar változathoz képest ebből az angol nyelvű levélből hiányzik Kanyó Béla, Koltay-Kasztner Jenő, Szabó József és Szabó Zoltán neve. Az eredetiben viszont nem szerepel Halász Előd. A különbség magyarázatának okát még nem sikerült kideríteni.

A szegedi egyetem kiáltványát Polányi György egy olyan levélhez csatolta, amelyben a szolidaritási mozgalomhoz való csatlakozást és a magyar felhívás terjesztését kéri a spanyol emigráns kormánytól:

¹¹ Csongrád Megyei Levéltár: B.M. Csongrád m. Rfkap. vizsg. oszt. 31–5619/57. számú Vizsgálati Dosszié Baróti Dezső ügyében, 1. kötet.

¹² Csongrád Megyei Levéltár: B.M. Csongrád m. Rfkap. vizsg. oszt. 31–5619/57. számú Vizsgálati Dosszié Baróti Dezső ügyében, 1. kötet.

A Bizottság a Tudományért és Szabadságért felhívása:¹³

A Kulturális Szabadságért Kongresszus támogatásával

Tisztelt Uram!

November 3-án szombaton, megkaptuk a magyar Szegedi Egyetem rektorának és tizenhét professzorának táviratát, amelyben felhívják „a világ valamennyi egyetemét arra, hogy erkölcsi tekintélyükkel álljanak mellénk”.

Amint tudja, azóta az orosz megszállók lerohanták a magyar népet, és véget vetettek a szabadságuknak, amelyet csak néhány napig élvezhettek.

Úgy érezzük, hogy mindent meg kell tennünk, amit csak tudunk, hogy kifejezésre juttassuk magyar kollégáink utolsó óhaját, mielőtt hangjukat ismét elfojtja az elnyomás, a diktatúra.

A segítségét szeretnénk kérni a következőkben. Először is egy hallgatói tiltakozó lista elkészítését, amelyben kinyilvánítják szolidaritásukat a magyar egyetemekkel. Kérjük, írja Ön is alá nevét és egyetemi beosztását. A listát széles körben terjeszteni fogjuk, és eljuttatjuk az orosz hatóságokhoz. Másodsorban, kérjük, hogy kollégái és mások is az Ön környezetében, akik érzékenyek és fogékonyak a Magyarországról érkezett üzenetre, és egyetértenek vele, ezzel összhangban szintén adjanak, az előző listától függetlenül, egy támogató nyilatkozatot.

Kérjük, hogy a lehető leghamarabb küldje el válaszát. A magyar távirat másolatát csatoltuk felhívásunkhoz.

1956. november 6.

Őszinte tisztelettel:

Polányi György

Polányi levelére a spanyol emigráns kormány külügyminisztere, Fernando Valera viszonylag későn, november 29-én válaszolt, mellékelte hozzá kormányának – előzőekben már ismertetett – kiáltványát, kommentárt is fűzve hozzá:

Tisztelt Professzor Úr, Barátom!

Köszönöm, hogy elküldte nekem a Szegedi Egyetem professzorainak táviratát, amelyben a magyar nép erkölcsi és – ha lehetséges – anyagi támogatását kérik a szabadságukért és függetlenségükért vívott hősi küzdelemben. Köszönöm, hogy gondolt rám.

Büszkén küldöm el Önnek, csatoltan, az emigráns spanyol köztársasági kormány nemrég megjelent nyilatkozatát. Ahelyett, hogy pusztán csak a feláldozott nemzet iránti együttérzésünket fejeznék ki, kidolgoztunk egy hatékony tervet az elégtételhez. Hasonlóan ahhoz, amelyet már 20 éve kérünk a spanyol nép számára, amely szintén áldozatul esett egy ugyanolyan irtózatossá váló agresszióknak, legyen az jobb- vagy baloldali támadás.

Párizs, 1956. november 29.

Szívélyes üdvözlettel:

Fernando Valera

¹³ A levél cégjelzéses papíron érkezett, feltüntetve az elnök, Polányi Mihály, a bizottság tagjai és a két titkár – George és Priscilla Polányi – nevét.

*

Az eddig ismeretlen spanyol források bemutatása néhány kézenfekvő következtetést is sugall. Mindenekelőtt illusztrálja azt az eddig csupán néhány mozaikjában ismert képet, amely az 56-os magyar forradalom nemzetközi visszhangjára vonatkozik. Sokszínű, változatos képet kapunk, amelynek valószínűleg egyik tanulsága az lesz, hogy a demokratikus erők a világon nemcsak erős szolidaritással fordultak a magyar ügyek felé, de *példát és impulzust is jelentett számukra*.

Tanulság lehet az is, hogy a hispán világ esetében a magyar forradalom visszhangja¹⁴, a hozzá való viszonyulás sok újdonságot kínálhat, ha a magyar kutatói érdeklődés egyszer méltónak tartja az 56-os forradalom Európán kívüli hatásának konkrét vizsgálatát.

Természetesen az 56-os forradalmat a szalonképtelen diktatúrák is igyekeztek felhasználni. Nemcsak a kubai Batista vagy a dominikai Trujillo esetében de Franco példáján is láthatjuk ezt. Az antikommunista, szovjetellenes platform alapján a Caudillo ügyesen használta ki a magyar forradalom mellett a Spanyolországban kibontakozó spontán szolidaritási mozgalmat, s állt a magyar ügy mellé¹⁵. María Dolores Ferrero, aki a magyar forradalomról és a hispán világban gyakorolt hatásáról hatalmas, spanyol nyelvű forrásbázison alapuló könyvet írt, egyenesen arra a következtetésre jutott, hogy a Franco diktatúra hosszú életéhez nagyban hozzájárulhatott, hogy 1956–57-ben a magyar forradalom melletti fellépésével (amit az ENSZ-ben is folytatott) hirtelen és jelentősen ki tudta szélesíteni a rendszer társadalmi bázisát¹⁶.

E nemzetközi koordinátákban figyelmet érdemel a külföldön élő magyar tudósok szolidáris aktivitása. Szent-Györgyi Albert *Nature*-ben kezdeményezett írására utaltunk, ám az ugyancsak nemzetközileg elismert és tisztelt Polányi Mihály és körének fellépése és aktivitása eddig ismeretlen volt. E téma elmélyült kutatása további újdonságokkal szolgálhat. Mindenesetre az 1956-os forradalom 50. évfordulója alkalmas lehet arra is, hogy további kutatásokra biztasson új, a magyar történeti kutatások által ma még kevésbé ismert irányokban is.

¹⁴ Például a kubai forradalom győzelme után a kubai vezetés éppen 56-ra utalva halasztotta egy ideig a diplomáciai kapcsolatok felvételét a Kádár-kormánnyal. ANDERLE–HORVÁTH: Peron – Che Guevara. Budapest, 2000, Pannonica, 248–249.

¹⁵ Erről lásd ANDERLE Ádám: 1956 és a spanyol katonai beavatkozás kérdése. In.: Magyarország és a hispán világ. (szerk. Anderle Ádám) Szeged, 2000., Hispánia kiadó, 55–62., ANDERLE Ádám: A Marosy-iratok. Magyar királyi követség Madridban. Szeged, 2002. Hispánia Kiadó, Korabeli dokumentumok a 117–153. oldalon.

¹⁶ María Dolores FERRERO: La revolución húngara de 1956. Huelva, 2000.

PÉTER LÁSZLÓ

A forradalom a szegedi orvosegyetemen

A Szegedi Tudományegyetemtől 1951-ben – szovjet mintára – külön választották az orvosi kart: ettől kezdve Szegedi Orvostudományi Egyetem néven önálló lett, bár vezetőjének tisztségét 1957-ig, amíg egyetlen karból állt, tovább is dékánnak hívták. 1956-ban Korpássy Béla volt a dékán.¹ Szorosan együttműködött a Szegedi Tudományegyetem rektorával, Baróti Dezsővel, és ezt a megtorlás idején rossz néven is vették, sőt törvénytelennek ítélték.² Az orvosegyetem utolsó dékánja, majd miután létrejött gyógyszerészeti kara, első rektora Jáki Gyula lett.³

Ugyancsak 1951-ben létesítették Láng Imre meghívásával ugyanabban az épületben, amelyben az I. számú működött, a II. sz. sebészeti klinikát. Ez 1984 óta idegsebészeti klinikaként folytatta munkáját.⁴

„Péter László” ügynöki jelentése

Bálint László, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában számomra megdöbentő dokumentumot talált: ügynöki jelentést „Péter László” fedőnévvel.⁵ Mivel keltezésé-

¹ Korpássy Béla (1907–1961) egyetemi tanár, 1946-tól haláláig a kórbonctani intézet igazgatója, 1951/52-ben és 1956/57-ben orvoskari dékán. Az első sorban vonult föl 1956. október 26-án a Takaréktár utcai sortűzkor.

² Baróti Dezső (1911–1994) tanulmányait a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának tagjaként a szegedi egyetemen végezte (1934); itt lett Sík Sándor tanszékén magántanár (1943); ide nevezte ki egyetemi társa és barátja, Ortutay Gyula kultuszminiszter egyetemi tanárrá (1948). Bölcsész-kari dékán volt 1952–55 közt, rektor 1955-től 1957-ig. Börtönből való szabadulása után a Petőfi Irodalmi Múzeum főmunkatársa, majd osztályvezetője, 1977–1980 közt a Sorbonne vendégprofesszora. 1991-ben a szegedi egyetem díszdoktora. Szintén az élen haladt a sortűzkor. – Az egyetemek forradalmi szerepléséről először és a kádári ellenforradalom szemszögéből Szabolcsi Gábor (1921–1989) írt *Az ellenforradalmi események a szegedi Tudományegyetemen* címmel cikksorozatot a Délmagyarország 1957. június 18-i, 22-i, 23-i, 25-i, 27-i, 28-i, július 2-i, 3-i, 4-i és 5-i számában. Kétszer is kárhoztatta a tudományegyetem és az orvosegyetem együttes tevékenységét.

³ Jáki Gyula (1898–1958) egyetemi tanár 1947-től volt a sebészeti klinika, 1951-től az I. sz. sebészeti klinika igazgatója. Gyomorműtete után, kórházi ágyon hunyt el Szentesen.

⁴ Láng Imre (1899–1972) egyetemi tanár 1951–1970 közt volt a II. sz. Sebészeti Klinika igazgatója, és 1956/57-ben dékánhelyettes is. Bűnéül rótták föl, hogy ő mondta a búcsúbeszédet a Takaréktár utcai sortűzben elhalt Schwartz Lajos temetésén. Ezért – ilyet sem hallottam még! – egy évre docenssé minősítették vissza! Vö. Hoffmann János: Volt egyszer egy klinika. Egy sebész emlékei az egykori szegedi II. sz. Sebészeti Klinika 32 évéről. [Szeged, 2001].

nek időpontjában én a tököli internálótábor foglya voltam, nem vagyok gyanúsítható, hogy rólam lehet szó. Nem is ismertem Bentzik Mihályt,⁶ és el sem tudom képzelni, miért választotta ő vagy Sípos Imre⁷ rendőrnyomozó főhadnagy éppen az én nevemet gyalázatos céljukra. Ettől függetlenül a jelentés rendkívül értékes történeti okmány nem csak a sebészeti klinika, hanem az egész orvosegyetem forradalom alatti történetéhez. Utal „Péter László” korábbi jelentésére is, de ez nem került elő. Waltner Károly anyagába azonban bekerült egy későbbi kivonat 1957. június 27-i jelentéséből.

Politikai Nyomozó Osztály. Szigorúan titkos!

Adta: „Péter László” ü.⁸

Vette: Sípos rny. fhdgy.

Idő: 1957. május 16.

Ügynöki jelentés.

Szeged, 1957. június 4.

Beszélgetést folytattam dr. Bentzik Mihály sebész tanársegéddel, aki a következőket mondta el.

Dr. Láng Imre professzor ellenforradalmi tevékenységéről ő újabb adatot, mint a már elmondottakat, nem tud.⁹ Ajánlja azonban, hogy kérdezzük meg az orvosegyetem dé-

⁵ Bálint László (*1940) ny. nemzetbiztonsági alezredes az 1956. évi forradalom történetének kivételes szorgalmú kutatója. Számos műve közül ide vág: *Ki kicsoda 1956-ban Szegeden és Csongrád megyében. Szeged, 1999.–1956. A forradalom Szegeden. Bp., 2000.*

⁶ Bentzik Mihály (*Szombathely, 1929. dec. 15.) adjunktus Petri Gábor kérésére a Sebészeti Műtét-tani Intézetből került a II. sz. sebészeti klinikára. A forradalom után Szegedről visszatért a Dunántúlra; körzeti orvosként működött. A sok szegedi értelmiségi egzisztenciát tönkretévő Szabolcsi Gábor azzal vádolta, hogy mikor a Takaréktár utcai sortűzben zúzóadásokat szenvedő Kováts József október 26–29 közt bent feküdt a klinikán, ideje javát Bentzik dr. szobájában töltötte, s ott tárgyalt más orvosokkal, városi vendégekkel. „Az egyik vallomás szerint Bentzik dr. szobájából Kováts egész ottléte alatt egész éjszaka sokszorosítógéphez hasonló gépzaj hallatszott ki.” (Sz. G.: *Kinek használ, ami a szegedi Orvostudományi Egyetemen történt és történik? Délmagyarország, 1957. júl. 16.*) Ezzel azt akarta sugallni, hogy listákat gyártottak a klinikák kommunistáinak elbocsátására, sőt netán kivégzésére! Csak azt nem érti az ember, miért kellett volna egyetlen jegyzéket egész éjjel sokszorosítani? „Bentzik dr. – folytatta Szabolcsi Gábor – szállásolta el november 2-án a klinikára érkezett budapesti ellenforradalmár jogászküldöttséget.” Ezekkel zsarolhatta meg a politikai rendőrség Bentzik Mihályt.

⁷ Sípos Imre rendőrnyomozó főhadnagról közelebbit nem tudok. Neve az eddigi dokumentumkötetekben nem fordul elő; elkerülhetett Szegedről. Oroszlánrésze a Waltner Károly (1894–1981) egyetemi tanár, a gyermekklinika igazgatója elleni hajszában volt. Vö. Hencz Péter: *Egy orvos az Örökkévalóságnak. Waltner Károly. (A magyar Albert Schweitzer). Szeged, 2003.*

⁸ ügynök.

⁹ Fábián Noémi, az orvoskari dékáni hivatal tisztviselője, 1957. július 10-i jelentésében tudott Láng professzorról újabb terhelő adatokat: azt hallotta, hogy kivitte „az egész fiúkollégiumot az utcára tüntetni”. Amikor B. Fodor Erzsébet V. éves hallgató megkérdezte, hogy miért viszi ki őket, azt válaszolta, hogy csak egy néma tüntetésre mennek a Budapesten esedett »felkelők« megemlékezésére. Ugyanakkor a leánykollégium elé vezette a fiúkollégiumban lévő hallgatókat, de a leányok egységesen mégsem csatlakoztak ehhez a tüntetéshez. Láng professzor fekete zászlót vitt a hallgatók élén.” Vö. 90. j.

káni hivatalának tisztviselőit, elsősorban Szilágyi Margitot¹⁰ és dr. Bartók Istvánnét,¹¹ aki ma már ugyan az egyik elméleti intézetben dolgozik, de az ellenforradalom idején a dékáni hivatalban volt. Adatokat szolgáltatna még a Beloiannisz téri női kollégium igazgatónője (Simoncsics?)¹² és a Vörösmarthy [!] utcai diákokthoz felügyelője.¹³ Ez utóbbi helyről indult ki a hallgatóság esti gyásztüntetésre. Természetesen a legtöbb adatot a dékáni tanács tagjai tudják egymás tevékenységéről. A II. sz. Sebészeti Klinikán belül dr. Szandtuv [!] György¹⁴ adjunktus és dr. Némety István¹⁵ tanársegéd a professzor legközelebbi munkatársai és ők is ismerik működését.

Beszélggettünk a klinika orvosával a várható felülvizsgáló eljárás kilátásairól. Az orvosok körében egyelőre nincs elterjedve annak a híre, hogy az orvosi kar egészét érintené az eljárás. Kevesen tudnak egyáltalán arról, hogy valami ilyen készülóban van. S még nem lehet megállapítani, hogy személy szerint ki tart attól, hogy tevékenységéért ilyen módon fogják felelősségre vonni. Dr. Henye Nándor¹⁶ apósától, dr. Rávnay Tamástól¹⁷ szerzett értesülése szerint az eljárás csak azokra vonatkozik, akik exponáltak magukat. Szerinte, de ez általános vélemény is, a professzori karból Láng, Korpássy, Waltner, Batizfalvy¹⁸ kerülhet szóba. Feltehető, hogy mindazok, akik őrizetbe voltak véve, így a sebészetről Kardos,¹⁹ Németh,²⁰ Varga,²¹ Bentzik, Henye, a belgyógyászatról Kelemen,²² talán Benkő²³ is számításba jöhet.

¹⁰ Szilágyi Margit (1922–2004) 1940 óta dolgozott az orvostudományi dékáni hivatalban; 1956-ban a dékáni hivatal főelőadója, 1971-től 1981-ig vezetője.

¹¹ Bartók Istvánné Pintér Gizella korábban a gyermekklinika kardiológus szakorvosa. Budapestre költöztek; a Péterfy utcai kórház főorvosa lett.

¹² Simoncsics Pálné (*1921) az Apáthy kollégium igazgatója volt.

¹³ A Jancsó kollégium igazgatója Pigniczky György volt.

¹⁴ Szandtner György a budapesti Tétényi úti kórházban dolgozott, amikor Láng Imre meghívta első adjunktusának. 1956 után el kellett hagynia a klinikát: a várpalotai kórház főorvosa lett. Nyugdíjazása után visszatért a fővárosba. „Igen jó sebész és Láng professzor úr »jobb keze« volt távozásáig” – emlékezett rá Hoffmann János (Volt egyszer egy klinika, 53.).

¹⁵ Némethy István alorvosként dolgozott Láng Imrével Hódmezővásárhelyen; amikor Lángot ki-neveztek a II. sz. sebészeti klinika igazgatójává, magával hozta. Traumatológiával foglalkozott. „Munkabírása alig ismert határt. Oktatási készségét és szaktudását – bármennyire is jó barátunk volt – alaposan kihasználtuk.” (Hoffmann János: i. h.).

¹⁶ Henye Nándor (1923–?), a I. sz. sebészeti klinika tanársegéde, nemzetőr volt; őrizetbe vették. Kevéssel utóbb Pesten az Országos Traumatológiai Intézetben folytatta tevékenységét.

¹⁷ Rávnay Tamás (1893–1963) egyetemi tanár, 1940-től haláláig a bőrgyógyászati klinika igazgatója volt, többször orvoskari dékán. 1957/58. II. félévében, Jáki Gyula váratlan halála (1958. márc. 18.) után megbízott rektor, 1962/63-ban rektor.

¹⁸ Batizfalvy János (1895–1960) egyetemi tanár, 1939–1959 közt a szülészeti klinikai igazgatója.

¹⁹ Kardos Géza (1919–2004) 1948-tól tanársegéd, 1953-tól adjunktus. 1958-ban a klinikai pártbizottság „javasolta” neki, hogy „Szegedtől minél távolabb helyezkedjék el”. Ózdon lett a sebészeti osztály vezető főorvosa.

²⁰ Németh András (1924–1999) c. egyetemi tanár, 1948-tól dolgozott a sebészeti klinikán. 1956-ban tanársegéd volt. Ő végezte 1962-ben hazánkban az első veseátültetést.

²¹ Varga Tibor (1921–1995) adjunktus a röntgenrészleg helyettes vezetője volt.

Az orvosi kar egyébként passzív. A sebészeti klinika ebédlője, ahol azelőtt hangos viták voltak, most csendes. Dr. Varga jegyezte meg egy ízben, hogy Szilárd János²⁴ feltűnő gyorsan ebédel meg mostanában, úgy látszik, kellemetlenül érzi magát azoknak az orvosoknak a társaságában, akiket ő juttatott börtönbe. Dr. Németh szerint nemcsak ő, hanem Marton²⁵ és Gál²⁶ dr. is részesek ebben.

A gazdasági helyzetre vonatkozóan feltűnést keltett a műszaki cikkek áremelkedése. Több motorkerékpár tulajdonos, Kardos, Bátor, Ötvös nehezményezte a benzin árának emelkedését. Egészen véve azonban a gazdasági helyzetet nem ítélik meg kedvezőtlenül.

Dr. Henye és dr. Varga általános viselkedésére ugyanazok vonatkoznak, mint a fentebb elmondottak. Csendesek, visszahúzódnak. Dr. Varga mesélte egy ízben, hogy a pártbizottságtól bizalmasan Rávnay professzor egyik emberén keresztül szerzett értesülése szerint, ott azt a vádat igyekeznek tisztázni, hogy készítette-e Kováts József²⁷ klinikai orvosok bevonásával listát az orvosi karról eltávolítandó kommunistákról. Varga elmondta még, hogy igyekszik alibit gyűjteni azokra a napokra, mikor Kováts a klinikán feküdt.

²² Kelemen Endre (1921–2000) c. egyetemi tanár, 1945-ben szerzett orvosi oklevelet. 1951-ben már magántanár, 1952-ben kandidátus. 1958-ban eltávolították: a budapesti Orvostovábbképző Intézetbe került. 1967-től a SOTE I. sz. belgyógyászati klinikának professzora, 1992-től az Országos Hematológiai, Vértanszfúziós és Immunológiai Intézet csontvelő-átültetési osztályának vezetője. Szekszárd díszpolgára (1988). Róla Fábíán Noémi, a dékáni hivatal tisztviselője 1957. július 10-én ezeket a képtelenséget állította: „végigjárta a klinikákat az októberi napokban azzal, hogy le kell állítani a munkát, mindenki vonuljon az óvóhelyre, mert az oroszok rommá lövik a klinikákat. Szűcs Zsuzsa belklinikai orvosnő elmondotta, hogy Kelemen november 4-e után több hétig nem volt hajlandó dolgozni, sztrájkolt, az eléje hozott leleteket meg sem nézte, azzal, hogy ő nem dolgozik. Hetényi professzortól 800 forint jutalomban részesült a minisztérium által engedélyezett keretből, amelyet az ellenforradalom alatti rendes magatartást tanúsító és munkájukat becsületesen ellátó dolgozók között kellett volna kiosztani.”

²³ Benkő Sándor (1912–1971) 1937-től 1970-ig volt a belklinika munkatársa. 1948-ban magántanár, 1953-tól docens. Róla Fábíán Noémi, az orvoskari dékáni hivatal tisztviselője 1957. július 10-én ezt jelentette a rendőrségnek: „Papp Péter, az egyetemi GH. dolgozója mondotta, hogy felháborodott szavak kísértetében párttagsági könyvét a klinikára összehívott gyűlés előtt nyilvánosan szétépte, és az asztalra dobta. Kijelentéseinek és magatartásának hatására igen forró hangulat keletkezett azon az október 23-i vagy 24-i gyűlésen, úgyhogy Papp Pétert is majdnem megverték, és ha nem lép közbe Marton doktor, talán tettelegességre is sor kerül, miután Papp elvtárs nem volt hajlandó a gyűlés résztvevőivel együttesen véleményt nyilvánítani a tüntetés mellett, ill. más véleményen volt, és nem helyeselte a gyűlésen elhangzottakat.”

²⁴ Szilárd János (*1928) 1952-től az idegklinika orvosa; 1957-ben az orvosegyetem pártbizottságának titkára; 1977-től egyetemi tanár, 1977 és 1993 közt a klinika igazgatója, 1986–91 közt az orvosegyetem rektora.

²⁵ Marton György ideggyógyász, alapszervi párttitkár, Szegedről a fővárosba kerülve az Igazságügyi Minisztérium keretében pszichiátriai munkásságot folytatott. Beszédközléséből és sántaságából következtethetően maga is lelki sérült.

²⁶ Gál György (*1922) egyetemi tanár, 1950 és 1992 közt volt a sebészeti klinika munkatársa. 1951-től a Vértranszfúziós Állomás vezetője.

²⁷ Kováts József (1925–1958) a forradalom szegedi vezető alakja, mártírja. Vö. Bálint László: Kováts József. Szeged, 2004.

Henye Nándor egy ízben hevesen kifakadt a várható felülvizsgálat ellen és kifejezte azon véleményét, hogy akire egyszer rásütik az ellenforradalmár bélyeget, annak számítani kell az állandó üldözésre. Kíváncsi, hogy a várható elbocsátáson túl, milyen retorziókkal fognak pl. vele szemben élni.

Dr. Kelemen és dr. Benkő tevékenységéről és jelenlegi helyzetéről dr. Bentzik egyelőre nem tudott felvilágosítást adni. Jelezte, hogy keresi feljűk a kapcsolatot.

Az orvostanhallgatók közül Máté Júlia III. évf. és Rác Ilona IV. évf. oh.-kal beszélt. Megtudtam, hogy az orvostanhallgatók egyelőre passzívak a KISZ szervezetben. Mindössze 8–10 hallgató lépett be évfolyamonként és egyelőre nagyobb érdeklődés nincs is. A MEFESZ szervezetileg működik, de nem kísérik figyelemmel, mert a KISZ alá rendelt szervnek tartják, amitől önálló kezdeményezést nem várnak.

„Péter László”

Feladat. 1./ Feladata maradt dr. Benkő és dr. Kelemen Endre ellenforradalmi cselekményének felderítése.

2./ Korpássy prof. tevékenységének jelentése.

3./ Hangulat-jelentés (felülvizsgálással kapcsolatosan).

4./ Olyan személyek felderítése, akik nyugatra szöktek és levelezési kapcsolatot tartanak fenn orvosokkal.

Értékelés. Az ügynök a kapott feladatát részben hajtotta végre, jelentése értékes. Vargára vonatkozó anyagot kigépeljük, anyagába beletesszük.

A találkozón pontosan megjelent, hozzánk őszinte.

Megjegyzés. Varga Tibort javasoljuk eltávolításra.

Találkozó. 1957. V. 24-én 15 h-kor.

Sípos Imre
rny. fhdgy.

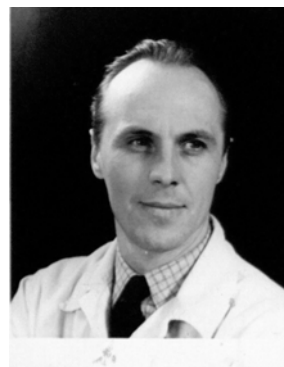
K: 3 pld-ban.

Varga Tibor sorsa

Ennek a döbbenetes dokumentumnak két tanulságát vontam le. Egyik, hogy a benne említett orvosok zömét egy–két éven belül kiszórták a klinikáról. A másik, hogy nevük a mai egyetemi orvosok, így a sebészeti klinika tudományos személyzete előtt is tökéletesen fedésbe merült. Alig tudtam összekaparni a rájuk vonatkozó legfőbb életrajzi adatokat, főként a történeti helyüket meghatározó és legfőbb azonosító születési és halálzási évüket. A forradalom és szabadságharc fél évszázados fordulóján pedig illenék róluk megemlékezni. Engem különösen Varga Tibor karaktere és későbbi sorsa érdekelt. Méltatlan, hogy senki sem tudott róla.

Végül többszörös áttétellel sikerült nyomára bukkannom. Özvegyétől tudtam meg, amit sejtettem: elüldöztetésének tanulságos történetét.

Varga Tibor 1921. augusztus 14-én született a Torontál megyei Szécsányban, amely Trianon után már Szerbiához tartozott. Zömmel németek lakták: Petersheim volt a másik neve; ma hivatalosan Sečanj. Ő is német eredetű. Apja, Kaiser Imre vízmester volt a Bega mellett, anyja Riesz Mária. Négy testvére született: Imre, Endre, Ferenc, Béla. Elemi iskolába Versecre járt, érettségét 1943-ban Nagybecskerekén tett. 1944-ben Béla bátyjával átszöktek Szegedre, hogy orvosi tanulmányaikat itt végezhessék. Zenélésből tartották el magukat; Tibor dobos volt. Varga Béla (*1920) 1948-ban végzett, Baks, Balástya, Kistelek után 1951-től nyugállományba vonulásáig Pusztaszer községi orvosaként dolgozott.

Varga Tibor 1951-ben szerezte meg oklevelét, és a miskolci megyei kórházban kapott állást. 1953-ban röntgenszakorvosi képesítést szerzett. 1952-ben feleségül vette a kisteleki gyógyszerészcsaládból származó röntgenasszisztens Kiss Saroltát. Házasságukból egymás után két fiuk született: Imre (*1953) gyógyszerész Nagykanizsán, Tamás (*1954) orvos Kaposvárt.

Varga Tibor 1954 végén visszakerült Szegedre: az I. sz. sebészeti klinika röntgenosztályának lett tanársegédként a vezetője. Főnöke, Jáki professzor azzal biztatta, ha megszerzi a kandidátusi fokozatot, ő kapja a szervezendő és 1959-ben létre is jött röntgentanszéket. 1956 azonban kettétörte pályáját.

Az ügyében kiküldött fegyelmi bizottság (Nagy István²⁸ docens, elnök; Huszák István²⁹ professzor; Bartók István³⁰ tanársegéd és Szegvári Menyhért³¹ tanársegéd) 1957. június 25-i jelentésében csak *szóbeli feddést* javasolt. Jellemző az indokolás rokonszenves megfogalmazása: „Dr. Varga Tibor magatartása az októberi események alatt túl ment azon a határon, amit az egyetem orvosaitól minden körülmények között elvár.” Jáki professzor 1957. október 30-án ezt a minősítést adta róla: „A röntgenlaboratórium vezetője. Röntgen szakorvos. Kitűnő szakmai felkészültsége van. Igen komoly munkát végez a röntgen terén. Az ellenforradalom idején tanúsított magatartása miatt feddésben részesült. Megfelelő foglalkozással politikai magatartásán is javítani lehetne. Érdeklődési köre miatt kívánatos, hogy a klinikán legyen alkalma magát tovább képezni.”

Jáki valószínűleg ki akarta védeni az általa már sejtett kedvezőtlen döntést. Nem sikerült. Ő 1958. március 18-án váratlanul meghalt. Április 28-án az orvosegyetem megbízott

²⁸ Nagy István (1911–1984) docens 1951-ben magántanári habilitációt szerzett; 1967/68-ban az anatómiai tanszék megbízott vezetője, majd helyettese volt. Korábban a Nemzeti Parasztpárt szegedi vezetőségében tevékenykedett. Forradalom alatti működéséről nem tudok, de fegyelmi bizottsági elnökként jóindulatáról nincs kétségem.

²⁹ Huszák István (1906–1995) 1931 óta volt a szegedi egyetem orvosa; 1943-tól magántanára, 1947-től 1977-ig nyilvános rendes tanára, az ideg- és elmekórtani klinika igazgatója, két ízben dékán. Juhász Gyula kezelőorvosainak egyike.

³⁰ Bartók István később adjunktus lett a kórbonctani intézetben. A forradalom után feleségével Pestre költözött.

³¹ Szegvári Menyhért (1921–1991) 1951-től a kórbonctani intézetben, 1954-től a szülészeti klinikán szakorvos, 1978-tól 1982-ig docens volt.

rektorának, Rávnay Tamásnak aláírásával elkészült a 166/1957–58. O. E. sz. fölszólító levél Varga Tibornak:

„Az egyes orvosi állások betöltése tárgyában kiadott 192/1955. Eü. M. sz. utasítás 5. §. 1. bekezdése értelmében az 1954. december 1-én határozatlan időre történt egyetemi tanársegédi alkalmazását 1958. február 1-én egyetemi szerveink felülvizsgálták. Megállapítást nyert, hogy más munkahelyre való elhelyezkedése egyetemi érdekből kívánatos, ezért felhívom, szíveskedjék pályázat útján 1958. augusztus 31-ig képzettségének és gyakorlatának megfelelően elhelyezkedni.”

Varga Tibor tehát pályázott. Az Egészségügyi Minisztérium természetesen az egyetemről kért róla politikai véleményt. Rávnay Tamás rektor és Albert Sándor személyügyi főelőadó nem volt könnyű helyzetben: egyrészt támogatniuk kellett Varga Tibort új állásának elnyeréséhez, másrészt ugyanakkor magyarázatot kellett adniuk, miért válik meg kitűnő röntgenorvosától a sebészeti klinika. Érvelésükben éltek a fegyelmi bizottság korábbi sajátos megfogalmazásával. Május 30-án 646/1957–58. O. E. sz. alatt válaszukban Varga Tibor életrajzának fölvázolása után ezeket közölték:

„A klinikára való érkezésétől 1956 nyaráig azok közé tartozott, akik politikai kérdésekkel nagyon keveset foglalkoztak. Amikor 1956 nyarán az MDP[-nek az] értelmiségre vonatkozó határozata megjelent, több értelmiségi – ezek között Varga tanársegéd is – érdekeltté vált ebben és ettől kezdve bekapcsolódott politikai megbeszélésekbe is a klinika orvosi köreibben.

Az I. sz. sebészeti klinikán az ellenforradalom idején a korábbi időtől eltérően igen gyakorivá váltak a politikai megbeszélések, sőt nagyobb mennyiségű fegyver is előkerült különböző helyekről. 1957 tavaszán, amikor az ellenforradalom idején tanúsított magatartások felül lettek vizsgálva, így érkezett olyan bejelentés, amely szerint Varga dr. is aktívabb tevékenységet fejtett ki abban az időben. Azonban a vizsgálat során a tanúkihallgatások után a bizottság azt tudta megállapítani, hogy Varga dr. valóban részt vett azokon a nyílt vitákon (a nyílt viták alatt az értendő, hogy a klinika bármely orvosa részt vehetett és részt is vett azon), amelyek az I. sz. sebészeti klinika orvosai között folytak le és azokon ő volt az egyik, aki elég sok felmerülő problémára tudott válaszolni, amivel jól értesültségét árulta el.

Varga tanársegéd szóbeli feddésben részesült az egyetem dékánja által, mert magatartása az ellenforradalom alatt túlment azon a határon, amit az egyetem orvosaitól minden körülmények között elvár.

Az ellenforradalom óta – ugyanúgy, mint 1956 nyara előtt – politikai kérdésekkel nyilvánosság előtt egyáltalán nem, de szűk baráti körében is csak nagyon ritkán foglalkozik, de azok a megnyilvánulásai nem ellenségesek a népi demokratikus államrenddel szemben. Mint a fent leírtakból kitűnik, ellenforradalmi tevékenységet nem fejtett ki, csupán az ellenforradalom idején többet foglalkozott az abban az időben helytelen politikai nézetek hirdetésével. Azonban a fegyelmi büntetés reá nézve nevelő hatással volt, mert belátta abban az időben tanúsított helytelen magatartását és azóta nem folytatja azt.

Véleményünk szerint dr. Varga Tibor a balassagyarmati röntgen főorvosi állás betöltésére alkalmas és megérdemli azt.”

Varga Tibor 1958. október 1-jétől 1975-ig működött Balassagyarmaton. Utána a szentendrei rendelőintézet röntgenosztályát vezette 1992-ig. 1993-ban fiához költözött Kaposvárra, és ott még abban az évben, augusztus 13-án tüdőrákban elhunyt. Anélkül, hogy a szegedi egyetem megkövette volna. A hálátlan utókor nevét is alig ismeri; sorsáról mit sem tud.

Élete, pályája egy példa a sok ezerből: miként tett tönkre a megtorlás nagyra hivatott és a közösséget legjobb képességeivel szolgáló életművet.

Németh András sorsa

A sebészeti klinika másik orvosa, akinek emlékezetessé vált szerepe a forradalomban, s aki ezért szintén meglakolt, Németh András volt. Bandit iskolatársamként a Baross Gábor Gimnáziumban ismertem meg: az ő előttünk járó osztálya volt az egyetlen reálgimnáziumi osztály; ő előttük reáliskola volt még a Baross, mi pedig 1935 őszen az első gimnáziumi osztály lettünk. 1939-ben gyakorló jellegű, 1941-től gyakorlógimnázium, a szegedi egyetem irányítása alatt. A hírneves iskolát, amelynek legnevesebb tanára Babits Mihály, hérosztratoszi hírű diákja Rákosi Mátyás volt, éppen fönállásának századik évében szüntette meg az ostoba oktatáspolitikát.³²

Németh András Szegeden született 1924. július 8-án. 1942-ben érettségizett, és kezdte orvosi tanulmányait a szegedi egyetemen. 1944-ben másodéves orvostanhallgatóként, karpaszományos tizedesként hadikórház igazgatót Esztergomban. Erről és hadifogságáról rádiójátékként is ismeretessé vált remek életrajzi regényt írt.³³ 1948-ban szerezte meg orvosi diplomáját, és maradt a sebészeti klinikán. 1952-ben szakorvosi képesítést szerzett sebészetből, 1954-ben urológiából.

1954-ben saját tervezésű készülékkel hazánkban ő végezte az első művesekezelést. Ezért kiváló újító díjat kapott (1961). 1958-ban ő lett a klinika akkor szervezett urológiai osztályának vezetője. 1962-ben fél éves ösztöndíjjal Londonban tanulmányozta a veseátültetést. 1962. december 21-én hazánkban ő végezte az első veseátültetést. Ennek történetét is megírta.³⁴ 1969-ban megszerezte a kandidátusi fokozatot. 1971-ben docensi ki nevezést kapott.

1974-ben megpályázta a debreceni egyetem frissen szervezett urológiai tanszékének vezetését, és bár a jelölőbizottság azonos helyen (*æquo loco*) ajánlotta a debreceni pályázóval, a szegedi orvosegyetem pártbizottsága utánanyúlt, és megakadályozta, hogy érdeme szerint ő nyerhesse el a katedrát. „Egyike volt azoknak a keveseknek – írta Debrecenbe

³² Péter László: A szegedi főreáliskola, elődei és utódai. Szeged, 1989. (Szeged művelődéstörténetéből 7.)

³³ Németh András: Tétova esztendő. Bp., 1988. Szeged, 1996.² Későbbi elbeszéléskötetei: A nap szembenéz a holddal. Szeged, 1996. – A kopott nyaklánc. Szeged, 1998. – Megírta a forradalom jellegzetes szegedi alakjának, Kendi Józsefnek (1928–1994) pályaképét is: Nemzetőr voltam Szegeden. Szeged, 1991.

³⁴ 79 nap remény. Az első magyar veseátültetés története. Szeged, 1997. – Urológia (1978) jegyzetéből medikus évfolyamok tanultak. Megírta az urológiai osztály történetét is (1994).

Cserháti István (1930–1986) egyetemi tanár, a pártbizottság titkára, párhuzamosan a II. sz. belgyógyászati klinika frissen kinevezett igazgatója –, akik az 1956-os ellenforradalomban az egyetem oktatói közül aktívan részt vettek. Ezért az egyetem fegyelmi bizottsága fegyelmi büntetésben (szóbeli feddés) részesítette. Ezután hosszú ideig kétségessé vált egyetemen maradása is.”³⁵

Maradt tehát keserű szívvel Szegeden. 1989-ben ment nyugállományba. Érthető, hogy csak 1990-ben kapott, sürgetésünkre, Szilárd János (!) egyik utolsó rektori intézkedéseként, egyetemi tanári címet. Szeged városa 1997-ben Pro Urbe kitüntetéssel, a Szegedért Alapítvány 1999-ben a tudományos kuratórium díjával tüntette ki. Váratlanul halt meg 1999. október 10-én.

Mit csinált Németh András a forradalmi napokban? Hivatásának megfelelően a sebészeti klinikán ő is ellátta az október 26-i sortűz áldozatait. Éppen ő volt az ügyeletvezető tanársegéd. „A sortűz után alig néhány perccel – mondotta 1993-ban egy interjúban – megjelent a három mentőkocsi. Tele voltak sebesültekkel, jajveszékkel, síró, nyögő, vérző emberekkel. Összesen 12 sebesült került a klinikára, férfiak, nők vegyesen. Azt hallottuk, hogy Schwartz Lajos a helyszínen meghalt, hozzánk pedig két súlyos sebesültet hoztak.” Emlékezéséből idézem:

„Gyorsan végignéztem mindenkit, ahogy a háború alatt tanultam: a halottakat, menthetetlenül súlyos haldoklókat félretenni. Először a vérzőket kell ellátni, majd az operálandókat súlyosság szerint. Pillanatok alatt átláttam, hogy súlyos, életveszélyes sérült nincs köztük. Nagyobb részük kisebb-nagyobb lelki sokkban volt, de fizikai sokk tünetei egyikén sem mutatkoztak. Két férfi láblövést kapott, az egyik postás, a másik vasutas szolgálati egyenruhát viselt, nyilván a munkahelyükről jöttek el. A postásnak szétlőtték a bal sarkát, a vasutasnak a jobb bokája fölött hatolt be a golyó a sípcsontot is átfúrva. A lábsérülések amellettszóltak, hogy a sortűzet a földre irányítva adták le, ezt bizonyítaná Schwartz Lajos sérülése is, aki a helyszínen meghalt. Neki a jobb kulcsontja mellett a mellkasába hatolt be a lövedék, amely a májat is érte, nyilván fekvő helyzetben, vagy akkor, amikor földre vetette magát. Egy fiatal nőnek a jobb karja tört, a többiek kisebb-nagyobb zúzódásokkal, felületes sebzésekkel, karcolással megúszták.

Ezek a pánikba esett menekülésnek voltak a következményei, hiszen egymást taposták az emberek. A saroksérültet, a vérzés miatt is, sürgősen el kellett látni. A műtőben Gál György kollégám állott készenlétben, aki azonnal megoperálta. Szépen meg is gyógyult. A vasutast és a kartörött nőt is fölveltük, később ők is rendbe jöttek. Más sérültekről is hallottunk, őket a kórházba szállították.”³⁶

Németh Andrásnak több passziója volt. Termetének megfelelően kitűnő rúdugróként ért el eredményeket. Egy időben pedig szenvedélyes amatőrfilmskéntette nevért ismertté. Ez sarkallta őt '56-ban is arra, hogy megörökítse az eseményeket. „A szegedi tragikus események másnapján – folytatta Kisimre Ferencnek adott, már idézett interjújában 1993-ban – a délelőtti órákban szakítottam magamnak egy kis időt, és kimentem az utcára. Semmilyen határozott céloom vagy tervem nem volt. Nem akartam én »történelmet filmezni«, csak úgy taláalomra kapcsoltam be a gépet, amelyben 8 milliméteres film volt. Először a Klauzál térre mentem, ott a Kossuth-szobrot filmeztem, a magyar zászlóval,

³⁵ Péter László: Pályázat 1974-ből. = P. L. : Mindörökké Szeged. Bp., 1997. 514–518.

³⁶ Kézirat Németh Andrásné Birkás Márta tulajdonában.

a címerrel, a sok virággal. Onnan a Széchenyi tér felé vettem az utam, és ott csináltam néhány felvételt a járókelőkről, a parkról és a városházáról. Egyszerre valami furcsa csoportosulásra lettem figyelmes. A Széchenyi téren az orosz emlékműnél egyre több ember gyülekezett. Nemes céljuk a következő volt: eltávolítani a vörös csillagot az obeliszk tetejéről. Lefilméztem a jelenetet: először egy közelben lakó lakatosmester mászott fel a hatalmas létrán, és lassú, kimért mozdulattal fűrészelni kezdte a csillagot tartó vasat. Mögötte egy másik férfi haladt a kötéllel. Ebben a pillanatban megjelent a hátam mögött két fekete bőrdzsekis férfi, és a következőt mondták: »Erre a filmre mi is kíváncsiak leszünk!...« Nem tudnám megmondani, melyik oldalról jöttek, de úgy megjedtem, hogy abban a pillanatban, amikor éppen a kötelet akasztották a vörös csillag nyakára, abbahagytam a filmezést... A Tisza-partra mentem, és ott a hídfőnél filméztem a tétlenül, talán céltalanul is álldogáló, várakozó szovjet tankokat.»

1957 tavaszán Németh András vitték be először a rendőrök. Tőle tudom, hogy néhány nap után barátjának, egyetemi társának, Mester István orvos századosnak közbenjárására engedték szabadon. Fatális véletlen, hogy szabadulása után tartóztatták le a többieket, klinikai társait: a megzsarolva besúgóvá lett Bentzik Mihályt, továbbá Kardos Gézát, Henye Nándort és Varga Tibort. Ebből szerencsétlen látszat keletkezett: azt hitték, rájuk Németh András vallott, ő azért szabadult, és őket azért tartóztatták le... Varga Tibor özvegytől tudom, hogy férje holtáig ebben a hitben élt!

A látszat tovább is ellene szólt: a föl soroltak egy éven belül kikerültek a klinikáról, Németh András ott maradt. „Nekem – idézem még mindig Kisimre Ferencnek adott interjúját – valószínűleg az volt a szerencsém, hogy a műveseprogram akkor volt születőben, s ha netán engem is kirúgnak az elvtársak a klinikáról, akkor annak országos visszhangja lesz, és ezt már ők sem vállalták.”

Szent meggyőződése, ismerve Bandi egész pályáját, nézeteit, erkölcsi álláspontját, hogy valóban így történt. Igazgatói, Jáki Gyula, majd Petri Gábor³⁷ klinikájuk érdekében kiálltak érte.

Mindenestre még Korpássy Béla dékán írta alá 1957. május 25-én ad 5/tük/1956–57. O. E. sz. határozatot, amely Czoniczer Gábor (1895–?) egyetemi tanár elnöklétével fegyelmi bizottságot hívott létre, ezzel az indokolással: „Dr. Jáki Gyula egyetemi tanár, az I. sz. Sebészeti klinika igazgatója bejelentése alapján tudomásomra jutott, hogy fent nevezettet a hatóságok néhány napig közbiztonsági őrizetbe vették, és ennek kapcsán kihallgatták. Az ügy tisztázása érdekében szükségesnek tartom fegyelmi eljárás lefolytatását.”

A rendőrség is gyűjtötte az anyagot. Július 10-én a Németh Andrásról az orvosegyetemi dékáni hivatal dolgozója, Fábíán Noémi³⁸ saját kezű aláírásával hitelesített vallomást tett. Bandi új házasként apósának házában lakott feleségével és iker gyermekeivel, Péter-

³⁷ Petri Gábor (1914–1985) 1945-ben került a szegedi egyetem sebészeti klinikájára. 1951-ben magántanári habilitációt és kandidátusi fokozatot szerzett, és docensként kinevezték a Kísérletes Sebészeti Intézet igazgatójává. 1953-ban egyetemi tanári kinevezést kapott. 1958-tól az I. sz. sebészeti klinika igazgatója lett. 1972-ben akadémiai doktor; 1976-ban levelező, 1982-ben rendes taggá választották. 1958–62 és 1975–84 közt az orvosegyetem rektora volt. 1963-tól országgyűlési képviselő, 1969-től az Elnöki Tanács tagja. Állami díjas (1973).

³⁸ Később Benda Antalné.

rel és Anikóval (*1951).³⁹ A kommunista Fábiánékat a hatalom erőszakkal telepítette be Bandi apósának államosított házába.⁴⁰ Fábián Noémi a következőket vallotta:

„Németh András dr. I. sz. sebészeti klinikai tanársegéd, akivel egy házban laktunk, október 23-án éjjel nagy kiabálással, 8–10 emberrel levonult lakásából. Édesanyám kiment az előszobába, hogy megnézzze, mi az a zaj és lábdobogás, miután a fölöttünk lévő emeleten lakó Német[h]ék lakásából hallotta a zajt. Az előszobában sötét volt, a folyosón világos. Az előszoba üvegablakának függönyén keresztül látta, amint Németh Andrással az élen megálltak az ajtónk előtt, öklüket fenyegették [!], és »bűdös kommunista« kijelentést tettek. Másnap reggel hallottuk, hogy az éjjel tüntetés volt a városban, és akkor értettük meg Németh és társasága viselkedését. Németh András egyébként ismert reakciós a klinikán is, Amerika hangja, Szabad Európa minden adását állandóan hallgatta, méghozzá bömböltette a rádiót, úgyhogy a híreket jóformán szó szerint lakásunkban meghallottuk. Ezt az ellenforradalmat megelőző időben is állandóan megtette. Szabó Istvánné, a szak szervezeti bizottság adminisztrátora elmondotta nekem, hogy azon az éjszakai tüntetésen férjével, aki ÁVH-s, kint volt, és éppen Németh András mellett állt, aki hangos jelszavakat kiabált, 1 Ft-os kenyeret, pfuj, munkásszövetség stb-t kiáltott.

Az október 23-át követő reggelen a ház, amelyben lakunk, és amely Németh András kulák-kupec apósáé volt, teljesen fel volt lobogózva, az ablakokból nemzeti színű szalagok, zászlók lógtak. Az udvaron azt a kijelentést tettem édesapámnak – amit meghallott az ott tartózkodó Németh Andrásné⁴¹ –, készítik már Horthy bejövetelét. Zászlóznak, de nagyon tévednek, ha azt hiszik, hogy visszajön a régi idő. Másnap a GH⁴² gyűlésén már Medgyesi⁴³ igazgató tudott az én »zászlógyalázó« kijelentésemről. Amikor a városban az ÁVH-sokat leváltották, és az ellenforradalmárok kezében volt a hatalom, Németh András kihívott a lakásból, felháborodva felelősségre vont, hogy mertem a magyar zászlót gyalázni, ezért feljelent, tanúja is van, aki szintén bizonyítja kijelentésemet, és megnevezett 2–3 nevet is, többek közt egy ismeretlen férfiét, akit nem is láttam az udvarban. Majd azt mondotta: »nem gondolja, hogy rendszerváltozás lesz, és akkor maga felelni fog a kijelentéséért?« Amikor azt mondtam, nem félek, mert a párt megvédelmez bennünket, nevetve kiáltotta, hol van a párt, hisz nincs már. Azután felháborodva kiabálta, hogy neki joga van engem felelősségre vonni, mert ha azt láttam volna, amit ő, hogy az ávósok halomra lőtték a népet, és hány súlyos sebesültet kötözött be, akkor felháborodnék. Szidta az ÁVH-sokat. Az egész környéken anyósával együtt elhíresztelte, hogy kommunisták vagyunk, gyalázzuk a felkelőket, és a szovjet katonákat hősöknek nevezzük. Akkoriban okunk volt félni, mert november 4-én sok fegyveres embert láttunk arra elhaladni, és amikor éjszaka el akartunk menni otthonról aludni, Németh András megjelent, hogy édesapám jöjjön le a pincét rendbe hozni segíteni, mert a szovjet csapatok este 10 órára várhatók, »mi ellentámadásba megyünk, nem engedjük be őket a városba, hanem lövünk rájuk, vannak páncéllhárítóink« – mondotta Németh András. Az ellenforradalom alatt állandóan jöttek-mettek különböző emberek, színészekkel jártak össze az előtt is, és a szegedi színház néhány

³⁹ Pagonyi Lajos (1905–1997) hajótulajdonos házáat, hajóit államosították.

⁴⁰ Üstökös u. 1.

⁴¹ Németh Andrásné Pagonyi Éva (1926–1999) magyar–német szakos tanárnő volt.

⁴² Az orvosegyetem gazdasági hivatala.

⁴³ Medgyesi Endre (1901–?) gazdasági hivatali igazgató.

tagjával gyakran együtt volt az ellenforradalom alatt, azok hozzá jártak.⁴⁴ Mintegy propagandaközpont volt azokban a napokban Németh András lakása, klinikai orvosok és színészek meg egyetemi hallgatók jártak hozzá. Mindszenty [!] rádióbeszéde alkalmával, amit saját rádiókon hallgattunk, de a fölöttünk lévő emeleti lakásukból saját rádiójuk bömbölését is hallottuk, amikor Mindszenty a bukott rendszer örököseinek felelősségre vonásáról beszélt, erős lábdobogást hallottunk, majd leszakadt a mennyezet, meg is repedezett néhány helyen. Németh András a klinikán is nyíltan kifejezést adott rendszerellenes véleményének. Szilárd Jánosné, I. sebészeti klinikai orvosnő maga hallotta, amint Németh András, amikor beteget hoztak, és hívták a beteghez, azt felelte, hogy most őt nem érdeklí más, forradalom van. November 4-e után is állandóan sokan jártak hozzá, és főként este, sokszor csak a kijárási idő⁴⁵ után mentek el hajnalban. Németh András tehette valószínűleg meg ellenem feljelentését az egyetemi forradalmi bizottságnál. Thuránszky Károly⁴⁶ forradalmi bizottsági tag november 4-e után elmondotta nekem, hogy a forr. bizottság többször elővette ügyemet, vagyis egy feljelentés alapján tárgyalta, amelyben az volt, hogy zászlógyalázó kijelentést tettem, azonkívül sztálinista vagyok, és az egyetemről el kell távolítani. A feljelentés íróját nem volt hajlandó megnevezni. Miután zászlót csak Némethék előtt »gyaláztam«, a feljelentést csakis ő adhatta be a forradalmi bizottsághoz.”

A vádaskodás nyilvánvaló képtelenségei is jellemzik a kort és a kor embereit. Nem tudjuk, ennek a vallomásnak volt-e szerepe az egyetemi fegyelmi bizottság döntésében, amelyet július 30-án a távol levő dékán helyett Dirner Zoltán (1903–1988) dékánhelyettes írt alá: „szóbeli feddés büntetéssel büntetem”.

A következményeket már ismerjük. Németh András egyetemi pályáját, akár Varga Tiborét, derékba törték.

Waltner Károly sorsa

A szegedi gyermekklinika élére 1946-ban kinevezett, közismerten vallásos meggyőződésű orvosprofesszor már 1949-ben az Államvédelmi Hatóság szegedi VI. részlegének különleges figyelmét hívta ki. Augusztus 4-én a névtelen szerzőjű 17 644/1949. ÁVH. sz. jelentésük a professzor rövid, eléggé pontatlan életrajza után fölírta neki, hogy bár pártbizalmija többször föl szólította a politikai tevékenységre, a professzor szavazni sem ment el, sőt „nyíltan kijelentette, hogy őt nem lehet kényszeríteni, hogy szavazzon, és ő mindenkor vállalja a felelősséget”. „Mindszenty letartóztatásával kapcsolatban, amikor az orvosi kar nyilatkozatot írt alá, dr. Waltner felállt, és nyíltan kijelentette, hogy ő nem ír alá, mert ő nem bírja ezt a diktatúrát, illetve nem ért vele egyet. Dr. Waltner Károly úgy nyilatkozik, hogy ő elismeri a demokrácia minden vívmányát, de őt arra kényszeríteni nem lehet, hogy

⁴⁴ Németh Péter Kibédi Ervinre (1924–1997), Kovács Gyulára (1914–1997), Kovács Jánosra (1927–1992) és Tőkés Annára (1903–1966) emlékszik.

⁴⁵ Értsd: tilalom.

⁴⁶ Thuránszky Károly (1927–1981) a gyógyszerintézet tanársegédje, 1963-tól docense. Tagja volt az orvosegyetem forradalmi bizottságának. (Bálint László: 1956, 168.). Minker Emil jegyzete: „Csak Jancsó Miklós személyes és erélyes közbelépése miatt maradhatott helyén. [...] Végtelenül tehetséges ember volt!” Gaizer Ferenc szerint az illetékesek a forradalom alatti tevékenysége miatt nem járultak hozzá kandidátusi fokozatának megszerzéséhez. 1968-ban az Országos Munkaegészségügyi Központba távozott.

mit csináljon, ő mindenkinek a meggyőződését tiszteletben tartja, de viszont őt sem kényszerítheti senki, és hagyják, hogy az ő meggyőződését szabadon nyilvánítsa.”

Környezetét is leírta a jelentés. „Dr. Waltner Károly felesége⁴⁷ szintén orvos, és a klinikán szokott segédkezni, amiért ő azonban fizetést nem kap. Nevezettnek egy fia van, aki a VII. gimnáziumot járta ki, és jelenleg itt él szüleivel Szegeden.⁴⁸ Dr. Waltnerék háztartást nem vezetnek, hanem a klinikán étkeznek.” A jelentés beszámol arról, hogy Waltnerék budapesti (Verpeléti u. 12.) lakásukból Szegeden a Hajnóczy u. 15. sz. alatt háromszobás, „nagyon kényelmesen” berendezett lakásba költöztek. Továbbá: a professzornak Hódmezővásárhely határában 40 hold földje van, amelyet kishaszonbérletű művelnek. Nem tudja letagadni a célszemély érdemeit: „Dr. Waltner Károly politikával nem foglalkozik, annál inkább a szakmai vonalon képzi magát, és így orvostovábbképző tanfolyamokat szokott vezetni, illetve azon előadást tart.” A professzor szerénységét viszont igyekszik félremagyarázni:

„Dr. Waltner Károly jelenlegi illetménye 2000 forint, de ezt úgy tünteti fel kifelé, mint aki a legnagyobb nélkülözésben él. Pl. nagyon egyszerű, kopott ruhában, cipőben jár, ezzel akarja kimutatni, hogy fizetéséből nem telik, és az ő népszerűségét akarja ezzel jellemezni. Nevezett nagy gondot fordít, hogy klinikája épülete szépen legyen dekorálva, hogy jó benyomást keltsen. A klinika alkalmazottaival szemben nyugodt, komoly magatartást tanúsít, ügyeikben megértően, igazságosan intézkedik. Betegeivel szemben igen gondos és barátságos, [a] gyerekek szüleivel szemben előzékeny, azok bizalmát hamar megnyeri.

Dr. Waltner baráti köre: dr. Mógán⁴⁹ tisztifőorvos és dr. Falta⁵⁰ nőgyógyász, Szeged, Bocskay u. lakos. Nevezett baráti viszonyt nem tart fenn másokkal, nem volt eset, hogy lakásán valakit is fogadott volna, vagy a fenti két személyen kívül valakinek lakásán összejöttek volna.

Dr. Waltner Károly az orvosi karban tiszteletben tartott személy, akinek tudása messze felülmúlja a többiekét. Nagyon szerény, mindenkivel jó indulatú, káros szenvedélyei nincsenek.

Dr. Waltner Károly ellen eljárás folyamatba[n] nincs, nyilvántartásunkban nem szerepel.”

⁴⁷ Waltner Károlyné Mógán Klára (1900–1987) Kolozsvárról került Szegedre, és 1927-ben avatták orvosdoktorrá. A szeged-felsővárosi templomban 1928. április 26-án Waltner Károly bátyja, dr. Waltner József (1892–1984) Csanád egyházmegyei áldozópap adta őket össze. Waltner József Temesvárt végzett teológiát, 1915-ben Glattfelder Gyula szentelte föl. A szegedi, majd a budapesti tanítóképzőben tanított matematikát és fizikát. Utána az egyházmegye székhelyén, Temesvárott lett püspöki titkár, irodaigazgató, pápai kamarás; 1937-ben kanonok, utána nagyprépost. A kommunista diktatúra alatt 12 évet ült börtönben. Szabadulása után többször meglátogatták egymást testvérével. A temesvári domban nyugszik. Hencz: i. m. 13–14.

⁴⁸ Ifj. Waltner Károly (1931–1960) 1955-ben szerzett orvosi diplomát, és az I. sz. belgyógyászati klinikán kezdett dolgozni. Autóbuszalesetben hunyt el. Az életbiztosításából kapott százezer forintot édesapja az Agyagos utcai Egészségügyi Gyermekotthonnak adta.

⁴⁹ Mógán Béla városi tisztii főorvos Waltner professzor sógora volt.

⁵⁰ Falta Béla (1889–?) a Bocskay u. 9. sz. alatt lakott.

1956 végétől azonban bőségesen szerepelt az akkor már Politikai Nyomozó Osztálynak nevezett rendőri szerv nyilvántartásában.

„Barna Jenő” jelentése

Keltezés nélkül, 1956 végén vagy 1957 elején Barna Jenő fedőnevű besúgó számolt be először Waltner professzor forradalom alatti tevékenységéről.

„1956. október 23-án reggel a vonattal bementem az egyetemre. Az egyetemen a Gyermekklinikán gyűlés volt, ahol Waltner Károly prof. szónokolt nagy nemzeti összefogásról. Ezután belgyógyászati óra volt, az utcán azonban nagy tömeg gyülekezett, és Veres József⁵¹ IV. éves hallgató hangoskodott, majd elindultak az Ady térre, ahol követelték a káderlapok szétoztását: Szlamka Klára,⁵² Hathégen Erzsébet hangját hallottam. Baróti Dezső autóval érkezett, és a gyülekezési tilalomra való tekintettel feloszlatta a tömeget, és megígérte a káderlapok szétoztását.

Másnap, 24-én, ismét gyermekóra volt, itt Waltner prof. fekete szallagot [így!] tűzött a mellére, és a pesti hősokról beszélt, továbbá a kormányról kijelentette, hogy aki idegen fegyverekre támaszkodik, az nem barátja a népnek. Utánna [!] azt mondta, menjünk el a többi professzorhoz is, és jelentsük be, hogy míg az »oroszok itt vannak, nem járunk órára«.

Ekkor a belklinikára mentünk, Grynæus Tamás⁵³, Nocsovcics Jenő⁵⁴, Mészáros Klára és Lázár György⁵⁵ mint MEFESZ-vezetők vezetése alatt. Itt Hetényi professzor a hallgatótársakat a nyugodt magatartásra és a békés tanulásra szólította fel. Kelemen adjunktus viszont lázította a tömeget, követelte a szovjet hadsereg kivonását, és kijelentette, hogy Hetényi prof. jelentse be a kormánynak, hogy »az összes orvos lemond az állásáról

⁵¹ Veres József a MEFESZ orvoskari szervezetének egyik szervezője, a forradalom alatt nemzetőr, az egyetemi zászlóalj tagja. (Bálint László: Ki kicsoda, 111.)

⁵² Szlamka Klára (*1933).

⁵³ Grynæus Tamás (*1931) 1956-ban ötödéves orvostanhallgató volt. A MEFESZ szegedi intézőbizottságának, majd a Szegedi Orvostudományi Egyetem Forradalmi Bizottságának tagjává választották. Három év és két hónapi börtönre ítélték, és kizárták az ország felsőoktatási intézményeiből. Börtönemlékeit 674–960 címmel írta meg (Hitel, 2000. 10–12. sz.). Tanulmányait csak nyolc év múlva folytathatta. 1998-ban a budapesti Szent János kórház neuropszichiátriai osztályáról főorvosként vonult nyugállományba. 1988-ban a néprajz kandidátusa, a szegedi egyetem meghívott előadója lett. 2006-ban az egyetemtől docensi címet kapott.

⁵⁴ Nitsovcics Jenő: a MEFESZ orvoskari elnökségének és az orvosegyetemi forradalmi bizottságnak tagja. (Bálint László: i. m. 78.)

⁵⁵ Lázár György (*1934) professor emeritus, 1958-ban szerzett orvosi diplomát, 1964-ben szakorvosi képesítést, 1970-ben kandidátusi, 1975-ben akadémiai doktori fokozatot. Egyetemi tanári kinevezést 1977-ben. 1999-ben Szent-Györgyi Albert-díjjal tüntették ki. 2004-ben vonult nyugállományba. A forradalomban vállalt szerepéről több interjúban nyilatkozott (Pusztakeresztúri József: Tűszként a Csillagban. Selye Jánossal dolgozott. Reggeli Délvilág, 1994. okt. 22. – Sulyok Erzsébet: Egy verselő szegedi diák a forradalomban. Délmagyarország, 1996. okt. 22. = Szabadságharcunk a bolsevizmus ellen. Millenniumi számadás. Szerk. Fejér Dénes–Vasvári Vilmos. Bp., 2002. 2. k. 887–889. – Szabó C. Szilárd: Küzdelemről és stresszről. A Szent-Györgyi-díjas professzorral. Délmagyarország, 1999. jan. 28.) A forradalom alatt és után írt verseit a Szegedi Szép Szó 2002. áprilisi száma közölte.

a legkisebb agresszivitás [!] esetén«. Ezután Hámori Ferenc, Szabó István, Kovács István felállt, és elmondták az előző esti tüntetések történetét. Hetényi prof. azt mondta, hogy tanácsülést fog összehívni, és ott megtárgyalják a további teendőket. A tanácsülés után az aulában gyülekezünk. A gyűlést, ill. a gyülekezést Grynæus és Nicsovicz irányították. A tanácsülés után Korpássy dékán felkérte a jogi kar egyik professzorát, hogy ismertesse a jelenleg fennálló kormányrendeletet és azok [!] be nem tartásának következményeit. Ezután a dékán ismertette az ÁVH parancsnokság kérését a rend és a fegyelem betartására.

Ezek után én Szegeden nem voltam, csupán hallottam, hogy minden reggel a Gyermekklinika előtt gyülekeztek az V. évesek, és Waltner prof. különböző utasításokat adott; keressék fel a pártházat, és foglalják le lakásnak, vizsgálják felül az orvosok múltját, reformálják [meg] az egyetemi rendszert, ezenkívül adott 1000 ft-ot a vezetők segítésére.

Az egyetem megkezdése után egy darabig néma csend volt, majd az új Mefeszbe való belépéskor olyan hangok hallatszottak, hogy úgy is muszáj, viszont megéri, mert Nemzetközi Diákigazolvánnyal 33%-os utazási kedvezményt kapnak.

Most a Mefesz felbomlása idején hallottam: (Szőke Sándor,⁵⁶ Koncz József, Deák László⁵⁷) ezt megúsztuk, mert már minket nem tudnak beléptetni.”

Környezettanulmány

Sípos Imre saját kezű aláírása alatt gépelve Fillári Jenő rendőr hadnagy neve olvasható annak a négy sűrűn gépelt lapból álló jelentésnek a végén, amelynek *Waltner Károly környezettanulmánya* a címe, és 1957. április 24-én kelt. Bár szokás szerint ez is azzal kezdődik, hogy *Szigorúan titkos!* – a végén felsorolja forrásait: „Adatszolgáltatóim voltak: dr. Bartók Istvánné MSZMP-tag, szegedi gyermekklinikai orvos, Vásárhelyi Miklósné pártönkívüli, házfelügyelő, Szeged, Hajnóczy [!] u. 15. sz. a. lakos, Dr. Szilárd János MSZMP-tag, [a] szegedi idegklinikai orvosa, Tanács János MSZMP-tag, [a] szegedi orvostud. Egyetem könyvtárosa.”⁵⁸

A szokványos életrajzi bevezető meglehetősen pontatlan: Waltner Károly Rockefeller-ösztöndíjas évét (1925/26) úgy értelmezték, hogy az 1930-as években „Amerikába vándorolt”, s kb. 1940-ig ott működött... Arról tudtak, hogy hívták Nyugatra, de ő nem ment, „Magyarországon akar élni”. Ez még 1928-ban volt: a clevelandi egyetem ajánlott föl neki professzori állást; rendőreink ezt 1946-ra tették. Havi fizetését ekkor már 4000 Ft-ra takálták.

Nevesítve és datálva van a Szabad Néppel kapcsolatos, anekdotába illő, hírhedt ki-jelentése is. „1947-ben a pártsajtó agitáció alkalmával Molnár Jánosnak (Szeged, orvos-tud. egy. GH. vezetője, aki ebben az időben szakszervezeti elnök volt az egyetemen) olyan

⁵⁶ Szőke Sándor (*1937) tanárképző főiskolai hallgató, a MEFESZ okt. 18-i főiskolai nagygyűlésének elnökségi tagja (Bálint László: Ki kicsoda, 102). Ő mondta a vitaindító beszédet (Bálint: 1956, 60).

⁵⁷ Deák László orvostanhallgató, az orvoskari MEFESZ elnökségének és a nemzetőrség egyetemi zászlóaljának tagja (Bálint László: Ki kicsoda, 27).

⁵⁸ Nyilván amíg a forradalomban megszüntetett személyzeti osztályokat vissza nem állították, Tanács elvtársat átmenetileg az orvosegyetemi könyvtár státusába nevezték ki.

kijelentést tett, hogy »megveszem az újságot, de azt ne kívánják tőlem, hogy el is olvassam!«

„Nevezett azokkal a személyekkel, akikről tudja, hogy párttagok, távol tartja magát, ill. háttérbe szorítja őket. Pl. Kakuszi István, aki pártonkívüli, a gyermekklinika portása, kb. 1 év óta hasonló nézeteket vall igazgatójával kapcsolatosan. Az ő fizetése 700 forint. Míg Kopasz István MDP-tag, jelenleg MSZMP-tag, aki 4 év óta van a klinikán szintén mint portás, de nem az igazgatója véleményét val[í]ja, fizetése csak 650 forint.

Nem tudni, kiknek a jelentéséből származnak a forradalmi napok eseményeinek részben már ismert, részben új beszámolói. „1956. október 25–26-án a gyermekklinika tantermében összehívtak egy értekezletet, amely az orvosokból és a személyzetből tevődött össze. Ezen az értekezleten [a] nevezett kijelentette, hogy ha van valakinek valami problémája, vagyis kifogása az egyetemen működő pártszervezet vezetőségével szemben, azt mondják el, mert most már azokat le lehet váltani. Ezen a gyűlésen olyan követelések hallatszottak a jelenlévőktől, hogy adják ki a káderlapokat. Erre a kérdésre [a] nevezett azt a választ adta, hogy nem szabad heveskedni, mi tanuljunk a kommunistáktól, mert azok apránként rakták a terhet a nyakunkba, nehogy elhamarkodjunk a dolgot, és holnap megbánjuk, mit cselekedtünk.

Nevezett az ellenforradalom idején kb. 30.000 forintot osztott szét a dolgozóknak vásárlás céljából. Ez a pénzösszeg adatszolgáltatóim tudomása szerint saját pénzéből lett szétosztva. A pénz kiosztása után azt mondta, ráérnek apránként visszafizetni. Az ellenforradalom idején megalakult tanács, melynek vezetője tbn.⁵⁹ volt, és szellemi irányítója szintén. Első feladatnak tekintette, hogy a kommunistákat kirakják az egyetemről. Pél-[d]aul] a tanács megalakulása után az első gyűlésről kizárták dr. Szilárd János[t, a] volt egyetemi pártbizottság titkárát. Ezzel egy időben megszüntették a személyzeti osztályt. A dékáni adminisztrátort és a tanulmányi osztályon belül működő káderosztályt. Ebben az időben azonnal felmondtak Tanács János egyetem[i] személyzeti osztályvezetőnek, dr. Nagy Endrénének, aki személyzeti főelőadó volt, továbbá Csejtei Dezsőné személyzeti titkárnőnek, dr. Bartók Istvánné dékáni adminisztrátornak és Tóth Ernőné[nek, a] tanulmányi osztály káderessének [!]. A fentebb felsorolt elvtársak MDP-tagok voltak, jelenleg dr. Nagy Endréné kivételével MSZMP-tagok. Dr. Bartók Istvánné adatszolgáltató elmondotta, hogy [a] nevezett az egyetemen belül volt béketanácselnök, és amikor felkérték, hogy tartson naggyűlést [így!], akkor észre lehetett venni [a] nevezetten, hogy a gyűlést kényszerből tartotta meg.

Az ellenforradalom idején Gács Györgyné dr. Kocziha Ilona MDP-tag, jelenleg MSZMP-tag, aki a gyermekklinikán van alkalmazva, köszönt [a] nevezettnek, azonban az még csak [a] köszönését sem fogadta el, és egyáltalán nem beszélt vele. Áthelyezte más munkakörbe. Ellenséges magatartását bizonyítja még dr. Török János, akit 1952-ben az MDP-ből kizártak, azért mert apja jobboldali szoc. dem. vezető volt. Dr. Molnár Lajos MDP-tag volt az ellenforradalomig. Mivel Molnár és Török nem léptek be az MSZMP-be, így [a] nevezett személyeknek felemelte a gyógyítási pótdíjukat 120 forintra.

Várhelyiné nevű adatszolgáltatóm elmondotta, hogy [a] nevezett bicsérdista⁶⁰, húst nem esznek. Az ellenforradalom előtt loyális volt, kb. 1955-ig, később a passzív ellenállók

⁵⁹ A tárgyban nevezett, tehát Waltner professzor.

⁶⁰ A vegetáriánus mozgalom hazai úttörőjéről, Bicsérdy Béla (1872–1957) adótisztról kapta nevét.

közé tartozott. 1957. március 15-én nem engedte kirakni a vörös zászlót, a piros-fehér-zöld zászlót is csak délelőtt tették ki, a délutáni órákban szólt a hozzá beosztott embereknek, hogy vegyék le a nemzeti színű zászlót, eleget volt kint.

Kb. 1953-ban, amikor az amerikai Kommunista Párt betiltása volt,⁶¹ akkor az egyetemi újság szerkesztősége felkérte, hogy írjon egy cikket, vagyis egy nyilatkozatot, amire Waltner azt a választ adta, hogy ez Amerika belügye, ebbe ő nem avatkozik bele. De egyetértett, amit ki is hangsúlyozott. Azt mondta: ő egyetért az amerikai kormányal. Olyan pártot, mint a kommunista párt, amely a fennálló rendszert erőszakkal akarja megdönteni, meg kell szüntetni.

A gyermekklinika laboratóriumában volt egy Kovács József nevű személy, aki felelőségre vonta Kopasz István MSZMP-tagot, hogy miért tett jelentést a pártnak. Az ellenforradalom idején Kovács egyébként meg akarta félemlíteni Kopasz[t, a] gyermekklinika portását, mivel olyan kijelentéseket tett, hogy ő egy pár kommunistát felakaszt.

Kovácsot a közelmúltban bocsátották el a gyermekklinikáról, az elbocsátásakor megkérdezte a bizottságot, mely őt felülvizsgálta, hogy miért őt bocsájtják [!] el, miért nem a professzorát, aki őt utasította és félrevezette. Amikor [a] nevezett [professzor] tudomást szerzett arról, hogy Kovácsot elbocsájtják, akkor aláírásgyűjtést szervezett a klinikán belül, hogy ne bocsájtás el Kovácsot.⁶²

1956. november 1-[j]én Waltner a szegedi orvostud. Egyetem dékáni hivatal[a] előtt találkozott Tanács János volt személyzeti vezetővel. Waltner megkérdezte Tanács elvtárstól, hogy mi bűne van, és miért nem megy el valahová.⁶³ Dr. Bartóknét az ellenforradalom fegyveres leverése után sem akarta a klinikán elhelyezni, pedig dr. Bartókné jó gyermekorvos. Majd a dékán utasította [a] nevezettet, hogy vegye vissza Bartóknét.

Waltner 1956. okt. 29–30-án⁶⁴ választották meg az orvostud. Egy. I. számú sebészeti klinika tantermében [a] forradalmi tanács elnökévé. 1956. okt. 29-én a gyermekklinikán az V. éves orvostanhallgatóknak olyan kijelentést tett, hogy menjenek a honvédséghez, ott is vannak becsületes emberek, és azok segítenek fegyvert szerezni. A forradalmi tanács szellemi irányítója volt, amit bizonyít az ő általuk felvett jegyzőkönyv, amit a KT-hoz⁶⁵ csatoltak.”

A következőkben a környezettanulmány írója Waltner Károly házasságáról és feleségéről közöl – részben helyes, részben pontatlan – adatokat. Ő is orvos, írta, de földbirtokos családból származik: apjának kb. 100 holdja volt. (Nem világos, hogy ez összefüggött-e a Waltnernek tulajdonított 40 holddal.) Waltneréről is megállapítja: „Klerikális befolyás alatt áll. Mielőtt munkahelyére menne, minden esetben bemeleg a templomba.” Testvére

⁶¹ Az Amerikai Egyesült Államok Kommunista Pártja ellen 1954-ben hoztak törvényt.

⁶² Beck Mihályné szerint takarító, mosogató volt. Nem tud az említett aláírásgyűjtésről, sőt teljesen valószínűtlennek tartja.

⁶³ Erről maga Tanács János 1957. júl. 9-én a rendőrségen Sípos Imrének tett vallomásaiban ezeket mondta: „Nevezett személy 1956. nov. 1-[j]én az egyetem központi épületében bizalmasan fordult hozzám (ugyanis én a fizetésemért voltam a dékáni hivatalban) arra akart engem rábírní, hogy ha valami bűnöm van, akkor menjek el valahova, bújdossak el az országból, majd a családomról ő fog gondoskodni.”

⁶⁴ Helyesen: 31-én. L. Bálint László: 1956, 168.

⁶⁵ A szegedi Forradalmi Katonatanácsra vonatkozó rendőrségi iratokhoz. Eddig nem került elő.

Mogán Béla⁶⁶ szegedi tisztifőorvos. Lánytestvére, akit mint osztályidegent nem vettek föl az egyetemre, a konzervgyárban dolgozott; férje vasúti mérnök volt. 1931-ben született fiukról, ifj. Waltner Károlyról elmondja, hogy az I. sz. belklinikán osztályos orvos, 1948-tól az egyetemi DISZ-nek, a kommunista irányítású Demokratikus Ifjúsági Szövetségnek tagja, „azonban annak gyűlésén csak ritkán vett részt, azonban [!] az ott elhangzottakhoz nem szólt hozzá. Pártunk politikájával szemben loyális. Az ellenforradalom idején tevékenységet nem fejtett ki. Nőtlen, templomba eljár, szabad idejében otthon tartózkodik. Zárkózott természetű.”

Waltnerrel még elmondja, hogy munkáscsaládból származott, hárman vannak testvérek. Testvérei Romániában élnek. Elnagyoltan csak annyit tud a bátyjáról, hogy katolikus pap, s másik testvére kapcsán megannyit, hogy 1956 nyarán Waltner és felesége meglátogatta őt Romániában.⁶⁷

„Baráti köre – folytatja a „környezettanulmány” – hozzá hasonló személyekből tevődik össze. Páldy László pk⁶⁸, [a] gyermekklinika adjunktusa, szegedi lakos. Dr. Hetényi Géza⁶⁹ tanár, aki szintén a forradalmi tanácsnak tagja volt, dr. Hamvas Endre⁷⁰ szegedi püspök, akikkel egymást lakásukon is felkeresik. Baráti köréhez tartozik még dr. Batizfalvy János⁷¹ egy. tanár, szegedi lakos.”

Tanulságos, hogy *Jelleme* alcím alatt a következőkben összegzi tanulmányozásának végeredményét: „Értelmes, jó megjelenésű, káros szenvedélye nincs, büntetve nem volt. Jelenleg sem áll eljárás alatt. Szabad idejében templomba jár, és folyóiratokat olvas. Az egész családot bigott vallásosság jellemzi.”

Soós Gyula ügynök jelentése

Sípos főhadnagy 1957. május 10-én beszélt az ismeretlen, de minden bizonnyal a gyermek-klinikán dolgozó besúgóval. „Soós Gyula” szemmel láthatóan óvakodott attól, hogy rosszakat mondjon főnökéről. Sípos főhadnagy őt tolmácsolva 12-i jelentésében ezeket írta:

„Waltner Károly dr. egyetemi tanár korábban valóban nem vett részt a politikai életben. Idejét szinte teljesen tudományos és gyógyító munkájára fordította. Számos kormány- és tudományos elismerést vívott ki, pl. 1955-ben »a szocialista munkáért« érdeméremmel tüntették ki.

Munkatársai olyannak ismerik, mint aki felül tudott emelkedni kicsinyes szempontokon. Klinikáját nagy szigorral vezeti. Októbertől novemberre forduló napokban is igyeke-

⁶⁶ Mogán Béla (1885–1977) már 1926-ban kerületi tisztiorvos volt (Szeged. Szerk. Kiss Ferenc, Sz. Szigethy Vilmos, Tonelli Sándor. Bp., 1927. 145).

⁶⁷ Waltner Károly húgáról, Erzsébetről keveset tudunk. Vö. Hencz: i. m. 13–14.

⁶⁸ Pártonkívvüli. Páldy László (1912–1987) röntgenológus, a gyermekklinika röntgenrészlegének vezetője.

⁶⁹ Hetényi Géza (1894–1959) egyetemi tanár, akadémikus, 1947-től volt az I. sz. belklinikai igazgatója. 1956. okt. 31-én a Szegedi Orvostudományi Egyetem Forradalmi Bizottságának elnökhelyettesévé, tehát Waltner professzor helyettesévé választották.

⁷⁰ Hamvas Endre (1890–1968) 1944-ben lett csanádi püspök. Emlékezetessé vált a zsidókérdésben következetesen humanista magatartása. Kalocsai érseki székét már nem tudta elfoglalni.

⁷¹ Batizfalvy János (1895–1960) egyetemi tanár, 1940–1959 közt a nőgyógyászati és szülészeti klinika igazgatója. A Délvidéki Szemle (1942–44) kezdeményezője, kiadója.

zett az eseményektől távol maradni. Csak akkor mutatott bizonyos aktivitást, amikor megválasztották az orvosi egyetemi forradalmi bizottság elnökének. Intézetében általában a bizottság kollektív működése ismeretes, amennyiben a bizottság két alkalommal állást foglalt a múlt hibái ellen, és csatlakozott egy Budapesten kelt ún. értelmiségi határozathoz.⁷²

Azóta azonban Waltner professzor politikailag passzív. Valószínűnek tartják, hogy a professzort azért választották meg az említett bizottság elnökének, mert higgadtságáról közismert.”

Meglepő, hogy Sípos főhadnagy ezúttal pontosan tolmácsolta besúgójának szavait. De jellemző a „kiértékelése”: „A jelentés Waltnerrel kapcs.[olatban] értékes, azonban az ügynök nagyon humánus, az orvosok tevékenységével kapcsolatban nem kellően őszinte.”

Érdekes az is, milyen föladatot rótt még rá: „Beszélgessen el Benkő Sándorral, és igyekezzen megállapítani annak ellenforradalmi cselekményeit és jelenlegi állásfoglalását.” Benkő Sándor várományosa volt a II. sz. belgyógyászati klinika igazgatói posztjának, de a történetek után ezt nem nyerhette el. Az ügynök következő föladata: „Jellemezze az ellenforradalmi tanács tagjait, és írja le azok tevékenységét.” Ennek következményeiről sem ismerünk adatokat. Végül: „Hangulatjelentés az orvosi felülvizsgálással kapcsolatos megnyilvánulásokról.” A következő találkozót május 24-én az orvosegyetemi könyvtárban rendezte el a rendőrtiszt.

Szabolcsi Gábor gúnyirata

Május 15-én jelent meg a Délmagyarországban Glédics Ábel Kázmér-sorozatának Waltner Károlyról szóló darabja. E mögé az álnév mögé az akkori Szeged kulturális életének legjellegzetesebb, leggátlástalanabb figurája, Szabolcsi Gábor bújt.⁷³

1956-ban lapult. Akkor Szőregen volt a művelődési ház igazgatója. A helyi forradalmi gyűlések rendre a művelődési ház nagytermében zajlottak, de Szabolcsi nem mutatkozott, behúzódtott az irodájába. November 4-e után fokozatosan tért magához. Mikor már látta, hogy „a forradalmi munkás-paraszt kormány” helyzete az oroszok tankjai és a pufajkások gumibotjai nyomán megszilárdult, színt vallott. Jelentkezett a Délmagyarország szerkesztőségében: fölvtették.

Először csak álnéven írogatott. 1956 végén Glédics Ábel aláírással a Szegedi Néplap (ahogy akkor már és még a Délmagyarországot nevezték) hasábjain a forradalom közéleti szereplőinek szatirikus arcképvázlataiból kezdett sorozatot. Honnan vette az álnévét? A *glédics* – Bálint Sándor *Szegedi szótára* szerint – a *glédicsia* (a J. G. Gleditsch német botanikus nevére elnevezett lepényfa) tájunkbeli neve. Az *Új magyar tájszótár* Horgosról, Dorozsmárról és Magyarkanizsáról is ismeri; Szabolcsi nyilván szülővárosából, Makóról. Jellemző másik neve: *tüsökfa*. Bálint Sándor a *glédicstüsökről* közli, hogy a tanyaiak

⁷² A két egyetem tanárai november 3-án táviratban kérték Szent-Györgyi Albert támogatását (Bálint László: 1956, November 193–194.); november 7-én a Kádár-kormánynak ígétek bizonyos föltételekkel támogatást (uo. 233–234). 16-án pedig aggodalmuknak kifejezést adó, öt pontba foglalt nyilatkozatot adtak ki. (Hasonmás.)

⁷³ Arcképét *Mindenkor csak feléd nézek, Szeged* (Szeged, 2001.) című könyvben (311–337) rajzoltam meg. Azóta került kezembe, szintén az állambiztonsági levéltár anyagából, a róla szóló, később idézendő ügynöki jelentés.

fogpiszkálónak használják. Olyan erős tehát. Aki vele szúr, sebet ejt. Glédics Ábel tüskéi a lelkeken ejtettek sebeket. Az *Ábellal* talán Tamási Áron Ábelának furfangos, csipkelődő beszédmódjára akart utalni.

Csak második cikkének végén próbált átlátszóan magyarázkodni: Kázmérja – úgymond – nem egy-egy személy, hanem típus; története „Minden Kázmérról” szól. „Semmilyen más Kázmér ne vegye tehát magára, nehogy ki kelljen jelentenem, hogy a Kázmér velem nem azonos.” Mindennek éppen az ellenkezője igaz: egy-egy Kázmér-cikke néven nevezhető személyiségről, zömmel egyetemi professzorról szól.

Igaz, első három cikkének modelljét én sem tudom azonosítani. Az első *Kázmér, a makacs lelkű* címmel 1956. december 31-én jelent meg. Kétségtelenül ez is meghatározott személyről szól, hiszen olyanokat árul el róla, hogy „egy egész város tanárainak oktatta hétről hétre a marxizmus filozófiáját”, meg hogy 1944 nyarán egy tanítványának (talán éppen neki, Szabolcsi Gábornak?) a versét kitiltotta a helyi irodalomból „mint a helyi ügyesség mellé beosztott tartalékos századosi rangban levő katonai cenzor”. Ahogy a forradalom napjaiban többen, ez a Kázmér is nyilvánosan széttépte és megtaposta párttagsági könyvét...

Második cikkének (jan. 6.) Szabolcsi *Kázmér és az elhajlások* címet adta. Ennek modelljét sem ismerem föl, annál kevésbé, mivel csupa általánosságokról szól. Arról, hogy ez a Kázmér valamely értekezleten följobbvalójának éberségét dicsérve próbálta meg korábbi elhajlásait feledtetve ellenállását bizonygatni. Mégis pórul járt, mert az agyondicsért följobbvaló elhárította a hízelgést, sőt személyi kultuszban marasztalta el Kázmért.

A harmadik Kázmér-cikk (jan. 27.) céltáblája (*Kázmér, a „proletkultos”*) szintén külső-belső jegyekkel szabatosan ábrázolt közszereplő lehetett, „álta alatt az annyira jellemző ékes szakállzattal”; akire hat hónapos tanfolyam után „a nép művelődésének, kultúrájának nagy fellendítése” várt. Olyat is tudott róla, hogy a második világháborúban „mint korengedéllyel a keleti frontra ment hősi harcos” „messze földről hazatérve katonaruhában” nekilátott „nem ellenállva ellenállni”. Zavar a következő ismertetőjegy: „Kázmér a város egyetlen kulturális intézményében kötött ki.” Ez elvben a Somogyi-könyvtár lett volna, de ennek ekkori munkatársai közt nem ismertem olyat, akire a jellemzés többi része illett volna. Kivált nem olyat, aki néhány hónap után már „a kollektíva vezetője volt”.

A február 10-i *Kázmér, a néptribún* félreérthetetlenül Baróti Dezső rektor gúnyrajza. Szabolcsinak nagy sérelme volt, hogy Baróti nem vette magához tanszékére. Pózoló, a tömeg előtt tetszelgő, a népszerűségtől megrészegetett fecsegőnek állította be, aki a tömegmozgalom élén lázban égve képtelen a mondókáját abbahagyni. „Elragadtatva ingatta jobbra-balra (ezúttal többnyire jobbra) habsburgi metszésű, arisztokratikus fejét...” Tagadhatatlan, hogy Szabolcsi jó megfigyelő és jó stílusista volt: Barótinak valóban jellemző mozdulatát örökítette meg. Később azt is találóan rögzítette, hogy Baróti megfogalmazásaiban rendkívül óvatos volt. Tudott az október 26-i fölvonulásban játszott szerepéről is: „Tömegfelvonulások élén lobogtatta fakó sörényét Kázmér – s csak az utóbbi hetekben kezdi mondogatni, hogy akkoriban – a karhatalmat védte a tömegtől.” Utalt a marxista tanszékek bezárására is: „Leghősibb cselekedete mégis az volt, amikor merészen, határozottan, a végső konzekvenciákat is levonva – mint Legfőbb Vezető – bezáratta intézményében a korábban általa is vallott Világnézet helyiségét, és feloszlatta a Világnézeti Osztályokat, nehogy az Intézményt kompromittálják pusztán létükkel is a Nemzeti Forradalom

győzelmes menete közben, s a tömegeket az Intézmény elleni bizalmatlanságra hangolják.” Azt is fölírta Barótinak, hogy fölszólította a megszüntetett tanszékek elbocsátott dogozóit, ne vigyenek haza semmit szobáikból: „(a lopás szót tapintatosan kerülte), mert az Intézménynek rossz tapasztalatai vannak ezen a téren”.

Szabolcsi arról is értesült, hogy Baróti már várta a letartóztatását. „Szertehinti az intézményben, hogy hamarosan méltatlan bosszú áldozata lesz!” Barótit április 26-án letartóztatták.

Szabolcsi Gábor változatlan egyetemi becsvágyát tükrözi, hogy a Kázmér-cikkek közben írott riportjában is egy egyetemen rendezett vitáról tudósított. Szolgálatot akart tenni az egyetem párttagjainak, pártbizottságának, hogy fölfigyeljenek rá, s végre megnyissák előtte az utat Baróti tanszékeire. A Szegedi Néplap február 26-i számában *Beszélgetés az egyetemen* címmel, Sz. G. betűjegyekkel írt cikkében föltette a kérdést: „Mi van a magyar ifjúsággal, mi van a szegedi egyetemek ifjúságával?” Válaszolt is: „Hamis illúziók ölik évek óta ezt az ifjúságot...” „A MEFESZ hőseinek sikerült néhány nap alatt az, ami *Horthyéknak* negyed századon át nem sikerült. A világ egyik legnagyobb forradalmár költőjét sikerült egy tartalmában haladásellenes irányú mozgalom zászlajává hamisítani.” Már mint Petőfit, akinek *Nemzeti dala* a forradalom alatt az ifjúság mindennap szavalt költeménye volt. A jelen nehézségein, úgymond Szabolcsi, csak az egyetem kommunistái lehetnek úrrá. „Helyzetük nehéz, de napról napra javult. Októberben még sikerült a rektori vezetésnek számos kommunista oktatót elküldeni az egyetemről, ma ezek az elvtársak szívós harc után, de munkahelyükön vannak. Decemberben még teljes volt a zűrzavar, ma már megindult a frontok felszakadása. A párttagok ma még kicsiny, de elszánt és harcoss csoportját már a párton kívül is segítik a párttal szimpatizálók, akik a munkáshatalomnak, a szocializmusnak őszinte hívei.”

„A harc hosszú lesz, nehéz és küzdelmes.” S most a párttal való azonosulásának félreérthetetlen jeleként többes szám első személyre váltott át: „De győznünk kell ebben a harcban, mert a szocializmus történelmi igazsága legyőzhetetlen.” A harc a jövőért folyik, s ez a jövő az ifjúságé – mondogatta a közhelyet. „Győznünk kell a visszanyerésükért folyó harcban, mert nem történhet meg még egyszer a tragédia; egy félrevezetett ifjúság saját jövőjét még egyszer ne rohamozza!”

Március 3-án *Gonosz Kázmér a főszertartásmester* címmel a színház főrendezőjéről, Horváth Jenőről (1921–1994) festette föl torzképét. Pár nap múlva őt is letartóztatták: együtt voltam vele a rendőrség alagsori fogdájában. Szabolcsi azzal rágalmazta, hogy a *gonosz* jelzőt a színészek adták főrendezőjüknek. Meglehet, hogy egy sértődött művész alkalmilag mondott ilyet róla, de Horváth Jenő egyéniségének ismeretében ez a minősítés képtelenségnek hat. Róla is azt igyekezett bizonygatni, hogy korábban a hatalom magasra emelte, de mikor a forradalom kitört, ő az igazgatói tiszt várományosának képzelte magát. A színház forradalmi gyűlésén, amint az emelvényre tartott, „egy hang” őt is lehurrogta, de ő megnyerte a csatát: „Finoman elmosolyodott, könnyed mozdulattal zsebébe nyúlt, elővette a Világnézethez való tartozását bizonyító könyvecskéjét. Felmutatta, mint a papok az áldozati kelyhet, és alig látható mozdulattal az emelvény melletti kandalló lángjába dobta. Kezeit finoman összedörzsölte, mint mikor a port rázza le az ujjairól az ember, és megszólalt:

– Így kell ezt csinálni, barátaim!”

Baróti munkatársa, a rektorhelyettes Pólay Elemér⁷⁴ egyértelműen azonosítható Szabolcsinak április 4-én megjelent *Kázmér, a balga kádi* című cikkéből. Olyannyira, hogy ezúttal nevét is fölismerhetővé tette: Ali Kasmer Polajnak nevezte. Az Ali kellett a hangulati mezőbe, Kasmer a típusnév változata, a harmadik nevet nem szükséges magyaráznom. Szabolcsi félreérthetlenné tette, kit tűzött tüskéjére, amikor *A római jogrendszer és a teuton közösségi állam jogalkotása* kitalált című dolgozatára utalt. Gúnyosan, de kétségtelen hitelességgel írta le Pólay fizimiskáját: „gondosan fésült hajának simaságát s arcának mindenki előtt ismeretes bölcs mosolyának harmóniáját...” Szellemi alkatát a Horthy-korszak keresztény-nemzeti eszmevilágával magyarázta, s azzal, hogy hangsúlyozta: a keresztény szót kereszténynek írta, Pólaynak a miskolci felekezeti jogakadémián kifejtett korábbi működései utalt. A *tyénizmus* Szabolcsinak későbbi cikkeiben is előjön.

Pólayt is abban marasztalta el, amiben főként Barótit: „Hozzájárult, sőt egyik előmozdítója volt a Világnézet legaktívabb tagjainak a kádiiskolából való eltávolításához s más egyéb dolgokhoz.” Leegyszerűsítve: köpönyegforgatással vádolta.

Jellemző, hogy cikkébe a jogi karnak nemzetközi hírű doyenjét, az idős, sok rendszer-változást megtapasztalt s ezért 1956-ban óvatos Buza Lászlót is belekeverte. Az Ali Kasmer Polajnál is bölcsőbb kádi, írta, „a távoli országok minden kádijai által is tisztelt Ibn Budza” így oktatta fiatal kollégáját: „Nem az az igazán bölcs férfiú, aki mindenhez csatlakozik, hanem aki tudja, hogy mikor mitől kell magát távol tartania.” El tudom képzelni, hogy Buza László valóban mondta ezt 1956 októberében.

Április 21-én *Kétszeres él-Kázmér fondorlatai* címmel Szabolcsi panoptikumában Fodor Gábor⁷⁵ került terítékre. A kétszeres (1950, 1954) Kossuth-díjas kémikussal Szabolcsi már 1954 előtt készíthetett interjút, mert utalt korábbi látogatására egyetemi dolgozószobájában. Föltűnt neki, hogy a falakat mennyezetig oklevelek, elismerő levelek borították, a hímzett terítőjű asztalon bőrkötésű fényképalbumok heverték, tele „az Elme testben érzékelhető valójának” képeivel. A terjedelmes cikknek jó része azt variálta, hogy Fodor Gábor személyi kultuszt teremtett magának, és „hírszerző szolgálatot” épített ki beosztottjairól, egyetemi, sőt városi közszereplőkről. Learatta a dicsőség minden formáját, kitüntetések kapott, külföldi utazásokat. Egy találmányáért, amely hasznavehetetlennek bizonyult, tízezreket vett föl. Közös kutatómunkában társát kisémmizte, így kapta második Kossuth-díját.⁷⁶ Társa disszidált, és külföldön ócsárolja őt. Rektor lett, sőt szeme előtt már a miniszteri bársonyszék is kezdett földelegeni...

⁷⁴ Pólay Elemér (1915–1988) a római jog tanára 1949-ben került a szegedi egyetemre, 1951-ben lett tanszékvezető. 1956-ban kandidátus, 1964-ben akadémiai doktor. Baróttal egyidejűleg, 1955–57-ben volt rektorhelyettes. 1986-ban vonult nyugállományba.

⁷⁵ Fodor Gábor (1915–2000) grazi és pesti tanulmányok után 1937-ben Szegeden végzett. Már hallgatóként a szerves kémiai tanszéken dolgozott. 1945-ben szerzett magántanári képesítést, 1950-ben pedig tanszékvezető egyetemi tanári kinevezést. 1951-től 1954-ig ő volt a Szegedi Tudományegyetem rektora. 1951-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1955-ben rendes tagjává választották. 1957-ben fegyelmi úton őt is eltávolították: a fővárosba ment. 1965-ben elhagyta hazáját; az Egyesült Államokban dolgozott. 1994-ben az egyetem díszdoktora lett.

⁷⁶ Grynæus Tamás jegyzete: „Ha itt a PAS (paraaminoszalicilsav) Tebaminál néven ismert anti-tuberkulotikumról, ipari szintézisének megvalósításáról van szó, akkor ez nem hasznavehetetlen, mert sok éven keresztül sok beteg köszönhette ennek az orvosságnak életét, gyógyulását.”

A cikk kisebbik része, a vége foglalkozik csak Fodor Gábor 1956-i szereplésével. „Kázmér az őt megmentő társadalom ellen fordult.” „Nagy vetélytársával és cinkosával”, Baróti Dezsővel, „odadobta volt világnézeti társait az arénára”; ő mondta be több nyelven a szegedi rádió mikrofonjába az egyetem segélykérő nyilatkozatát, a semlegesség kinyilvánítását. Fölróttá Fodornak, hogy „pillanatnyilag” a Mátrában üdül, és szövögeti újabb terveit.

Fodor Gábor helyzete Szabolcsi följelentéssel fölérő cikke után a szegedi egyetemen megingott. Július 6-ával az MTA Sztereokémiai Kutatócsoportjának igazgatója lett, de évekkel később, 1965-ben ő is külföldre távozott.

Közismert volt városszerte a gyermekklinika igazgatójának, Waltner Károlynak a Rákosi-korszakban sem tagadott vallásossága. Ezt aknáztta ki *Szent Kázmér, az inkvizítor* című gúnyrajzában, amely már a régi címmel megjelent lapban, a Délmagyarország május 15-i számában került nyilvánosság elé. Nem röstellte a közszeretnek örvendő professzor külsejét is szatirikus ábrázolásban mutatni be: „Ösztövé, sovány, sanyargatott testén, mint a középkori szentekén, sűrű ráncokat vetve lobogott a ruha, arcán mélyen áhítatosak kegyessége tündöklött.” Nem tudta, hogy a professzor kóros soványsága első világháborús fogságának, betegségének következménye. Kigúnyolta puritán életvitelét, mértékletes táplálkozását. Fölróttá neki, hogy távol tartotta magát a politikától. Már az ügynöki és rendőri jelentésekben olvastuk néhány jellemző vádját. Joggal tehetjük föl, hogy a rendőrségtől kapta adatait. Így: amikor az amerikai feketék sanyargatásai miatt tiltakozó aláírást gyűjtöttek, „Szent Kázmér” nem írta alá az ívet: „Nem tartom helyesnek, hogy más államok belügyeibe avatkozzunk – mondta. (Nyilván ezúttal éppen a kommunisták megszokott érvelését fordította ellenükre!) Amikor pedig a Szabad Nép előfizetésére agitáltak, őszintén kimondta a véleményét: „Kifizetem a 12 forintot, úgysem olvasom el ezt a sajtót...”

Az eladdig nem politizáló Waltner professzort, úgymond Szabolcsi, az '56 októberi napokban mégis az orvosegyetem forradalmi bizottságának elnökévé választották. „Mindenkinek azt várta tőle, hogy ő, a szelíd humanista, a szenvedélyek lecsillapítására fog törekedni. A passzív és puritán Kázmér azonban úszott a cselekvésben. Túlradó örömmel jelentette ki, hogy nem is hitte, hogy ilyen hamar megvirrad.” Szabolcsi szerint az orvostanhallgatókat tüntetésre tüzelte.⁷⁷ „Politikai tájékozatlansága eltűnt, mintha sose lett volna.” A Nagy Imréhez intézett táviratban „szocialista demokrácia” helyett „tisza demokráciát” követelt. Csatlakozott az ENSZ beavatkozását kérőkhöz. Klinikáján fölöszlatta a pártalap-szervezetet. A klinikájáról elbocsátott kilenc dolgozót azzal biztatta, szívesen támogatja elhelyezkedésüket, de csak az egyetemen kívül.

A „Világnézetből”, azaz a marxizmusból annyi ragadt Kázmérra, írta Szabolcsi, hogy megtanulta az önkritikát. Hat hónap után lemondott állásáról. „Egyedülálló ez az eset – gúnyolódott ezzel is Szabolcsi. – Kázmér az első inkvizítor, aki saját inkvizítori működésének lesz ilyenformán önkéntes áldozata.”

Öröme azonban korai volt. Waltner Károly csak 1960-ban vált meg klinikájától, és ment nyugdíjba. Pedig a politikai rendőrség is mindent megtett, hogy eltávolíttassa helyéről.

⁷⁷ Grynæus Tamás jegyzete: „Hazugság! Éppen nagyon is óvatos, túl óvatos, szélsőségektől vissz tartó volt.”

Összefoglaló jelentés

Július 3-án a Waltnera ráállított Sípos főhadnagy ezúttal „összefoglaló jelentést” írt fölötteseinek, nyilvánvaló céllal: fölfrissítse a professzor elleni vádakát, és bírósági eljárást kezdeményezzen ellene. Szokásaik szerint az ilyen írásműben rengeteg az ismétlés: korábbi jelentéseiket szó szerint átvették. Itt is, a korábbi elnagyolt adatokkal és tévedésekkel közölte a professzor életrajzát, megismételte az előzőkben előadott vádpontokat, eseteket, így a Népszabadsággal kapcsolatos anekdotát, majd az MSZMP orvosegyetemi intézőbizottsága elnökének, Szilárd Jánosnak közlésére hivatkozva a professzornak az amerikai kommunista párt betiltásával kapcsolatos valóban merész nyilatkozatát. „Nevezett azt a kijelentést tette, hogy bár már az volna az utolsó kommunista párt, amelyet beszüntetnek. Majd elérkezik annak is az ideje, hogy mindenütt meg fog szűnni. 1956. október 29-én az egész V. évfolyamú orvostanhallgatók előtt kijelentette, hogy ő nem is hitte volna, hogy ilyen hamar megvirrad, illetve feltámad a magyar nép.” Itt is fölemlegették, hogy fegyverekért a honvédséghez küldte a hallgatókat, s hogy szorgalmazta a kommunisták elbocsátását az egyetemről. „Waltner Károly egyetemi tanár azóta is több ellenséges kijelentést tesz, különösen háttérbe szorítja a volt MDP-tagokat. Az ellenforradalom idején kijelentette, hogy a volt MDP-tagokat semmiféle javaslatnál az egyetem életében nem kell figyelembe venni.”

Most már ő is átvette „Barna Jenő” vádját, hogy a professzor október 24-én gyászszalagot tűzött föl, és „a pesti hősokról beszélt”. Állítólag javasolta, hogy míg a szovjet csapatok itt vannak, a hallgatók ne járjanak órákra. Ezúttal ilyen képtelenséget is előadott: „Hálózati jelentés⁷⁸ szerint Waltner dr. tette azt a kijelentést orvosai között, hogy az ellenforradalom alatt »ha valamelyikötöknek véres lesz a keze, nyugodtan szökjön nyugatra, majd én gondoskodom a családról«. Majd azt mondta, hogy nem kell aggódni, ha az ávósok elpusztulnak, a családjukat úgy is eltartják.” Két új adalék: „A forrongó napokon a diákok, főleg lányok, a gyermekklinikán kértek menedéket. Waltner professzor a klinikáján lévő párthelyiséget – amelyet már régebben is meg akart szerezni –, a novemberi napokban visszakérte, és klinikai célokra használta fel. (Fentiek szintén hálózati úton jutottak tudomásunkra.)”

„Egri” fedőnevű ügynök jelentéséből

Ugyanaznap, július 3-án kelt a Waltner Károly irattartója számára kivonatolt jelentés. Ez azt jelenti, hogy „Egri” másról is jelentett, de Waltner anyagához csatolták a róla szóló részletet. „Egri” igen jól tájékozott és Waltner természetét közelről ismerő, nem is túlságosan rosszindulatú egyetemi ember lehetett. Azt a Waltner javára szóló árnyalatot is tudta, s nem hallgatta el, hogy Waltner az egyetem úgy *hívta meg* a gyermekklinika igazgatói tisztére.

„Waltner Károly professzor a szegedi egyetem gyermekklinikáján alapította meg tudományos karrierjét, ahogy a harmincas években címzetes rendkívüli tanár lett.⁷⁹ A harmincas évek második felétől távol volt Szegedtől, különböző gyermekgondozók igazga-

⁷⁸ Azaz besúgás.

⁷⁹ 1933. ápr. 21. (Szegedi Egyetemi Almanach. 1997. 392.)

tőjaként működött.⁸⁰ Igen elismert szakember, nevét külföldön is ismerték. Felesége, dr. Magán [!] Klára zsidó származású. Waltner professzor a fasizmus idején igen derék magatartást tanúsított, ez köztudomású volt róla, és 1946-ban a szegedi egyetem őt hívta meg a gyermekklinika élére. Nagy odaadással szervezte meg klinikáját, és vett részt annak újjáépítésében. Csendes modorú ember, halk szavú, de rendkívül határozott, akit szándékától eltéríteni nemigen lehet. Nagyon jó szervező, a klinikán igazgatásban sokszor kicsinyes. Túl pedáns, ezért orvosai és munkatársai tartanak tőle, és pedantériáját túlmenőnek tartják. A betegek érdekeiért igen messzemenő áldozatokra képes, és ezt követeli meg alárendeltjeitől. Puritán, szerény igényű. A magánpraxist klinikáján nem jó szemmel tűri, ezért sem kedvelik orvosai.

Tudományos munkássága klinikai jellegű – a klinikai megfigyeléseket szereti –, nem a laboratóriumi kutatás és nem az állatkísérletek híve. Ő maga kiváló gyermekgyógyász, és az orvosi munkát tekinti hivatásának, ezt kívánja assistenciájától is. Előadásai igen szabatosak – kissé színtelenek.

Politikai beállítottsága: vallásos, humanista ember, aki a kommunista tanokkal szemben rezerváltságot tanúsított, és a politikától távol tartotta magát.

A társadalmi munkából olyan részt vállalt, amely egyéniségének legjobban megfelelt, a békebizottság elnöke volt, ez felelt meg legjobban humanista-vallásos világnézetének. Több béke rendezvény szervezésében vett részt.

1956. október 27-én⁸¹ a forradalmi tanács elnökévé választotta. A dékán⁸² ép[p]en azért tartotta őt erre alkalmasnak, mert puritán-egyenes embernek ismerte, és mert a békebizottság elnöke volt. Waltner Károly a forradalmi tanács elnökségét vállalta, annak üléseit vezette. Ő maga szervezett egy téli segélyakciót az orvosok felajánlásaiából a kevés fizetésű nagy családi⁸³ dolgozók részére. A segélyakcióban az egész orvosi egyetem részt vett.”

Fábián Noémi vallomása

A Németh Andrásékkal egy házban lakó orvoskari dékáni hivatali tisztviselőnek a gyűlölt lakótárs elleni július 10-i vallomását már idéztem. Négy sűrűn gépelt lapon másokra is összehordott sok terhelő adatot. Így Waltner Károlyra, akit egyébként Mihályra keresztelt át. Ő is, akár Szilárd János, B. Fodor Erzsébet⁸⁴ ötödéves medika közlésére hivatkozva adta elő a honvédségtől való fegyverszerzésre vonatkozó pletykáit, de azt valószínűleg hi-

⁸⁰ 1936-tól a gyulai menhely osztályvezető főorvosa; 1937-től a budapesti Állami Gyermekmenhely (a mai Heim Pál Gyermekkorház) osztályvezető főorvosa. (Hencz: i. m. 53–54.)

⁸¹ 31-én.

⁸² Korpássy Béla.

⁸³ Értsd: nagy családú

⁸⁴ Nem tudok közelebbit róla. Grynæus Tamás jegyzete: „Évfolyamunk egyik aktív párttagja, szemellenzős, primitív személyiség volt. Valószínűleg engem is ő jelentett föl 1957 elején. Későbbi sorsáról nem tudok. (Ismert történet volt az évfolyamon, hogy II. éves korában élettani céduladolgozatában ezt írta: »a vörösvértettek phánk alakúak«; ti. képviselő-, farsangi fánkhoz hasonló. A dolgozatokat javító ifj.Hetényi Géza tanársegéd ismert fanyar humorával ezt írta rá: »Mi a phene!« Ez azután az évfolyamon szólásmondássá vált – természetesen nem B. Fodor Erzsi jelenlétében...)

telesen idézi Waltner professzortól, hogy intette hallgatóit: „Vigyázzanak, mert azok a szovjet csapatok, amelyek Szegeden keresztül Budapestre vonultak, még nem tértek vissza.” „Amikor a személyzeti osztály egyik orvos tagját, Bartók Istvánnét az egyetemről eltávolították, Waltner professzor kijelentette, nem támaszt az ellen akadályt, hogy másutt elhelyezkedjék, de az egyetemen kívül csak.” „November végén Waltner professzor klinikájára összehívta a szakszervezeti bizalmiakat és [az] intézetek, klinikák 1-1 képviselőjét. Miután a szakszervezeti bizalmink nem tartózkodott Szegeden, én mentem el helyette. Ezen az összefüggésen arról volt szó, hogy a kisfizetésű dolgozóknak ún. téli segélyt juttatnánk, és a dolgozók ahhoz háromhavi fizetésük bizonyos százalékával hozzájárulnának. Waltner professzor kijelentette, hogy a szakszervezet pénzét is felhasználja erre a célra, miután ő volt megbízva a szakszervezet vagyonának a kezelésével, tekintve, hogy a szaksz. bizottság függetlenített titkárat önkényesen leváltották beosztásától, és a szakszervezeti munka vitelére, pénzkezelésre Waltner professzor által kinevezett néhány dolgozót bízott meg. Amikor valaki a felszólalók között azt mondta, hogy a szakszervezet pénzét talán mégsem lehet erre a célra felhasználni, Waltner kijelentette: »A szakszervezet pénzét majd elveszjük, eddig sem kérdeztük, hogy felhasználhatjuk-e.« Ti. a szakszervezet pénzből segélyeket juttattak szegényebb sorsú dolgozóknak.”

„Hűség” jelentette

Egy másik besúgó közlése nyomán szintén július 10-én kelt Sípos főhadnagynak újabb jelentése. A „Hűség” fedőnevű ügynök e szavakkal vezette be: „Az ellenforradalmi eseményekből részemről ismert néhány részlet.” Jelentése fontos, több ponton hiánypótló forrás az orvosegyetem forradalmi eseményeinek földidézésében.

Bevezetőjéből kiderül, hogy ötödéves orvostanhallgató volt, és október 21-én este érkezett haza Romániából. Grynæus Tamástól tudom, hogy csoportjukkal két hétig erdélyi tanulmányi kiránduláson voltak. Korpássy dékán pihenésre 22-ére szünetet adott nekik. 23-án este „Hűség” úr is részt vett a MEFESZ orvoskari szervezetének megalakításában. Erről így számolt be: „Veres József IV. évf. oh. mint vezetőségi tag (azóta disszidált) jött tájékoztatni az évf-ot az eseményekről. Tájékoztatta a hallgatóságot, hogy ez a szervezet a marxizmus-leninizmus alapján álló – a párttól és mindentől független ifjúsági szervezet. Felolvasott valami szervezeti szabálytervezetet, erre már nem emlékszem egyáltalán, hogy mit tartalmazott, és felolvasta az ifjúság követelését. Úgy tudom, 10 pontban. Nem emlékszem már pontosan. 1./ Fakultatív nyelvoktatás. 2./ Kevesebb óraszám. 3./ Egyes szakmai tárgyak fakultatív oktatása. 4./ Több külföldi utat a hallgatóknak. 5./ Nagy Imrét a vezetésbe. 6./ »Szabad választási rendszert.« 7./ Politikai szerveknél⁸⁵ szűnjön meg a halálbüntetés. Többire nem emlékszem.⁸⁶ Az V. évf. kérésére még bővítették azzal, hogy a közegészségtan és az igazságügyi orvostan legyen államvizsgatárgy. Ez volt a formalitás. De ez a gyűlés sem volt mentes a párt és a DISZ-vezetők ledorongolásától.

⁸⁵ Helyesen: ügyekben.

⁸⁶ Az október 20-i gyűlés 20 pontot fogadott el. Bálint László: 1956, 72–73. – Kiss Tamás: Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége. 1956– Szeged. Szeged, 2002.² 45.

Császár László feláll, hogy a MEFESZ-ben ne a Lakatosok⁸⁷ irányítsanak. (Lakatos elvtárs pártcsoportvezető volt.) Horváth István⁸⁸ (volt párttag) sokat beszélt arról, hogy a régi vezetőket félre kell állítani. Csatlakozott ehhez Grynæus Tamás. Vázolta, hogy milyennek kell lenni az új vezetőknek. Javasolja, hogy szüntessék meg az egyetemeken a felvételi vizsgát, hadd járjon mindenki, aki akar. S az egyetemi autonómia felállítását is követeli.

Molnár Imre evt. válaszol, hogy csak legyen felvételi, mert akkor a munkás-paraszt hallgatók háttérbe szorulnak, s ő maga sem szívesen ülne egy gyáros fia mellett. Az évf. nagy többsége őt támogatja, az előző javaslat elesik. Vita volt az autonómiáról. Lakatos elvt. támadja, de mivel sokan vagy inkább senki nem ismeri részleteiben ezt a kérdést, így rá tudják venni a hallgatóságot a javaslat megszavazására. Annak ellenére, hogy élénk viták folytak körülötte. Következett a vezetőségválasztás. Titkos szavazással Grynæus, Nicsovits, Deák kerültek az élre. Még mielőtt a szavazás befejeződött, Deák László valamiért kint volt, s igen izgatottan, sápadtan jött be, hogy a városban nagy tüntetés van, s javasolja, hogy mindenki menjen haza. Voltak, akik azt mondták: azonnal a tüntetésre, mások: várjuk meg a szavazás végeredményét. Meg is vártuk, de az évf. nagy része elment a tüntetésre.

24-én reggel rendszeren mentünk órára. Itt hallottam meg, hogy Pesten fegyveres öszszetűzés volt. Grynæus szerint a Rádióval⁸⁹ az ÁVH-sok provokáltak, s megállapította, hogy a magyar ifjúság nem akart véres harcot, csak a hibák kijavítását. Waltner professzor úr jött be órát tartani, amit nem tartott meg. Értékelte az eseményeket, hogy lám, hiába mondták, hogy a hibákat kijavítják, a nép jogos követelését, íme, megint elnyomják. Itt megegyezett az évfolyam, hogy minden reggel találkozunk a gyermekklinikán tájékozódás szempontjából. Utána elmentünk a belklinikára (I.) Hetényi professzor úr órájára, nem órát hallgatni, csak a professzor úr véleményét kikérni. Ahogy bejött a professzor úr, azzal kezdte, hogy abban, gondolom, megegyezhetünk, hogy a múlt társadalmat senki nem akarja vissza. S későbbiekben, ha valamit el akarunk érni, ne menjünk az utcára kiabálva, azt sztrájkjal és néma tüntetéssel is el lehet érni. Többször nem találkozott az évf. Hetényi professzor úrral.

Meg kell jegyeznem, ugyanebben az időben Jáki professzor úr megtartotta az órát, mert neki az a feladata, hogy szakmai oktatást adjon, s ne túlkapásokra ingereljen.

Ezen az esten volt az, hogy a Jancsó fiúdiákszálló lakói fekete zászlós néma tüntetést szerveztek a Pesten meghalt hazafiakért. A tüntetőket Láng prof. vezette a leányszállóig, mondván, hogy nem bírta benn tartani a fiúkat, így az élére áll, nehogy valami hülyeséget csináljanak. Ő azon volt, hogy a lányok ne csatlakozzanak. Ő majd hazaviszi a fiúkat. Persze a lányokkal sem könnyen lehetett bírni. Volt néhány nagyszájú, aki minden áron ki akart menni, néhány ki is ment. Ezek: Csallóközi Mária, Viczián Edít, Vörös Mária, Balth Anna, Kranczler Éva V. évf., Juhász Irma III. évf., Váczi Margit II. oh.⁹⁰

⁸⁷ Lakatos László (*1926) a MEFESZ egyik szervezője az orvosegyetemen (Kiss Tamás: i. m. 168, 171.).

⁸⁸ Később ő is nemzetőr lett (Bálint László: Ki kicsoda, 46).

⁸⁹ Helyesen: a Rádiónál.

⁹⁰ Jellemző, hogy Fábrián Noémi tolmácsolásában B. Fodor Erzsébet ugyanezt az eseményt úgy állította be, mintha Láng professzor hívta volna tüntetni a kollégista lányokat, de ők egységesen

Mikor a hősök lelocsolva hazajöttek,⁹¹ [a kollégista lányok] igen örültek, hogy nem engedték ki őket. Mondván: mi lett volna, ha nagy tömegről van szó. Másnap a lányok nagy része hazament, mivel nov. 5-ig a dékán szünetet rendelt el a rendkívüli helyzetre való tekintettel. Nem követte hazamenésben a diákság nagy részét az V. évf. Minden reggel rendszeresen találkoztak a gyermekklinika tantermében. Miért éppen ott? Az már évek óta a V. évf.-nak adott terem. Ott tanulhatnak, gyülekezhetnek. Ezekon a reggeli találkozókön Grynæus ismertette az eseményeket, s később mindig bejött Waltner prof. úr is elbeszélgetni az ifjúsággal. Ecsetelgetve, hogy ő tudta, egyszer eljön a várva várt óra, csak nem várta ilyen hamar. Barátom, 10 év nem nagy idő, s már is sikerült megbukni[uk] a kommunistáknak. Nem is volt az helyénvaló, hogy államosították az iskolákat. Miért nem hagyják, hogy a szülő úgy, olyan világnézetre nevelje, ill. neveltesse gyermekét, ahogy ő a legjobbnak látja. Mikor Horváth István hallgató visszadobta pártkönyvét, s mondta, hogy »soha nem volt, és nem is lesz kommunista, ezt a barátaid tudták is róla«, s idejét látja, hogy most mosakodjon. A professzor úr hangsúlyozta, hogy felesleges a mosakodás, s ő örül annak, hogy itt párttagok is vannak. Nem kell félni[ük] a párttagoknak, mert nem lesz semmi bántódásuk. »Mi megmutatjuk, hogy különbek vagyunk, mindenki világnézetét hagyjuk érvényesülni. A bűnösöket meg rendes bíróságon kell felelősségre vonni. Egyébként azt, hogy valaki párttag legyen, azt nem lehet erőltetni, még azt sem, hogy politizáljon. Egyébként az, hogy valaki csinál valamit baloldalon, az még nem bűn, én békebizottság[i] elnöke voltam az egyetemnek. Ez is kommunista mozgalom, mégsem lesz semmi bajom. Igaz, hogy mikor azt mondták még egész rég, hogy lépjek be a pártba, az állásom veszélyeztetése ellenére nem léptem be. Meg mikor jöttek, hogy írjam alá a tiltakozást az Amerikai Kommunista Párt betiltása ellen; nem írtam alá, azt mondtam, nem politizálok. Pedig azért nem írtam alá, mert helyeseltam a betiltást. Annyi ideig sem lett volna szabad fenntartani egy olyan pártot, ami azt tanítja, hogy forradalommal [kell] megdönteni azt a társadalmat, amiben él. A kommunisták, kérdelem én, megengednék-e ezt?«

Ugyanezen a napon a Kommunista Kiáltványt is megtámadta, mondván, hogy már a múlt század derekán Marx a kommunista kisebbség uralmát akarta a világ felett. »Így van? Mondják meg, ha nem így van, maguk tanultak marxizmust. Én sajnos ezekkel nem értem rá foglalkozni. Nem vagyok bolond a szakmai munkám rovására ilyesmikkel foglalkozni.« Az utóbbi két mondatot, gondolom, azért fűzte hozzá, mert a hallgatóság megdöbbenő mély csendben hallgatta, s csak egy félhangos »éppen fordítva« megjegyzés hangzott el.

Másnap az események tárgyalása közben, hogy Pesten harcolnak az egyetemisták, megkérdezte a professzor úr: »Maguk miért nem szereznek fegyvert? Nem hiszem, hogy csak itt ne lehetne, hisz itt is vannak rendes katonák!« Erre feláll Both Anna⁹² és Sári Gyula, hogy tegnap sétálás közben megállította őket egy őrt álló katona, hogy ha kell az egyetemistáknak fegyver, ott van, csak menjenek érte.

megtagadták volna részvételüket. Nincs okunk kételkedni, hogy „Hűség” beszámolója a hiteles. Vö. 9. jegyzet.

⁹¹ A kendergyár elöl a tűzoltók fecskendővel próbálták eltávolítani a tüntetőket (Bálint László: 1956, 91).

⁹² Both Anna (*1932) a MEFESZ szervezője (Bálint László: Ki kicsoda, 21).

Azután arról tárgyalt a prof. úr, hogy nem tudja, ki hogy van vele, de ő meg van elégedve Nagy Imrével, igaz, hogy ő is kommunista, de az 53-as program az szimpatikus. Meg hogy dolgozni kellene, mert tönkre megy az ország a sok sztrájk miatt. Erre úgy egyeztünk meg, hogy kimegyünk gyárakba dolgozni, úgylis kapunk ösztöndíjat, s mint segéd munkások használhatnak bennünket. Ezt a józan rész képviselte. De jött Hartdegen Erzsébet, aki azt mondta, hogy van egy dunántúli nemzeti kormány, csak annak dolgozunk. Tehát várjunk, mert ha most kimegyünk, a kommunistákat segítjük, s annál tovább bírják magukat. Erre persze senki sem ment. Másnap prof. úr új köszönést kért, az új szellemnek megfelelően, erre Hartdegen a »szébb jövőt« javasolja, de a prof. úr ezt nem fogadta el, mert ez már nem szimpatikus, és lejáratta nagyon magát. Másnap az »akarat« köszönést javasolja. Még ezen a napon egy kételkedő megkérdezte, hogy tulajdonképpen nem érti, hogy mit akarnak. Erre az lett a válasz, hogy új Magyarországot. Az új köszönés megjelenése után, pénteken volt a Takaréktár utcai sortűz, utána én nem jártam a reggeli megbeszélésekre. Nem tudom, mi volt, dr. Petőtől⁹³ hallottam taggyűlésen, hogy a prof. úr azt is mondta, hogy nem kell féltetni az ÁVH-sok gyermekeit, mert mi gondoskodunk a neveletésükről.”

„Honti” informátor jelentése

Ugyancsak július 10-én kelt Sípos főhadnagynak az a jelentése, amelyet előző napon „Honti” fedőnevű informátorától szerzett. Ez a besúgó is azt állította, hogy 1956 előtt Waltner professzort úgy ismerte, mint aki „szigorúan távol tartja magát a politikától”. „Természetesen ismert volt nagyfokú klerikalizmusa. A múlt év októberében »felélénkült«. Ő, aki nagyon vigyázott arra, hogy a köpenyeken soha semmi ne legyen, október végén az egész intézetet ellátta nemzeti színű és fekete kokárdával, és ezeket a köpenyekre kítűzette. Mélyen áthatotta az intézetet az antiszemitizmus, és ebben nem kis része volt prof. Waltnernek. Számba vették a kommunistákat és a zsidókat, hogy tudják, kiket kell eltávolítani az intézetből. Eltávolításra tudomásom szerint sor nem került. Novemberben, amikor rendőrségünk megkezdte az ellenforradalmárok elleni harcot, napokon keresztül nem hagyta el a klinika területét. Egy péntek este (november végén) telefonhoz hívták, ezután kiürítettett egy szobát a klinikán, ahova még akkor este egy »vendég« érkezett. Nem sikerült megtudnom, hogy ki volt az, és meddig tartózkodott ott, de a telefonhívás a II. sz. sebészeti klinikáról érkezett.”⁹⁴

„Debreceni Gyula” is jelentett

Waltner professzor anyagához csatolták a Debreceni Gyula fedőnevű ügynök jelentéséből a rá vonatkozó részt. Őt már ismerjük: Deák György gyermekorvos volt a városi kórházban, nyilván Waltner professzor hajdani tanítványa. Jelentős szerepe volt a szegedi papok (P. Csizmazia Rezső S. J., Havass Géza stb.) elleni rendőri hajszában.⁹⁵ Ő ezt tartotta

⁹³ Pető István az orvosegyetem gazdasági hivatalának volt dolgozója. A forradalom alatt fölfüggesztették állásából. Utána az MSZMP orvosegyetemi szervezője lett (Bálint László: Ki kicsoda, 84).

⁹⁴ Föltehetően Perbír József volt a vendég.

⁹⁵ Vö. Péter László: Szegedi számadás. Szeged. 2002. 270–272, 289–290.

fontosnak a megtorlás napjaiban közölni gunyoros hangon a politikai rendőrséggel egykori tanáráról:

„Megjelent dr. Waltner Károly gyermekgyógyász professzor is a tárgyaláson, a maga szokásos »úri« modorával kijelentette, hogy ő amit tett, az nem tartozik semmiféle fegyelmi bizottságra, s ne is haragudjanak, de egyetemi tanár, s ezen dolgok nem tartoznak a Pártra sem, s ezzel eltávozott, hogy befejezte az ügyet. S amint a bizottság tagjai meséltek, a Párt képviselői részéről komolyan megsértődtek. Most már remélhető, hogy Waltnernek semmi baja sem lesz.”

Kommentárt nem kíván, hiszen nem tudunk részleteket Waltner professzor fegyelmi tárgyalásáról; mikor; kik voltak a bizottság tagjai.

A párttitkár jelentése

Szilárd Jánosnak, az 1952-ben végzett fiatal orvosnak, az orvosegyetemi pártbizottság titkárának, a rendőrség számára adott jelentése, gyakorlatilag följelentése, Waltner Károly ellen irányult, de közben másokról is szól, így az egész orvosegyetem történetének tanulságos dokumentuma.⁹⁶

Székely Lajos⁹⁷ és Kunsági⁹⁸ elvtárs (Tudományegyetem) tájékoztattak, hogy Waltner professzor már hetekkel október 23-a előtt arról beszélt, hogy ő 10 éven keresztül el volt nyomva és most ismét az ő ideje következik.

B. Fodor Erzsébet elvtársnő (V. éves oh.) tájékoztattott arról, hogy kb. okt. 29-én kijelentette a hallgatóknak, hogy miért nem mennek fegyverért a honvédséghez, ott is vannak becsületes emberek. Ugyanakkor tette azt a nyilatkozatot, hogy „sohasem hittem volna, hogy ilyen hamar megvirrad”.

Október 25-én a tanári kar tárgyalta a Nagy Imréhez intézendő távirat szövegét. Ezen a Dékáni Hivatalban lefolyt tanácskozáson magam is jelen voltam. A szövegbe be akartak venni egy olyan mondatot, hogy üdvözlük a szocialista demokrácia kiszélesítését. Waltner professzor szót kért, és kijelentette, hogy szocialista demokrácia helyett „tiszta demokrácia” megjelölés szerepeljen a táviratban, különben nem fog azzal mindenki egyetérteni (már mint ő).

Dr. Szücs Zsuzsanna⁹⁹ és Széchenyi Mária¹⁰⁰ klinikai orvosoktól tudom, hogy ő hozzájuk november 4-én, 5-én több egyetemi hallgató ment el, és ezek felháborodottan szá-

⁹⁶ Amint fölszólalása is az 1957. július 18-i városi pártaktíván (L. Péter László: 1956 előtt, alatt, után. Szeged, 2006. 104–106.)

⁹⁷ Székely Lajos (1922–2000) 1950-től volt az egyetemes, majd az új és legújabb kori történeti tanszék munkatársa; éppen 1956-ban úgy kapott docensi kinevezést, hogy még bölcsészdoktori fokozatot sem szerzett. Így lett 1957–74 közt tanszékvezető, 1958–60 közt rektorhelyettes! Karácsonyi Bélával (1919–1995) ők voltak a bölcsészkar rossz szellemei, a Rákosi-diktatúra fő képviselői.

⁹⁸ Kunsági Elemér (1917–1994), a pedagógiai tanszék adjunktusa, jellemzően: szintén doktori fokozat nélkül.

⁹⁹ B. Szücs Zsuzsanna (*1923) 1951-ben végzett, 1955-ben szerzett belgyógyászati szakképesítést, 1963-ban kandidátusi fokozatot és adjunktusi kinevezést az I. sz. belklinikán. 1965-ben a dunaújvárosi kórház belgyógyászati osztályának vezető főorvosa, 1966/67-ben igazgatója lett. 1981-ben vonult nyugdíjba.

moltak be arról, hogy Waltner professzor úgy nyilatkozik, hogy Szegedet katonailag is védeni kell.¹⁰¹

Jóval nov. 4-e után is ragaszkodott ahhoz, hogy az október 31-én állásukból elkerült elvtársak ne kerülhessenek vissza az egyetemre. Dr. Bartók Istvánné ügyében még februárban is ellenezte ezt.

Március 15-én csak a nemzetiszínű zászlót engedte klinikájára kitenni, de azt is már délután levetette.

Több elvtárs, köztük Tanács János¹⁰² tud arról a kijelentéséről, amit októberben tett, hogy „lassan kell kiszórni a kommunistákat, ők is lassan fojtottak meg minket”.

Az ellenforradalom utolsó napjaiban Gryneusz Tamás¹⁰³ V. éves orvostanhallgató volt fegyveres kísérője, aki jelenleg internálva van. Tudomásom szerint a november 1. napjaiban Budapestről lejött ellenforradalmi jogász küldöttség az ő klinikáján szállt meg és nov. 4-e után ott lakott több, a szovjet beavatkozástól féltő személyiség.

Az Egészségügyi Minisztérium által az elmúlt hónapban lefolytatott fegyelmi vizsgálat után a fegyelmi bizottság elnöke a velem folytatott beszélgetés során elmondta, hogy Waltner professzor még akkor is (1957. június) kijelentette, hogy ő ma sem ért egyet azzal, hogy a Pártnak beleszólása legyen az egyetem ügyeibe, ez nála elvi kérdés.

Mindehhez annyi hozzáfűzni valóm van, hogy a Waltner professzor által vezetett klinika politikai összetétel szempontjából évek óta egyike a legrosszabbaknak, ha nem a legrosszabb, elenyésző kivételtől eltekintve csak reakciós és klerikális beállítottságú személyeket tűr meg hosszasan maga mellett.

Szeged, 1957. júl. 26.

Dr. Szilárd János

¹⁰⁰ Gryneusz Tamás jegyzete: „Szécsényi Mária évfolyamtársam volt, 1957-ben szigorló orvosként dolgozhatott a klinikán. További sorsáról nem tudok.”

¹⁰¹ Gryneusz Tamás jegyzete: „Ez nyilvánvaló hazugság Waltner prof. befeketésére! Ilyet fülem halatára sosem mondott!”

¹⁰² Tanács János (1908–?) 1950-ben, amikor engem távolítottak el az egyetemről, az egyetem személyzeti osztályának volt vezetője. Komócsin Mihály utasítására ő szembesített engem vádlómmal, Szabolcsi Gáborral. Vö. Péter László: Mindörökké Szeged. Bp., 1997. 538–539. Az orvoskar kiválása után az orvosegyetem személyügyi osztályát vezette.

¹⁰³ Gryneusz Tamás jegyzete: „Szilárd Jánosnak ez az állítása éppolyan pontatlan, mint ahogy nevémet idézi. Honnan is tudta volna ezt, hiszen azokban a napokban sehol nem lehetett látni. Waltner prof. soha nem tartott igényt fegyveres kísérőre; ez ismert szerénységével és puritánságával is összeegyeztethetetlen. Továbbra is, mint mindig, egyedül és gyalogosan járt be munkahelyére – nem is volt mitől félnie: köztiszteletnek és -szeretetnek örvendett. Kevés professzornak volt kedveskedő ragadvány-, beceneve, őt minden diák *Pipi bácsinak* hívta. (Ennek nem tudom eredetét, mi is úgy örököltük az előző évfolyamoktól.) Ebből mindössze annyi a valóság, hogy mint katonai kiképzést kapott egyetemista, nemzetőrként kaptam egy *48-as mintájú* puskát, amelyet sosem használtam, otthon őriztem, majd megsemmisítettem, hogy legalább ezt ne fordíthassák ellenünk. Én is egész idő alatt mindenhová fegyvertelenül mentem. Szilárd Jánosnak ezt a hazugságát még a kihallgatások során és a vádiratban sem hozták föl ellenem!”

Waltner Károly írásos beszámolója

Bár írásos nyoma nincs, Sípos főhadnagy Waltner professzor elé tárhatta az őt ért vádakat, és írásbeli vallomásra szólíthatta föl. (Erre utal Waltner professzor hivatkozása Sípos főhadnagy bizonyos eléje terjesztett „fölgjegyzéseire”: ezek tartalmazhatták a vádpontokat.) Vallomást ugyan nem kapott, de Waltner professzor 1957. augusztus 3-án nyolc irodai papírlapon saját kezű válaszával adta meg 1956. októberi tevékenységének magyarázatát. A kivételes értékű dokumentumban a saját magára vonatkozó értékes adatokon kívül az egyetem és a város történetének is rendkívül becses forrását alkotta meg.

Igen tisztelt Sípos főhadnagy!

Megkísérlem, hogy óhajának megfelelően leírjam azt a lényegeset, amire az okt.-novemberi (?) eseményekkel kapcsolatosan visszaemlékezem. Ha valamire nem térnék ki, kérem, hívja fel rá a figyelmemet, hogy esetleg pótlólag még kitérhessek.

Okt. 24-én reggel előadást tartottam az V. éves orvostanhallgatóknak. Akkor még sem a Bpsten az éjszaka folyamán történekről, sem az itt helyben történekről nem volt tudomásom. Ezekről csak a későbbi délelőtti órák folyamán szereztem tudomást. Megemlítem még, hogy az előadás folyamán egy-két tréfás megjegyzést tettem. [Beszúrás rendőri kéztől, valószínűleg Sípos főhadnagytól: Kítől, mit és miről? + Mik voltak a tréfás megjegyzések?]

A következő napi előadás megkezdése előtt sajnálkozásomat fejeztem ki efelett. Emlékezetem szerint ugyanakkor tettem – az Ön feljegyzéseiben is szereplő – elítélő nyilatkozatot a kormányról, mely nem széles néprétegekre, hanem idegen katonaságra támaszkodik. Vagy ekkor, vagy a következő napok valamelyikén beszéltem a hallgatóság előtt még a következőkről.

Hangsúlyoztam, hogy az erőszakot alkalmatlannak tartom bármilyen kérdés megoldására, és hogy erkölcsileg elfogadhatónak csak a passzív ellentállást tartom. Kijelentettem, hogy az az álláspontom, hogy minden embernek joga, sőt kötelessége, hogy az igazságot keresse, és hogy biztosítani kellene minden közösségnek, hogy az emberek az általok felismert igazságnak megfelelően éljenek, tehát azt vallhassák és azt tehessék, ami legjobb meggyőződésük szerint igaz és helyes, feltéve, hogy ez nem ellenkezik a többség érdekeivel, illetve a közjóval. A más nézetűt ne tekintsük ellenfélnek, még kevésbé ellenségnek. A nézeteket szabad vitában kell tisztázni. Lehet, hogy akkor beszéltem arról is, hogy minden diktatúrát helyteleníték, és így helytelenítem a kisebbség diktatúráját, és nem hiszem, hogy az alkalmas eszköz egy igazságosabb társadalmi rend és egy jobb jövő megteremtéséhez. Véleményem szerint ehhez az szükséges, hogy az embereket a közösség szempontjából konstruktív tulajdonságokra neveljük. Társadalombomlasztó és közösségellenes az a rövidlátó önzés, mely azt kéri, hogy a saját érdekeit a közösség vagy másik embertársának érdekeit teljesen figyelmen kívül hagyva, sőt ezeket megkárosítva akarja biztosítani, stb. stb. – Lehet azonban az is, hogy nem ezeknél az alkalmanál, hanem máskor beszéltem ezekről, mindenestre ismételtén beszéltem. Arra határozottan emlékszem, hogy a kommunistákkal kapcsolatos véleményemet akkor is kifejezésre juttattam. Ami erre vonatkozólag az Ön feljegyzéseiben szerepel, az – emlékezetem szerint – lényegileg megfelel annak, amit mondtam. [Beszúrás: saját kezűleg írja le!]

A következő napokon az V. éves hallgatók egy része reggelenként eljött a klinikára, és én vagy a tanteremben, vagy a tantermi előkészítő helyiségben röviden beszélgettem velük ismét, és ismét felhívtam a figyelmüket mindarra, amit az előzőkben vázoltam, különösen pedig arra, hogy ha jobb jövőt akarunk, magunknak kell jobbaknak, önzetlenebbeknek, szorgalmasabbaknak, áldozatkészebbeknek lennünk.

Nem emlékszem, hogy melyik napon választottak meg az egyetemi forradalmi bizottság elnökévé;¹⁰⁴ arra sem emlékszem, hogy a bizottság hány ülést tartott, de azt hiszem, hogy ez nem lényeges, és egyébként is könnyen megállapítható. Mint elnök a bizottság által hozott határozatokért és egyáltalában a bizottság működéséért teljes mértékben felelősnek érzem magam. Mivel az ellenem hozott fegyelmi határozat is ezt a ténykedésemet ítéli el és első helyen a személyzeti osztály megszüntetésére vonatkozó határozatot említi, megemlítem, hogy véleményem szerint a személyzeti osztályok sem országos, sem pártpolitikai érdekeket nem mozdítottak elő, működésükre szükség nem volt. Egyébként a rendelkezési állományba helyezett dolgozókkal vagy még aznap, vagy mielőtt alkalmam nyílott rá, beszéltem. Szíveskedjék esetleg az erre vonatkozó tájékoztatást tőlük beszerezni. Amit Tanács János főelőadónak mondtam, azt másnak nem hoztam a tudomására sem akkor, sem azóta, és valószínűleg most sem tettem volna említést róla. Csupán azért térek vissza rá, mert írásban is határozottan ki akarom jelenteni, hogy mindaz, amit az ÁVH tagjaira vonatkozólag az Ön feljegyzéseiből közölt velem, ellenkezik a valósággal, és minden alapot nélkülöz.

Ugyancsak kérem, hogy a szakszervezettel és elsősorban a szakszervezeti pénzzel kapcsolatosan szíveskedjék Totka Bálint titkártól és a segélyeket szétosztó bizottság tagjaitól tájékoztatni magát.

Engedje meg, hogy ennek a résznek a befejezéseként megemlítsem azt is, hogy azt tartottam, és meggyőződésem szerint a bizottság többi tagjai is azt tartották működésük legfontosabb céljának, hogy minden eszközzel biztosítsuk a rendet, megakadályozzunk minden erőszakosságot, bosszút, és megóvjuk a népvagyont és [a] személyes tulajdont. Eddig abban a hitben éltem, hogy ez sikerült is. A napokban hallottam, hogy mégis történtek elítélendő cselekmények: bántalmazások, letartóztatások, lakásfosztogatások a mi városunkban is. Ezt mélységesen sajnálom. Arról akkor is hallottam, hogy egyes szomszédos községekben verekedések folytak és termelészövetkezeti vagyont széjjelhorodanak. Amikor ezt megtudtam, illetve megtudtuk, kértük az V. éves orvostanhallgatókat, hogy menjenek ki, beszéljenek az emberekkel, és törekedjenek helyreállítani a rendet és nyugalmat. [Beszúrás: Sajat kezűleg írja le!]

Azokról, kiket beszélgetésünk alatt név szerint megemlített, mint rájuk jellemző emléket a következőket szeretném elmondani.

Valószínűleg okt. 25-én történt a következő: az orvosegyetemi dékáni hivatalban Korpássy dékán, Szilárd dr. és több orvosegyetemi és tudományegyetemi professzor volt együtt, köztük magam is, mikor megjelent ott a diákság képviselőjében egy kisebb diákcsoport. Eléggé izgatottak voltak, amit talán elsősorban az előző este a diákkollégiumokban lejátszódó jelenetekre kell visszavezetni. Többen beszéltek hozzájuk és igyekeztek őket megnyugtatni, és egyben meggyőzni őket arról, hogy a legfontosabb a rend és a nyugalom megőrzése, hogy minden meg gondolatlanúság tragikus következményekkel

¹⁰⁴ 31-én. L. Bálint László: 1956. A forradalom Szegeden, 168.

járhat, és senkinek és semminek nem használ, hanem csak árthat. Világosan emlékezetemben maradt, amit Fodor professzor mondott nekik, értelme ez volt: „ha nem hisztek nekünk, fiúk, higgyetek az angol rádió hírmagyarozójának, aki azt mondta tegnap este, amit a lengyelek elértek béketárgyalások útján, azt a forrófejű magyarok most a vérük felesleges ontásával akarják elérni. Ez esztelenség.”

Ha jól emlékszem, utolsónak Hetényi¹⁰⁵ prof. szólott, és a szovjet csapatokkal kapcsolatos kívánságok irreális voltára mutatott rá. A diákok utána látszólag megnyugodva hagyták el a dékáni hivatalt.

Vagy még aznap vagy a következő 2 nap valamelyikén az egyetemi aulába hívta össze Baróti rektor és Korpássy dékán elsősorban a diákságot, de – azt hiszem – az egyetemnek többi dolgozóját is. A rektor kérte a megjelenteket, hogy tartózkodjanak minden csoportosulástól, de főleg tüntetéstől, mert statárium van (hogy mit jelent ez, az is beható ismertetést nyert), majd ismét csak a rend és nyugalom megőrzésének elsőrangú fontosságára mutatott rá. A gyűlés résztvevői fegyelmezetten viselkedtek, és úgy is hagyták el az egyetem épületét.

26-án délelőtt volt – amint ismeretes – a tüntetés, mely egy halálos áldozattal is járt, ami az e napokon Szegeden történtek közül a legfájdalmasabban érintett bennünket. A rektori vagy a dékáni helyiségben voltunk, mikor valaki az ablakon kinézve látta, hogy a tiszai oldal felől a Somogyi utcában középiskolás diákok vonulnak fel. A rektor, a dékán, Fodor prof., magam és még más professzorok lesiettünk (mondhatnám rohantunk) az utcára a felvonulókhöz, beszélünk hozzájuk, magyaráztunk nekik, kéreltük őket. Sikertelenül is a menetet megállítani, melynek eleje a Dugonics téren közel a körúthoz ért már. Elkezdtek énekelni a himnuszot, és megítélésem [szerint] tétováztak, hogy mit tegyenek. Az ének végeztével megfordultak, és a Tisza felé indultak vissza, de együtt maradtak, nem oszlottak szét. A rektorral, dékánnal úgy határoztunk, hogy megkíséreljük ismét a menet elé kerülni és a tömeget széjjeloszlatni, vagy legalább is a Széchenyi tértől távol tartani, melyet katonaság zárt körül. Néhány percre fel kellett sietnem a dékáni hivatalba, és mire visszaértem, a rektor és dékán autóval már elmentek. Az egyetemi épület előtt állókkal beszélgetve nagy gonddal és aggodalommal vártam, mi fog történni: sikerül-e ismét megállítani a menetet és széjjeloszlatni a tömeget. Közben a körút felől teherautókon is, gyalog is egyre jöttek emberek, kikre azt mondták, gyári munkások, és ezek is a Somogyi utcában az iskolások után vonultak.

Jó idő múlva valaki a körút felől jött, és izgatottan újságolta, hogy a katonaság rálőtt a felvonulókra. Később azt a hírt hozták, hogy a felvonulók az Ady térre mennek, erre mi az egyetem elől a körút felé sétáltunk. Alig értünk oda, jött a menet, az első sorban Korpássy dékán haladt. Amint meglátott, hívott, hogy jöjjenek velük. Odamentem melléje. Izgatottan elmondta, hogy a rektorral a menet elé kerültek, de képtelenek voltak az egyre növekvő tömeget megállítani. A Takaréktár utcához érve a menetet a Széchenyi tér felé akart befordulni. Ő a rektorral minden erejével fel próbálta tartóztatni, de ez csak rövid ideig sikerült. A rektor felsietett egy ház első emeletére, hogy egy erkélyről vagy ablakból beszéljen a tömeghez, hogy ne vonuljon a tér felé, hogy ne provokálja ki

¹⁰⁵ Hetényi Géza (1894–1959) 1931-ben lett a budapesti egyetem magántanára, 1947-ben a szegedi egyetem I. sz. belgyógyászati klinikájának igazgatója. 1949-ben az Akadémia levelező, 1950-ben rendes tagja. Kossuth-díjas (1950, 1955).

a katonaság beavatkozását. Közben azonban a menetben hátrább haladók egyre előre nyomultak, és egyre türelmetlenebbül és fenyegetően kiabáltak, hogy „menjünk a térre, nem félünk a katonaságtól, nem félünk a fegyverektől”. Benyomultak a Takaréktár utcába, és a tér felé kezdtek haladni. A katonaság fegyvert használt. Az első sorokban haladók megtorpantak. Ekkor a dékán kivette az egy élen haladó kezéből a zászlót, és kiáltani kezdett: „az Ady térre megyünk, az Ady térre megyünk.” A lövésektől megijedt emberek most már követték őt. Amíg ezt a dékán elmondta nekem, a hangtalanul benünket követő tömeg élén a Földvári utcához értünk. Itt egy fiatal munkásnak látszó erőteljes ember kiáltozni kezdett: „az állomásra menjünk; ha mi sztrájkolunk, sztrájkoljanak a vasutasok is”. A dékán egy pillanat alatt megragadta a kiabáló karját és teljes erejével az Ady tér felé húzta. Közben izgatottan kiáltotta: „nem megyünk a vasúthoz, az Ady térre megyünk.” Az Ady térre be azonban már csak a tömeg egy része ment, nagyrészt fiatal iskolás gyerekek; a többiek a szomszédos utcákban széjjelszóródtak. [Az] Ady térről sikerült aztán kb. fél órán belül szétoszlatni az embereket. Véleményem szerint a rektor és dékán még testi épségük kockáztatása árán is megtették mindent, hogy a tüntetést megakadályozzák, vagy legalább a tömeget a Széchenyi térről távol tartsák, illetve eltereljék.

Amit Láng professzorról tudok mondani, az a következő. Nem hallottam őt gyűlésen vagy más alkalommal, mikor tömeg volt együtt, beszélni. Tudom, hogy a 26-án halálosan megsebesült ifjú munkás temetésén az egyetem nevében beszédet mondott; a beszéd tartalma bizonyára ismeretes Ön előtt. Amennyit én tudok róla, véleményem szerint az teljesen kifogástalan volt. Az események idején és később is többször beszélgettem Láng professzorral. Elmondta például, hogy felkeresték őt téglagyári munkások a dékáni hivatalban, és tanácsot kértek tőle, mit tegyenek: ha sztrájkolnak, 30 000 téglá tönkremegy, ha dolgoznak, a többi munkással gyűlik meg a bajuk. Csodálkozva kérdezte, miért az egyetemhez fordulnak ilyen kéréssel. Egyébként azt tanácsolja, dolgozzanak, és ha valaki ezt kifogásolja, mondják, hogy a nép vagyonát mentik meg a pusztulástól.

Egy orvostanhallgató nő kérkedve mondta előtte, hogy leköpött egy szovjet katonát. Láng professzor figyelmeztette, hogy ezért inkább restelleni kellene magát, és örülhet, hogy a katonában volt annyi emberséges érzés, hogy a durvaságát szó nélkül eltűrte. Orvostanhallgatók izgatottan mondták, hogy a szovjet tankok elé kellene feküdni. Láng professzor azt felelte nekik, hogy ez esztelenség, és az igazi hazaszeretetet munkájukkal kell kifejezésre juttatni.

Nem hallottam nyilvánosság előtt beszélni Kelemen adjunktust sem. Évek óta és most is ismételten azt mondta nekem, nincs más kívánsága, mint hogy hagyják zavartalanul dolgozni és nyíljék lehetőség arra, hogy tudását időnként egy-egy külföldi tanulmányúton fejleszthesse.

Kérem, fogadja jóindulatáért ez úton is köszönetemet.

Szeged, 1957. VIII. 3.

Waltner Károly

A hajsza nem ért véget

Csaknem fél év telt el, amikor a BM Csongrád Megyei Rendőr-főkapitányság politikai nyomozó osztálya ismét elővette Waltner Károly „ügyét”. Sípos főhadnagy, úgy látszik, már elkerült Szegedről. Az újabb *Összefoglaló jelentést* 1958. január 15-én már Bazsó Lajos főhadnagy írta, és Molnár István százados, alosztályvezető is aláírta. Ebben jórészt megismételték mindazt, amit Sípos főhadnagy addig összehordott. Itt-ott ki is bővítették. Néhány ilyen:

„A »Forradalmi Bizottság« összeállított egy névsort, melyen azon személyek szerepeltek, akiknek felfüggesztéséről volt szó. A névsoron kivétel nélkül baloldali beállítottságú személyek szerepeltek, akik a Párt, szakszervezet vagy a tanulmányi osztály vonalán voltak alkalmazva. Az így összeállított listát, melyet Waltner aláírt, a Bizottság többi tagjaival együtt, kifüggesztették az összes klinikákon. Dr. Bakacsi Gyula¹⁰⁶ elmondása szerint (aki a gyermekklinikáról tanúként lett kihallgatva) Waltner úgy nyilatkozott, hogy »azért szörnyű, amit az ÁVO csinált«, s ezzel kapcsolatban elmondotta, hogy egy hallgatótól értesült arról, hogy az ávón milyen módon »kényszerítettek« ki belőle dolgokat.

Waltner a szakszervezetről általában úgy beszélt a klinikán, mint egy fiók pártszervezetről.

Az ellenforradalom idején szoros kapcsolatot tartott fenn az egyetemi hallgatókkal, azok bejártak hozzá a klinikára, és részükre előadásokat tartott. Nagymérvű anyagi támogatást nyújtott a diákok részére (kb. 10 000 Ft-ot osztott szét). A tanúk elmondása szerint nem csak szegedi, hanem budapesti diákok is jártak be Waltnerhez a klinikára. Többször látták, hogy Waltner professzor felfegyverzett orvostanhallgatók (nemzetőrök) kíséretében hagyta el a klinika épületét.”

B. Fodor Erzsébetet megint megszólaltatták, s ő megismételte mindazt, amit ennek annak már korábban elhintett. Most első ízben rótták föl a professzornak, hogy „az ő klinikáján található a legtöbb volt apáca”. Klinikáján „zárdaszerű légkört tart fent, az ott dolgozók nagy része valósággal retteg tőle”. Klinikáján csak két-három munkás vagy paraszt származású munkatárs van, a többi osztályidegen és értelmiségi. „Legutóbbi adataink szerint Waltner Károly egy levelet küldött Hamvas püspökhöz, melyben a »Katholikus Párt« megalakításának kérdését vetette fel.”

Az újabb összefoglaló jelentés végső következtetése:

„Mint a fentiekből kitűnik, Waltner professzor tevékenysége káros az egyetem és a klinika vonatkozásában. Ez annál is inkább így van, mivel ma is rendszeresen foglalkozik az orvostanhallgatókkal, és módjában áll az idealista tanok terjesztése. Tevékenységével akadályozza a megfelelő politikai élet kibontakozását és a pártszervezet működését. A klinikáról való eltávolítása fontos az állam és a Párt szempontjából, és egy megenyhült légkört idézne elő úgy a párttagság, mint az ott dolgozók zömének körében.”

Nem tudni, miért, de pár nap múlva, már január 23-án újabb *Összefoglaló jelentés* készült; ez tömörebb az előzőnél, mintegy annak kivonata, és egyedül Varga János őrnagy, a politikai nyomozó osztály vezetője, a későbbi városi párttitkár írta alá. Újat nem tartalmaz, legföljebb néhány új megfogalmazást, kiegészítő adatot. „Egyetértett Szeged »védelmével« – a szovjet csapatok ellen. November 4-e után klinikáján bújtatta Perbíró Jó-

¹⁰⁶ Bakacsi Gyula (*1927) gyermekgyógyász, az egészségügyi szervezéstan intézet adjunktusa.

zsefet,¹⁰⁷ a Városi »Forradalmi Bizottság« elnökét.” „Dr. Waltner november 2-án az egyik adjunktusával levelet küldött Hamvas püspöknek, melyben felszólította, hogy fogjanak hozzá egy Keresztény Párt alakításához.”

A legfrissebb következtetés: „A fentiek alapján feltétlen szükségesnek tartjuk, hogy Waltner Károly az egyetemről elkerüljön, mert tevékenysége az ifjúság nevelésében rendkívül káros. Javasoljuk kényszernyugdíjazását.”

Rejtély, hogy ezúttal sem a politikai rendőrségnek, sem az orvosegyetemi pártkorifeusoknak miért nem lett igazuk. Waltner professzor még egy ügynök jelentésében fordul elő, jó későn, 1959. június 29-én. A „Bakony” fedőnevű besúgó az orvoskari MEFESZ egyik szervezőjéről, Nitsovits Jenőről jelentett, s ennek kapcsán beszélt a professzorról. „Nicsovits Jenőt – írta vagy mondta – 1956. októberében ismertem meg. Akkor ő V. éves orvostanhallgató volt, és mint évfolyamküldött képviselte az V. éves Grynæus Tamással együtt a MEFESZ-t. Részt vett az egyetemi »forradalmi bizottság«-ban. A bizottság vezetője Waltner Károly professzor volt, aki az V. éveseket oktatta, így Nicsovits igen sokat érintkezett Waltnerrel. Úgy emlékszem, hogy Nicsovits és Grynæus osztották szét a Waltner által felajánlott pénzt a hallgatók között.” A továbbiak már csak Nitsovits és Grynæus tevékenységére vonatkoztak.

Ekkor már ez a jelentés aligha érdekelte a rendőröket. Föltevésem szerint Waltner helyben a rektor, a pártkörökben is nagy tekintélyű Petri Gábor, országosan pedig szakmájának, a gyermekgyógyászatnak olyan pártszempontból is feddhetetlen képviselői, mint Sárkány Jenő¹⁰⁸ és Kemény Pál¹⁰⁹ megvédelmezték.

Még 1964-ben sem „szállt le” a politikai rendőrség az akkor már régen nyugállományban levő Waltner Károlyról:

¹⁰⁷ Perbíró József így emlékezett: „Amikor visszagondolok a forradalmi események és megtorlási időszak emberi magatartásaira, nem felejtkezhetek [meg] azokról, akik veszélyek vállalása elől sem hátráltak meg. Ezen a téren elől járt dr. Waltner Károly, a gyermekklinika professzora, aki klinikáján külön szobát adott számomra, hogy a magánlakásomon mutatkozó zaklatások alól mentesítsen” (Ötvenhat Szegeden – emlékeimben. Szeged, 1989. 52).

¹⁰⁸ Sárkány Jenő (1913–1990) 1941-ben szerzett gyermekorvosi szakképesítést. 1946-tól a pesti gyermekklinika tanársegéde, adjunktusa, 1953-tól a Heim Pál Gyermekkórház igazgató főorvosa, 1964-től a pesti orvosegyetem tanszékvezető tanára. Waltner Károly tisztelője, barátja, védelmezője.

¹⁰⁹ Kemény Pál (1913–2001) gyermekorvos, a pesti gyermekklinika tanársegéde, adjunktusa; c. egyetemi docens, 1958-tól nyugdíjazásáig, 1982-ig a Madarász utcai gyermekkórház igazgatója. Szabolcsi Gábor hírhedt cikke után, 1957 májusában, még mint a pesti egyetem adjunktusa, a Dél-magyarország szerkesztőségének írt négyoldalas levélben szállt síkra Waltner Károlyért. E levél másolatát 2000-ben megküldte Hencz Péternek, és gratulált a Gyermekgyógyászat c. szakfolyóiratban Waltnerrel megjelent megemlékezéséhez. Hencz Péternek köszönöm a másolat másolatát. Érdeemes lenne közzétenni.

CSONGRÁD MEGYEI RENDŐRFŐKAPITÁNYSÁG
POLITIKAI NYOMOZATI OSZTÁLYA

„SZIGORÚAN TITKOS!”

Jóváhagyom:
Olvashatatlan aláírás őrgy.
Felülvizsg. biz. elnöke.

HATÁROZAT

Megvizsgáltam Dr. Waltner Károly (Lovrin, 1894. júl. 20. a: Glasz Erzsébet) Szeged, Hajnóczy u. 15. sz. foglalk.: nyug. orvosegyetemi tanár nyilvántartási anyagát és megállapítom, hogy a 0033 számú miniszteri parancs alapján nyilvántartási kategóriát képez, mivel

[az] 1956-os ellenforradalom idején az Orvostudományi Egyetem „forradalmi” tanácsának elnöke volt. Az egyetemi gyűléseken szorgalmazta az egyetemi hallgatók felfegyverzését és a szovjet csapatok elleni fegyveres harcot. „Keresztény Párt” néven ellenforradalmi párt szervezését kezdeményezte. Az ellenforradalom leverése után Perbíró Józsefet a szegedi „forradalmi bizottság” elnökét a felelősségrevonás elől klinikáján rejtegette.

Fentiek alapján határozatot hoztam nevezettnek a OD-2255, V-143357 számú dossziéban alapnyilvántartásba[n] való meghagyására.

Szeged, 1964. év október 28. nap.

dr. Jójárt István¹¹⁰ r. hdgy.
operatív tiszt

Felülvizsgáló bizottság
véleménye: alap nyt.

Szeged, 1964. dec. hó. 5. nap.

Bizottság tagjai:
Szalma Ferenc r. őrgy.
Olvashatatlan aláírás
Bóka István r. szds.

Meglehet, hogy Waltner Károly a politikai rendőrség különleges figyelmét haláláig magára vonta.

Medgyesi Endre ügye

A Délmagyarország 1957. június 16-i számában jelent meg Szabolcsi Gábor hírhedt sorozatának utolsó cikke *Kázmér, az elmozdíthatatlan tétova cézár* címmel. A kipellengérezett Medgyesi Endrének, az orvosegyetemi gazdasági igazgatónak még a régi nevét (Reck) is szemrebbenés nélkül leírta. Azzal gúnyolta, hogy betöltött állásához illő szakértelme so-

¹¹⁰ Jójárt István (1926–1980) az újszegedi tanítóképzőben Bálint Sándor tanítványa volt; 1948-ban szerzett oklevelet. 1965-ben főhadnagyként a tanára elleni bűnügy egyik eljáró tisztje. Házkutatásában résztvevője. L. Péter László: A célszemély: Bálint Sándor. Szeged, 2004. 124. 359.

hasem volt, ezért vásárolt röntgengépet oda, ahol nem volt rá szükség, de nem vett annak a klinikának, amelyiknek kellett volna. Párttag volt, de kizárták, munkaköréből azonban nem távolították el. Vádolta, hogy (mint Fodor Gábor) besúgókat szervezett a dolgozói közt, sőt nem átalott hallgatózni egy-egy ajtó előtt. Legfőbb vétke neki is az volt, hogy „kiszórta hivatalából azokat az embereket, akiknek eltávolítását a Világnézet ellen támadók tőle követelték...” Jellemző Szabolcsira, hogy legtöbb „Kázmérnak” ez volt a legkevésbé megbocsátható tette.

Végül azon háborodott föl, hogy Medgyesi „még ma is szilárdan ül a helyén”. „Sőt. Újabbban a Világnézetten kívüli élharcos világnéző szerepét játssza.” Ideje lenne, úgymond, hogy hivatalát „káz mértalanítsák”.

Szabolcsi följelentésének – mert mi más volt ez a cikke is – hamarosan meglett az eredménye. Örülhetett, hogy nem hiába írta mérgezett tollú karikatúráit. Medgyesi Endrét augusztus 17-én eltávolították az orvosegyetemről.

Hozzájárult ehhez Fábián Noéminak, az orvoskari dékáni hivatal tisztviselőjének már többször idézett július 10-i jelentése is. Jellegzetes dokumentuma a korabeli légkörnek. Szépen összeszedte a gazdasági hivatal balos figuráinak sérelmeit. Nagyon tanulságos így együtt egy viszonylag zárt intézménynek a forradalom alatt és után kialakult szerkezete. Mivel mindeddig hasonló tüzetes leírás nem került nyilvánosságra, 1956 történetére szociológiai szempontból is általánosítható tanulságai vannak.

Azzal kezdte, hogy a gazdasági igazgató összehívta hivatalának dolgozóit: „Éppen a G. H.-ba készültem október 23-án v. 24-én, amikor Pető Istvánnal találkoztam a Kárász utcában, aki megállított, hogy ne menjek be, mert valószínűleg rám is rövidesen sor kerül. Ugyanis Medgyesi igazgató felfüggesztette őt, és sztálinistának nevezte. Felfüggesztését azzal indokolta, hogy a nemzeti zászlót gyalázó kijelentést tett, sőt [az igazgató] motorkerékpáros küldöncöt küldött az egyik klinikára, hogy a tanút behozza a gyűlés elé. Medgyesi igazgató még akkor azt is mondotta, még egy sztálinista van az egyetemen, és az én nevem említette, aki szintén zászlógyalázó kijelentést tett tudomása szerint, de én nem az ő hatáskörébe tartozom. Pető elvtárs ennyit tudott az akkori gyűlésről elmondani, mert Medgyesi felszólította, hogy azonnal hagyja el a G. H.-t. November 1-[j]én Papp Péter elvtárral találkoztam, aki elmondotta, hogy őt is leváltották eddigi beosztásából, és csoportvezető helyett beosztott lett. Őt és Almási Endrét, a két munkáskádert Medgyesi váltotta le. Vadas György G. H. dolgozótól hallottam azt is, hogy őt »véstörvényszék« elé állították, mert állítólag feljelentett egy Moha Ernő nevű embert, aki népi demokráciaellenes kijelentéseket tett, és ezért őt néhány hónapra bezárták. Vadas felelősségre vonásáról Medgyesi tudott. A forradalmi munkástanács elnöke a G. H.-ban Medgyesi igazgató volt, és tudomásom van arról, hogy Boros Ferencsel együtt intézték a nagyobb horderejű ügyeket, a munkástanács többi tagjával csak az utasításokat, illetve határozatokat közölték, és csak a kevésbé fontos dolgokat beszéltek meg együtt. Medgyesi tette az ellenforradalom alatt magasabb beosztásba Liliom Károlyt, aki ismert volt gúnyos megjegyzéseiről, amit rendszerünk ellen tett, kocsmáros fia, ő [Medgyesi] nevezte ki osztályvezetőnek Lénárd Eduárdot, aki szintén tagja volt a munkástanácsnak, és annak a bizonyos »véstörvényszéknek elnöke«, Boros Ferencet, aki szintén aktívan vett részt a G. H. területén lévő ellenforradalmi eseményekben, Solymos Györgyöt is magasabb beosztásba helyezte több fizetéssel. Jó néhány olyan embert léptetett elő, és adott nekik fizetésemelést, akikről köz-

tudomású volt, hogy népi demokráciánknak nem hívei, és ott tettek a rendszer ellen megjegyzéseket, ahol lehetett, a G. H.-n belül destruktív tevékenységet fejtettek ki. Mint a GH igazgatója [Medgyesinek] módjában lett volna megakadályozni egyes aktív ellenforradalmárok viselkedését, de nem tett semmit lecsillapításukra, hanem amint a G. H.-beli dolgozók elmesélték, háttérből ő irányított minden tevékenységet. November 4-e után a néma tüntetés alkalmával (ha valaki az utcára megy, az Kádár híve) Medgyesi igazgató du. 2–3 között bezáratta a GH kapuját. Tóth Ernőné ki akart menni, de a kapus nem engedte, és Papp Péternek azt mondta, hogy utasítást kapott a kapu bezárására. Amikor Papp felelősségre vonta Medgyesit, miért záratta be a kaput, ő azt felelte erre: »Miért ne?« A munkáskádereket nem volt hajlandó visszavenni, illetve beosztásukba visszahelyezni, csak a minisztérium és a párt többszöri közbelépésére májusban. November 4-e után Lazur Barnát¹¹¹ ő vette fel a G. H.-ba, és a légó¹¹² függetlenített parancsnoki beosztásába akarta helyezni, végül is a GH raktárosa lett. Lazur Barnát is a párt követelésére a márciusi racionalizáláskor sikerült csak eltávolítani a többi ellenforradalom alatt magukat exponáló személyekkel együtt. Medgyesi azt a kijelentést tette később, hogy a munkáskádereket azért váltotta le, mert meg akarta őket így védeni, neki köszönhetik az életüket. Medgyesi azt a kijelentést tette Tanács János volt személyzeti vezetőnek, miért jöttek be az oroszok, miért avatkoznak az ügyünkbe, a magyarok maguk is elintézték volna azt? – Az egyetem területéről az ellenforradalom alatt eltávolított elvtársakat, miután rendelet kötelezte az egyetem vezetőit, visszavették, de Medgyesi nem a rendelkezés szerint olyan fizetéssel, mint eredeti, ellenforradalom előtti beosztásukkor volt, hanem lényegesen kevesebb fizetést adott Tanács János személyzeti vezetőnek, Tóth Ernőnének, aki a Tanulmányi Osztály káderese volt, fizetéséből a rendelkezések ellenére 100 Ft-ot levont.”

Csöppben a tenger. Egy intézményben – bizonyára tipikusan – így zajlottak le 1956 és 1957 viszontagságai.

A hóhért akasztják

Glédics Ábel hiába buzgólkodott a Kádár-féle ellenforradalom kezdetén, hogy kiérdemelje a helyi pártvezetőség elismerését, és elnyerje Baróti Dezső irodalomtörténeti tanszékét. Minden bizonnyal éppen túlbuzgóságával hívta föl magára a figyelmet. Valószínűleg utóbb kellemetlenné vált az egyoldalú, szektás, nem csupán az értelmiséget, hanem általában a józan lakosságot taszító tevékenysége, s kezdték megkaparni a múltját. Amelyben jócskán volt takargatni való. Molnár István százados, a politikai nyomozó osztály V. alosztályának vezetője 1959-ben ki is adta az utasítást ügynökének, a „Szigeti” fedőnevű Szentgyörgyi Károlynak (1920–1990), hogy adjon pályaképet Szabolcsiról, akit az egyetemről és a katolikus ifjúsági mozgalomból egyaránt jól ismert. Mivel Szabolcsi nem csak 1956 és 1957 szegedi históriájának hősztratoszi figurája, hanem a Szegedi Egyetemi Ifjúság (SZEI) történetének, a Tiszatáj csaknem évtizedének, a szegedi művelődés- és irodalomtörténet-

¹¹¹ Lazur Barna (1930–1999) honvéd főhadnagy, az egyetem katonai tanszékének oktatója, a szegedi nemzetőrség főparancsnoka. 9 évre ítélték (Bálint László: Ki kicsoda, 64. – Bálint László: 1956, névmutató szerint).

¹¹² Légó: Légi szolgálat.

nek is kulcsfigurája volt, nem érdektelen, mit jelentett róla 1959. május 8-án hasonszórú társa. A tárgy egyértelműen: Szabolcsi Gábor ügye.

1943 tavaszán, amikor a Szegedi Egyetemi Ifjúsági Egyesület (SZEI) virágkorát élte, Nyéki¹¹³ Gyula és Szabolcsi Gábor teljes erővel folytatták az egyetemi ifjúság szervezését antiszemita uszítással. Nyéki Gyula a SZEI elnöke volt. Nyéki és Szabolcsi mint vezető-ségi tagok, a SZEI részére vezető egyéniségeket szerveztek a szakosztályok részére. Szabolcsi egy Szentgyörgyi Károly nevű, ekkor III. éves egyetemi hallgatót arra akarta rászedni, hogy vállalja el a SZEI vallási (hitbuzgalmi) szakosztály[ának] vezetését.¹¹⁴ Igénybe vették ezzel kapcsolatban Izay Géza¹¹⁵ jezsuita páttert is, aki szintén fölkereste Szentgyörgyit. Oly erőszakosak voltak, hogy Szentgyörgyi már kénytelen volt kerülni őket, ahol meglátta valamelyikőjüket, mert nem mer színt vallani, biztos van valami zsidó beütése, és mint vezető embernek utána néznének a rokonságának.¹¹⁶

1944-ben Nyéki és Izay nyugatra menekült. Izay belépett a francia kommunista papok közé.¹¹⁷ Szabolcsi Gábor a felszabadulás után bujdosni volt kénytelen, mert a szovjet biztonsági szervek keresték. Először a szegedi jezsuiták bújtatták, majd a kunszentmártoni karmeliták. A feleségét¹¹⁸ pedig a pusztamérgesi apácák rejtegették. Kovács Imre,¹¹⁹ jelenleg a rókusi plébánia káplánja, parasztleánynek öltözve, karonfogva vezette Szabolcsinét, amikor Pusztamérgesről a férjéhez vitte, természetesen az is parasztasszonynak volt álcázva. Ezt a körülményt maga Kovács mesélte el, amikor szidta Szabolcsit, hogy milyen gazember lett.

Szabolcsi Gábor a SZEI-ben a hitbuzgalmi szakosztály vezetője volt. A SZEI hitbuzgalmi szakosztálya szorosan együttműködött az egyház által vezetett Kalot¹²⁰ és Kálász¹²¹ egyesülettel. Innen volt jó viszonyba[n] Szabolcsi Gábor dr. Hunya Benedekkel,¹²² aki akkor a szegedi Kalot népfőiskola igazgatója volt. Hunyával még később a felszabadulás után is, hisz tőle kért kölcsön bútorokat, amikor visszakért Szegedre.

Szabolcsit mint kétkulacos értelmiségit tartja nyilván mindenki, aki ismerte a múltban, mert ő annyira exponálta magát a fasiszta rendszerben mint diákvezér, és minden átmenet nélkül jelent meg a felszabadulás után, hogy ismerősei azt mondják róla, hogy

¹¹³ Helyesen Nyikos Gyula (*1919) (eredetileg Strauss) az Egyesült Államokban ny. főiskolai tanár.

¹¹⁴ Nem véletlenül: Szentgyörgyi korábban kispap volt, a szegedi hittudományi főiskola hallgatója, de kilépett, s ez után lett bölcsészhallgató.

¹¹⁵ P. Izay Géza S. J. (1916–?) 1942-ben lett áldozópap, szegedi egyetemi lelkész. 1944-ben részt vett a fővárosban a német- és nyilasellenes ellenállási mozgalomban. 1946-ban Franciaországba távozott, kilépett a rendből, világi papként (a franciák számára kiejthetőbb George keresztnévvel) szolgált tovább.

¹¹⁶ Ez képtelenség: Szentgyörgyi 1959-beli túlbuzgóságából született legendája!

¹¹⁷ Izay páter csak 1946-ban hagyta el az országot, és lett francia „munkáspap”.

¹¹⁸ Felesége Torontáli Katalin volt. A katolikus ifjúsági mozgalomban ismerkedtek meg.

¹¹⁹ Kovács Imre (1923–1971) r. k. segédlelkész a meghurcolt és börtönbe zárt szegedi papok egyike. Vö. Péter László: Szegedi számadás, névmutató szerint.

¹²⁰ Helyesen: KALOT = Katolikus Agrárfjúsági Legényegyletek Országos Testülete.

¹²¹ Katolikus Lánykörök Szövetsége.

¹²² Hunya Benedek P. Hunya Dániel S. J. (1900–1957) öccse, a csanádi egyházmegye szolgálatában álló világi tisztviselő, 1945 után a Tiszatájat is előállító Szent Gellért Nyomda igazgatója.

osztályának szervezett árulója, azért, hogy saját bűneit takargassa. A legkártékonyabb áruló, mert félművelt ember, akinek van esze, hogy hogyan kell ártani a másoknak. De nem annyira művelt, hogy a rendszer tudásánál fogva alkalmazza és favorizálja, hanem csak azért, mert osztályának árulója. Ezt a megnyilatkozást Papp János,¹²³ a Somogyi-könyvtár egyik dolgozója mondta, aki annak idején együtt járt Szabolcsival az egyetemre.

Tanulságos Molnár százados értékelése: „Ügynökünk jellemzése – amit Szabolcsi Gábor[ral], a Tiszatáj irodalmi lap szerkesztőjével kapcsolatban készített – értékes adatokat tartalmaz Szabolcsi G. múltbeli politikai tevékenységére vonatkozóan. A jelentésből megállapítható, hogy Szabolcsi G. jelenlegi pol. magatartása sem teljes őszinteségből fakadó – ezt egyébként más hálózati adatok alátámasztják.”

Nem tudható, hogy ezt a tanulságot a politikai rendőrség megosztotta-e város vagy a megye politikai vezetésével. Ha igen, miért nem történt semmi: Szabolcsi tovább szerkesztette a Tiszatájat, tovább mérgezte a szellemi közéletet írásaival, mindaddig, amíg a Tiszatáj Kiskönyvtár körüli anyagi ügyekbe bele nem bukott, s eltávozott Szegedről. De a fővárosban is talpra állt; kritikákat írt a Népszavába, sőt időnként a Népszabadságba is.

Szentgyörgyi túlzottan elfogult, netán irigy volt vele szemben: Szabolcsi okos, művelt, jótollú publicista és irodalomtörténész volt; a József Attila-kutatásban érdemeket szerzett. *A gerincével volt baj.* Testi értelemben is, ezért ment idő előtt rokkantnyugdíjba, jelképesen is: valóban gonosz ember volt.

Ilyen gátlástalan figurák kellettek 1956 után a megtorlás szellemi alátámasztására. Ez mindennél jobban jellemzi a Kádár-rendszert.

*

Az 1956. évi forradalom a Szegedi Orvostudományi Egyetemen természetesen nem korlátozódott a sebészeti és a gyermekklinikára meg a gazdasági hivatalra: más klinikákon és intézetekben is kiemelkedtek vezető egyéniségek, akiknek utóbb e tevékenységük miatt el kellett hagyniuk munkahelyüket, a várost, netán az országot is. Eddig a most közzétett rendőri és ügynöki jelentések adtak számot néhány jelentős közszereplő sajnos jórészt feledésbe merült helytállására, bátor magatartására.

A történeti kutatást soha sem lehet befejezni, csak abbahagyni.

Még inkább: folytatni.

*

A jórészt feledésbe merült nevek azonosításában Beck Mihályné, Fazekas Tamás, Gaizer Ferenc, Hoffmann János, Lázár György, Minker Emil, Némethné Birkás Márta, Scultéty Sándor, Simon Miklós, Szilágyi György és Varga Tiborné segítségét köszönöm.

¹²³ Papp János (1920–1987) gimnáziumi tanár, a Radnóti gimnáziumot egészségi okokból hagyta ott, és lett 1958–1980 közt a Somogyi-könyvtár munkatársa.

MAGYARÁZATOK

- Ady tér* = a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának épülete (Egyetem u. 2.)
- Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára* = őrzi az ügynöki jelentéseket és a Belügyminisztérium III/III. osztályának nyomozói jelentéseit.
- Amerika Hangja* = rádióállomás az USA kormányának költségén
- ÁVH* = Államvédelmi Hatóság; 1950–56 közt önálló szervezet
- DISZ* = Dolgozó Ifjúság Szövetsége; a kommunista párt (akkor Magyar Dolgozók Pártja) ifjúsági szervezete 1950–56 közt
- GH* = a Szegedi Tudományegyetem Gazdasági Hivatala
- Horthy Miklós* (1868–1957) ellentengernagy, Magyarország kormányzója (államfője) 1920–44 közt
- Horthy-korszak* = Magyarország története 1919 és 1944 közt
- Kádár János* (1912–1989) pártmunkás, 1948–50-ben belügyminiszter; 1951–54-ben börtönben; 1956-ban Nagy Imre kormányának minisztere; november 4-től miniszterelnök, az MSZMP első titkára.
- Kádár-korszak* = Magyarország története 1956 és 1989 közt
- Kádiiskola* = pártiskola
- KISZ* = Kommunista Ifjúsági Szövetség; a kommunista párt (akkor Magyar Szocialista Munkáspárt) ifjúsági szervezete 1957 és 1990 közt
- Kommunista Kiáltvány* = Marx Károly és Engels Frigyes összefoglalása a tudományos szocializmus alapjairól (1847)
- kulák* = az oroszokból a magyarba is áterjedt, gazdag parasztot, nagygazdát jelentő szó
- Marxista tanszék* = A Szegedi Tudományegyetem Marxizmus-Leninizmus Tanszéke 1949–90 közt
- MDP* = Magyar Dolgozók Pártja; a kommunista párt neve 1948 és 1956 közt
- MEFESZ* = Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége; eredetileg MEFSZ; az E ejtéskönnyítőül került a rövidítésbe; később az Egységes jelző rövidítésének fogták föl
- Mindszenty József* (1892–1975) zalaegerszegi plébános; 1944-től veszprémi megyés püspök; 1945-től esztergomi érsek, prímás, 1946-tól bíboros. 1948–56 közt börtönben, utána az amerikai követségben; 1971-ben kiengedték az országból, Ausztriában élt.
- MSZMP* = Magyar Szocialista Munkáspárt; a kommunista párt neve 1956 és 1990 közt
- Nagy Imre* (1896–1958) pártmunkás, 1945-től földművelési miniszter, belügyminiszter, párttisztviselő; 1953–55 közt miniszterelnök; ekkor kizárták a pártból. Az 1956. évi forradalom fő követelése az ő visszatérése volt. Október 24-étől november 4-éig miniszterelnökként a forradalom élén állott. A jugoszláv követségre menekült, de onnan fogságba hurcolták, majd kivégezték.
- Rákosi Mátyas* (1892–1971) pártmunkás; 1919-ben és utána viselt dolgaiért 1925–40 közt börtönben volt, ekkor az 1848–49-i zászlókért cserében kiengedték a Szovjetunióba. 1945-ben mint a kommunista párt főtitkára tért vissza. Később „első titkár”; 1952–53-ban miniszterelnök. „Sztálin legjobb magyar tanítványa.” 1956. július 18-án leváltották, és ismét a Szovjetunióba távozott. 1962-ben párttagságától is megfosztották.
- Rákosi-korszak* = Magyarország története „a fordulat évétől”, 1948-tól 1956-ig .

POMOGÁTS BÉLA

Ötvenhat és a harmadik út

Egy történelmi évfordulónak mindig számvetésre kell (kellene) készítenie az utókort, ez volna az ünneplés hitelesebb és eredményesebb változata. Emlékművek felavatása, zászlós felvonulások megrendezése, ünnepi beszédek magasan lobogó retorikája még nem elég, számtalan példát tudunk felsorakoztatni a 20. századból, akár a két világháború közötti korszakból, akár a mögöttünk lévő másfél évtizedből (a kommunista uralom négy évtizedéről nem is beszélve!) midőn az ünneplés inkább azt a megfontolást szolgálta, hogy elfedje, mitsem azt, hogy megvilágítsa a nemzeti ünnepek valódi jelentőségét, és leginkább arra irányult, hogy elfojtsa az ünnep igazi üzenetét. Ebben a tekintetben vagyok elégedetlen az ötvenhatos magyar forradalom és nemzeti szabadságharc ünneplése körül szerzett tapasztalataimmal, hiszen nem egyszer kellett szembesülnöm azzal az élménnyel, miszerint a megünnepelt történelmi esemény valóságos természetét, jelentőségét és tanítását elfedte vagy éppen eltorzította az állami protokoll, meg persze az a nem egyszer komikus jelleget öltő huzakodás, amely a politikai szintéren, az egymással versengő pártok között az ünnep értelmezése tekintetében kialakult.

A magyar forradalom és szabadságharc igen sokak véleménye szerint máig sem kapta meg azt a széles körű: társadalmi méretekben hatékony eszmei elismerést és erkölcsi megbecsülést, amelyre történelmi jelentőségének következtében joggal igényt tarthat. Magam is osztom ezt a nézetet, jóllehet tudom, hogy 1956 emlékét külön törvényben örökítette meg a magyar országgyűlés (mi több, ez a törvény volt a demokratikus parlament első határozata), méltó piedesztálra emelte az állami megemlékezés és a politikai retorika. Ötvenhat erkölcsi és politikai örökségének társadalmi birtokbavételét: eleven szellemi és morális erőforrásként történő felhasználását hiányolom. 1956 máig sem vált azzá az eleven hagyománnyá, amelyre biztos társadalmi demokráciát és nemzeti megújódást lehetne építeni.

Máig elmaradt a történések nemzeti-társadalmi „birtokbavétele”, amelyben például a Rákóczi Ferenc nevéhez fűződő szabadságharcnak a 19. század közepétől része volt, vagy amelyet 1848 forradalma valójában mindig is élvezett. Igen tanulságos az, hogy a magyar iskolásoknak ma sincs teljes és hiteles képe 1956 eseményeiről és törekvéseiről, illetve az, hogy néhány esztendeje egy közvéleménykutatásnak arra a kérdésére, miszerint a megkérdezettek kiket tartanak a nemzeti történelem legnagyobb alakjainak, a forradalom eltiprásában vezető szerepet játszó Kádár János (emlékezetem szerint Mátyás király és Kosuth Lajos társaságában) az első három helyezett között kapott szerepet.

Akik átérték 1956-ot, és résztvevői vagy tanúi voltak az akkori eseményeknek, azok mára szinte csak a saját ötven hatjukra emlékeznek, saját történelmi élményüket szeretnék egyetemes szellemi erőforrásnak tekinteni. A történetírókat pedig 1989-től kezdve

mindmáig kísérti az akkori események aktualizálásának ideológiai-politikai késztetése, mintha a magyar forradalom nem máig érvényes történelmi példa volna, hanem jelen idejű törekvések előzetes igazolása, amelyet mai csoportérdekek szerint lehetne felhasználni és kisajátítani.

Amióta ötvenhat emléke és öröksége – az 1989–1990-es átalakulások érintésére – mint egy óceán alatt alvó vulkán felemelkedett a kényszerű és önkéntes történelmi amnézia fölé, a magyar forradalom ösztönös stratégiájának (ösztönösről beszélek, mert az utca forradalmának, milyen 1956 is volt, programszerű stratégiája nem szokott lenni!) és történelmi karakterének több magyarázata is született. Az értelmezések horizontja nagyjából a „szocialista” forradalom minősítésétől a „polgári” forradalom minőségéig tartó sávot fogja át. (Akadtak kevésbé hiteles és mértéktartó magyarázatok is, amelyek az ötvenhatos forradalmat egyenesen a két világháború közötti politikai és társadalmi rendszer helyreállítási kísérleteként próbálták értelmezni, talán nem meglepő, hogy ezek az értelmezések korábban a hivatalos kádárista propaganda, később a radikális jobboldali áramlatok műhelyeiben jöttek létre – valójában ezektől a magyarázatoktól el is tekinthetünk!). Következésképp nyilvánvaló, hogy az ötvenhatos eseményekre irányuló értelmezéseknek mindig időszzerű ideológiai és politikai üzenetük volt.

A késő kádárista időkből és a rendszerváltozás idején erősen tartotta magát, legalábbis is a saját megújulását kereső magyar baloldalon, az az értelmezés, miszerint az ötvenhatos magyar forradalom (hasonlóan az 1968-as csehszlovák demokratikus kísérlethez és az 1981-es lengyel munkásmozgalomhoz) valójában „szocialista” forradalom volt, sőt tulajdonképpen a huszadik század egyetlen hiteles „szocialista” munkásforradalma, minthogy az orosz 1917-es októberi vagy a magyar 1919-es márciusi bolsevik hatalomátvétel nem forradalom volt, hanem államcsíny, az 1947 utáni közép-európai kommunista rendszerek pedig még kevésbé forradalmi úton jöttek létre, mindenütt a hatalom megszerzésére törekvő kommunista pártok – a szovjet hadsereg és politikai rendőrség hathatós közreműködésével – ragadták magukhoz, nem egy esetben (mint Magyarországon, Lengyelországban és Csehszlovákiában) kíméletlen és erőszakos eszközökkel a kormányzást.

A magyar ötvenhat „szocialista” jellegét hangoztató nézetet leginkább markánsan a magyar forradalom áldozatos munkával tevékenykedő angol krónikása: Bill Lomax képviselte, akinek *Magyarország 1956-ban* című könyve 1976-ban angolul, 1982-ben pedig magyarul jelent meg (ez utóbbi Krassó György fordításában, a párizsi Magyar Füzetek kiadásában). Bill Lomax, a Magyar Nemzetnek adott interjújában, még 1989-ben is ezt a nézetet vallotta, mint mondotta: „Ami 1956-ban történt, az nem szocializmusellenes ellenforradalom volt (...), hanem épp ellenkezőleg, az 56-os események sokkal inkább szocialisták voltak, mint bármi más, ami 1945 óta – vagy az egész évszázadban – Magyarországon történt.”

Ez az igen határozottan baloldali értelmezés természetesen mindinkább elhalványult, már a kilencvenes évek elején, minthogy a „szocializmus” fogalma – a kommunista párturalom bűneinek és felelősségének nyilvános bírálata következtében – jórészt pejoratív vagy legalábbis kétes színezetet kapott, és még a baloldalon sem akadt olyan politikai erő, amely a „demokratikus szocializmus” jelszavát használni vagy definiálni próbálta volna. Hadd érintsem itt egy egészen közeli tapasztalatomat. Néhány hónapja több barátommal együtt, akik annak idején szerepet vállaltak a Mefesz (Magyar Egyetemisták és Főiskolá-

sok Egységes Szövetsége) létrehozásában, majd nyugati emigrációs működtetésében, létrehoztunk egy emlékbizottságot, amely az egyetemista szervezet tevékenységét kívánja megörökíteni. Összegyűjtöttünk néhány dokumentumot (nyilatkozatot, szabályzatot) 1956 novemberéből, decemberéből, és mind nagyobb zavarral tapasztaltuk, hogy ezek a dokumentumok rendre a szocializmus, persze az „igazi” vagy „demokratikus” szocializmus mellett foglaltak állást. Vajon milyen félreértésekre és ellenkezésre kell számítanunk akkor, midőn a szocializmus már csak szitokszóként használatos?

Tapasztalataim szerint, bizonyára ezzel összefüggésben, ötvenhat történelmi jelentőségének és jellegének értelmezése során mindinkább tért nyertek azok a nézetek, amelyek a forradalmi eseményeket egyféle „polgári” értékrend és gazdasági-politikai szisztéma helyreállításának távlatában kívánták látni és elhelyezni. Ez mára azt jelenti, hogy több politikus, illetve (a jelenlegi magyarországi ellenzékhez közeli) politikai elemző 1956-ot mint „polgári” forradalmat határozza meg, mindenekelőtt antikommunista törekvéseit állítja előtérbe, és amellet nyilatkozik, miszerint a magyar forradalom a tőkés gazdasági rend és a nyugat-európai mintájú kapitalista társadalmi berendezkedés helyreállítását vagy életrehozását tekintette stratégiai céljának, és ennyiben valójában az 1989 (és még inkább 2000 után) kialakult hazai társadalmi formációt készítette elő.

Pedig ha pusztán a történelmi tényeket vizsgáljuk, akkor azt kell mondanunk, valószínűleg egyik sarkított megközelítés sem hozhat teljesen hiteles értelmezést. Legalábbis a forradalom legfontosabb törekvéseinek és (ismétlem: ösztönös) stratégiájának megítélésében. A magyar ötvenhat ugyanis alighanem az elméleti-politikai síkon még egyáltalán nem (vagy alig) vizsgált „harmadik utas” forradalmak nagyszabású és hiteles példája volt. Ebben a nemben alighanem az egyedüli. Az úgynevezett „harmadik utas” törekvések és elképzelések mérlegelése nélkül, legalábbis az én (kortársi és résztvevői tapasztalataim nyomán kialakított) véleményem szerint, ötvenhat igazi jellegét és jelentőségét nem is lehet megérteni. Akárhogyan is tanulmányozom az egykori (ötvenhatos) dokumentumokat: az írók, a diákbizottságok, a munkástanácsok iratait, és a forradalmi lapok publicisztikáját, mindenütt és következetesen az „igazi”, a „demokratikus” szocializmus jelszavával és eszményével találkozom.

A szocializmus fogalmát (és hagyományát) éppen ezért mindenképpen el kell választani attól a gazdasági, társadalmi és politikai gyakorlattól, amely a szovjet birodalomban és csatlósállamokban bevezetett rendszer következménye volt. A szovjet elméletet és gyakorlatot, ahogyan ezt Lenin kialakította és Sztálin, valamint utódai megvalósították, ugyanis fényévnvi különbségek választották el a szocializmustól attól az ideájától, amely eredetileg az emberi szabadság és a társadalmi igazságosság pilléreire épült, és amelyet, mondjuk ki nyíltan, először a krisztusi tanítás, majd a keresztény hagyomány, később az európai humanizmus, a felvilágosodás, a francia forradalom eredeti (és nem a jakobinus diktatúra által eltorzított) tanítása, a 19. század romantikus demokratizmusa, majd a 20. század szociáldemokráciája és keresztényszocializmusa hirdetett és képviselt. Ezek a tanítások és mozgalmak élesen szembenálltak azzal az ideológiával és politikai gyakorlattal, amelyet a szovjet berendezkedés létrehozott, miközben éppen a szocializmus eszméjének eredeti értékeit semmisítette meg. (Ahogyan különben a „másik” oldalon a nemzeti szocializmus a klasszikus, 19. századi nemzeti gondolat, a fogalom eredeti értelmében használt nacionalizmus hagyományát diszkreditálta, ennek értékeit pusztította el. A valódi

bal- és a valódi jobboldal definíciója során tehát élesen el kell határolódnunk mind a kommunizmustól, mind a fasizmustól.)

De térjünk vissza az ötvenhatos forradalom politikai örökségének elemzéséhez. Nem tudom, foglalkozott-e ezzel valaki, nekem mindinkább erősödő meggyőződése, hogy az ötvenhatos forradalom leginkább hiteles stratégiai értelmezése Németh László akkori (és persze korábbi) írásaiban található. A „harmadik út” magyar elméletének és stratégiájának kétségkívül ő volt a leginkább tudatos kidolgozója és képviselője. Már jóval az ötvenhatos események előtt, például olyan tanulmányaiban és publicisztikai írásaiban, mint *A magyar élet antinómiái* és a *Töredékek a reformról*, illetve *A minőség forradalma*, a *Nemzeti radikalizmus*, a *Marxizmus és szocializmus* (amelyben különben a szocializmus fogalmi körét leválasztja a marxista ideológiáról), a *Lesz-e reform* vagy a *Sznobok és parasztok* (egész sor más írásában is hivatkozhatom a harmincas–negyvenes évek terméséből, valójában az egész *A minőség forradalma* című gyűjteménynek ez volt az egyik vezető szövege).

Németh László „harmadik útjának” és „minőségsszocializmusának” gondolata arra épült, hogy az individuális érdekek olykor féktelen érvényesítését lehetővé tevő liberális demokrácia és a mindent a kollektívumnak (valójában persze az államnak és az államot kezében tartó pártoligarchiának) alárendelő szocializmus (legyen ez „nemzeti” vagy „nemzetközi”, vagyis szovjet) helyett a társadalompolitikának és a magyar fejlődésnek egy „harmadik utat” kellene találnia, egy „harmadik” társadalompolitikai modellt és stratégiát, amely mintegy egyesíti az egyéni szabadság és a közösségi társadalomépítés értékeit, és össze tudja egyeztetni az individualizmus és a kollektívizmus programjait. Természetesen a „harmadik út” stratégiája nem e két előbbi valamiféle „vegyületét” kínálja fel, hanem egy merőben új megoldást, amelynek lényege talán abban áll, hogy a francia forradalom óta az uralkodó eszmék szerepét betöltő „szabadság” és „egyenlőség” értékeit képes egyesíteni.

A „harmadik út” eszmei alapvetésére vállalkozó tanulmányok közül csak egyet idéznék most, az 1934-ben keltezett *Nemzeti radikalizmus* szövegét, amely a következőkben határozza meg a Németh László által értelmezett szocializmus fogalmát: „Ez a szocializmus elődeitől rend és valóság, állami és emberi változatok magasabbrendű egyensúlyozásában különbözik. Az ember: természet. A társadalmi rend elszabadíthatja ezt a természetet: így keletkezett a liberalizmus bozótja; mértani formákra nyírható: így nyírja fáit kockára a huszadik századi etatizmus; a fák szabadsága és a kert terve közt csak helykijelölő és helyoltalmazó szerepet juttat a kertészszőlőnek: erre az angol-kertészszégre készül az új szocializmus. Ország és táj, nemzeti politika és csoportélet, tervgazdaság és egyéni kezdeményezés az ő szemében nem ellentétek. Az alárendelt dolgok viszonylagos önkormányzata nélkül sem sejtek és szervezetek, sem tagok és társadalom nem alkothatnak magasabb fajta szerves életet.”

A „harmadik utas” elképzeléseket azonban nem lehet pusztán Németh László (vagy általában a magyar népi mozgalom) eszmei és stratégiai törekvéseire leszűkíteni. Valójában mindazok a szellemi áramlatok és politikai csoportok, amelyek a huszadik századi történelem rettenetes tapasztalatainak birtokában kerestek valamilyen lehetséges megoldást és távlatot – szemben a kapitalista világrend fenyegető individualizmusával és a különféle (szovjet és náci) szocializmusok ugyanacsak fenyegető kollektívizmusával –

a „harmadik út” stratégiáját javasolják. Vagyis olyan stratégiát, amely egyaránt tekintettel van a jobboldal és a baloldal hagyományos eszményeire, értékeire, egyeztetni kívánja ezeket, és önálló utat keres az individualista kapitalizmus és a kollektivistá szocializmus között.

Maga Németh László hivatkozik Ortega y Gasset történelembölcseleti értelmű tanulmányaira, továbbá a rangos francia folyóirat: a Nouvelle Revue Française és a német nyelvű Die Tat című állambölcseleti és közgazdasági szemle tevékenységére, és hivatkoznak arra a német közgazdászra és politikai elméletíróra, tudniillik Wilhelm Röpkére is, akitől Németh is tanult, és akinek *A harmadik út* című könyve (amely 1943-ban a kereszténydemokrata Barankovics István bevezetőjével magyarul is megjelent) magát a „harmadik út” fogalmát felvetette. Röpké különben könyvében össze is foglalja a „harmadik utas” gondolat előzményeit, és ennek során például Sigmondira, Proudhonra, Chestertonra, Borgesere, sőt Thomas Mannra, közöttük több keresztényszocialista gondolkodóra is hivatkozik.

A „harmadik utas” stratégiának a magyar gondolkodásban természetesen nem csak Németh László és nem csak a népi mozgalom volt a kezdeményezője, hanem például számos polgári liberális, szociáldemokrata vagy a keresztény megújódáson fáradozó vallásos gondolkodó is. Mondjak neveket? Például Jászi Oszkár (aki maga a nem-marxista szocializmus és a liberális demokrácia stratégiájának egyeztetésében látta a megvalósítandó gyakorlatot), Babits Mihályra, Hamvas Bélára, a szociáldemokrata Kéthy Annára, a katolikus Sík Sándorra és Barankovics Istvánra a református Ravasz Lászlóra és a magyar szellemi élet még nagyon sok más képviselőjére gondolok. Valójában a harmincas–negyvenes évek szellemi és politikai reformmozgalmai – a polgári radikálisok, a keresztény reformerek, a népi írók, a szociáldemokraták – ennek a „harmadik utas” stratégiának az igen széles sávjában helyezkedtek el.

Valójában ez a „harmadik utas” stratégia szabta meg a kisebbségi magyar közélet igen befolyásos szellemi áramlatainak politikai filozófiáját is. Ezek a – többnyire a magyar népi mozgalommal rokon „parasztdemokráciát” hirdető vagy a keresztény megújódás szolgálatában álló mozgalmak – egyformán elutasították az egyéni érdeket mindennel szemben érvényesíteni kívánó kapitalista berendezkedést és a diktatórikus kollektívizmust érvényesíteni kívánó szélsőbaloldali és szélsőjobboldali áramlatokat. Olyan erdélyi írókra és közéleti személyiségekre gondolok többek között, mint Kós Károly és Tamási Áron vagy éppen Márton Áron katolikus és Makkai Sándor református püspökök. Valójában az a szellemi stratégia, amelyet az erdélyi magyar irodalom, például a marosvécsi Helikon közönsége hirdetett, a „harmadik utas” törekvésekkel állott szoros rokonságban.

Van azután ennek a magyar „harmadik útnak” egy hozzánk történelmi tekintetben igen közel álló szellemi példája és öröksége is. Természetesen az ötven esztendeje lezajlott magyar forradalomra gondolok. Talán nem kell különösebb apparátussal bizonyítani, hogy a magyar ötvenhat résztvevői, ha tömeges manifesztációkon és a fegyveres harcok kívül eszméik kinyilvánítása révén is artikulálták törekvéseiket: „stratégiájukat”, maguk is egyszerre és egymással egybeforrasztva hirdettek és képviseltek „klasszikus” módon jobboldali és „klasszikus” módon baloldali eszményeket és értékeket. Az egyik oldalon például a nemzeti függetlenség és identitás helyreállításának szükségességét, a másik oldalon a társadalmi igazságosság és egyenlőség (egyenjogúság) követelményét.

Ötvenhatnak igen sok olyan dokumentuma van, amellyel igen könnyű bizonyítani, hogy a forradalom résztvevőitől és eszmehordozóitól nem volt idegen valamiféle „demokratikus szocializmus” gondolat. Nemcsak írók és politikai gondolkodók, többek között Németh László, Tamási Áron, Déry Tibor és Bibó István nyilatkozatai tanúsítják ezt, hanem a forradalmi átalakulás mellett fellépő és a forradalmi küzdelmek „derékhadát” alkotó egyetemi hallgatók és munkásfiatalok, valamint a „pesti srácok” érzelmei, illetve a forradalom szervezeti erejét adó munkástanácsok, „forradalmi bizottmányok”, főiskolai és értelmiségi szervezetek megnyilvánulásai is. Mindebből egész kötetre valót lehetne összeállítani.

Ezúttal csupán két, mondhatnám így: történelmi jelentőségű szöveget idéznék fel. Az egyik természetesen Németh Lászlótól való, az Új Magyarországnban (a Petőfi Párt, azaz a Nemzeti Parasztpárt lapjában) 1956. november 2-án megjelent *Pártok és egység* című írásra gondolok. „A magyar nép klasszikus művekben testet öltő vágya azt diktálja – jelenti ki Németh –, hogy a szocializmus elvéhez ragaszkodjunk. Nem ismerek olyan magyar író, gondolkozót, aki a szocializmusnak ellensége lett volna. A vita inkább akörül volt, hogy szocializmusunk a külföldi patronok hű másolása legyen-e vagy az általános elveknek a magyar természethez, gazdasági helyzetéhez idomuló alkalmazása. A vita most eldőlt, eldöntötte a meg nem kért nemzet. De a döntés nem a szocializmus, csak annak tőlünk idegen formája ellen történt.” Ehhez aztán még a következőket teszi hozzá: „Éppen ezért fontosnak tartom, hogy a kormánykoalíció pártjai, de lehetőleg minden párt, közös nyilatkozatot adjon ki, amelyben a szocializmus néhány nagy elve mellett, mint a gyárak állami kézben tartása, bizonyos alacsony (20–40) holdszám fölötti birtokok vissza nem adása, hitet tennének. Nagyon szép lenne, ha néhány olyan elvben is megegyezhetnénk, amely a szocializmus sajátos helyi jellegét is hangsúlyozhatná, mint pl. a munkásság részesedésének kimondása az ipari és kereskedelmi vállalatok vezetésében és jövedelmében, vagy a laza, önkéntes, hegyközségszerű szövetkezetek támogatása. A pártok külön célja, feladata ezen a közösen elismert, nem nagyszámú elven túl kezdődne, s az általuk képviselt társadalmi csoportok külön érdekeiben gyökerezne.”

A másik történelmi dokumentum Tamási Áron tolla nyomán született, a Magyar Írók Szövetségének 1956. december 28-án tartott közgyűlésén elfogadott *Gond és hitvallás* című közös nyilatkozatról van szó. Ez a következőket állapítja meg: „Hitünkben és népünk ismeretében mindenkit óvunk attól a téves ítélettől, hogy szovjet fegyverek nélkül a szocializmus vívmányait kiirtotta volna a forradalom. Tudjuk, hogy nem. Mert a munkásosztály, a parasztság és a java értelmiség híve volt és változatlanul híve a demokráciának és a társadalmi szocializmus vívmányainak, melyeket nem elsorvasztani akart, hanem élővé tenni inkább. Élővé tenni, azaz a maga testéhez szabni és nemzeti hagyományaink szellemével is megtölteni.” Gondolom, nyilvánvaló, hogy mindkét történelmi értékű nyilatkozat *nem* a szovjet mintájú szocializmus (a bolsevik típusú kommunizmus), hanem a „harmadik úton” elérhető valódi igazságos társadalom: a „demokratikus szocializmus” mellett tett hitet.

A magyar forradalom nem a kapitalista gazdasági rend és még kevésbé az 1945-öt megelőző politikai rendszer restaurációjára törekedett, és természetesen nem az elvesztett javainak visszaszerzésére törekvő nagypolgárság, legfeljebb a polgárosulni kívánó nemzet forradalma volt. Azokat a polgári nosztalgiákat és ambíciókat, melyek a gyorsan szaporodó politikai pártokban megjelentek, nem kevés gyanakvással figyelték a forradal-

mat kezdeményező és a szovjet invázióval szemben szabadságharcot vívó csoportok és rétegek: az egyetemi hallgatók, a munkásfiatalok, a népi értelmiségiek – a „pesti srácok” is.

Ötvenhat, amellett, hogy mindenekelőtt természetesen el akarta kergetni a népen élősködő kommunista pártelitet és helyre akarta állítani a nemzeti függetlenséget, nem szándékozott a két világháború közötti kapitalista berendezkedést helyreállítani. Még Mindszenty József hercegprímás is „osztály nélküli társadalomról”, a „szociális érdekektől helyesen és igazságosan korlátozott magántulajdonról” beszélt. Mára természetesen Mindszenty érvelését is lehet korszerűtlennek tekinteni, csodálónak, híveinek nagy része talán el sem olvasta ezt az ötvenhatos nyilatkozatát. Mint ahogy a magyar ötvenhat „harmadik utas” demokratikus szocializmusának vágyképe fölött is, úgy tetszik, régen eljárt az idő, és mostanában magának a „harmadik útnak” az eszméjét is a lesajnált vagy egyenesen megvetett társadalomjavító illúziók világába utalta a politikai közgondolkodás, a szocialista párti közgondolkodás is. Pedig a magyar ötvenhatot valójában leginkább a „harmadik utas” reformideológia felől lehet igazán megérteni. Ha ötvenhat teljes igazságát kívánjuk felszínre hozni, fel kell tárnunk ennek a „harmadik utas” eszmének a hagyományait.

FRIED ISTVÁN

A lázadó ember és Közép-Európa szabadságvágya

Mind az egykori magyar emigráció sajtója, mind az 1989-es változásokat követő magyar esszé képviselőjében Bodri Ferenc szólt arról, miként és hogyan foglalt állást Albert Camus, az 1957-es irodalmi Nobel-díj tulajdonosa 1956 magyar októberével, majd a forradalom leverését követő eseményekkel kapcsolatban. Antológiákból, folyóiratokból ismerjük Camus állásfoglalásait, jóllehet az viszonylag kevésbé tudott, és valójában csupán Camus halála után került napvilágra, hogy a forradalomban betöltött szerepükért bebörtönzött magyar írók családtagjait jelentékeny pénzzal támogatta. És talán az sem hangsúlyozódott eléggé, hogy megnyilatkozásai egy olyan történelmi sorban láttatják az 1956 októberi magyar népfelkelést (közvetlen elődjeként Kelet-Berlin munkásainak és Poznań lengyeljeinek megmozdulását nevezve meg), amely az európai szabadság- és anti-totalitárius eszmerend által igazolódik, mint az európai szuverén gondolkodás és magatartás ellenállása a politikai kizárólagosságokra törekvésekkel, az anti-humánus doktrinérsséggel, a „sigaljovizmus”-sal szemben (Sigaljev Camus egyik legkedvesebb szerzője, Dosztojevszkij *Ördögök* című regényének negatív utópiát fölvezető szereplője). S talán további értelmezést igényelne Camus-nek sokak által rendhagyónak minősített magatartása, a közösséskeresés, a testvériség, a szolidaritás elgondolásának „terve”, amely életét és életművét úgy hatotta át, hogy egyben az euro-szubjektum önfelszabadító aktusainak lehetőségeit is vizsgálta: a Sziszifhoszá lett modern ember sorsának abszurditását nála talán senki nem jelenítette meg drámaiabban (regényben is, drámában is, értekezésben is). Camus egyfelől jellegzetesen „nyugati” értelmiségi pályát futott be, másfelől viszont sikerrel került meg azokat az eszmei és gyakorlatban létező csapdákat, amelyeket a XX. század számos értelmiségi (akár a jobb-, akár a baloldalon látjuk) nemigen került meg. Folytatója volt annak a francia hagyománynak, amely nagy valószínűséggel a XVIII. században kezdett el formálódni, és amely nem csupán a francia forradalom hármaskörében, a szabadság–egyenlőség–testvériség nem egyszer szónokiassá váló és hamar kiüresedő jelszavában öltött testet, hanem e jelszavakat úgy ültette át a gyakorlatba, hogy egyben az európai szolidaritás formáinak megteremtéséhez járult hozzá. A XVIII. század franciáinak részvétele az észak-amerikai függetlenségi háborúban éppen úgy hivatkozási alapja lett a francia forradalmi-liberális ideának, mint a XIX. századi lengyelországi forradalmak üldözötteinek befogadása, akár a magyar 1848/49-et követő megrendültség, amelynek szép példája Victor Hugo verse: más mártírral együtt a kivégzett miniszterelnököt, Batthyány Lajost és Petőfi Sándort siratja el.

A francia–magyar kapcsolatok a XIX. század harmadik harmadában hidegültek el, a Monarchia szövetezése a Német Császársággal szembeállította egymással a hivatalos

Franciaországot a Monarchia részeként hivatalos Magyarországgal. S bár Batsányi János óta, Petőfitől Adyig és tovább, számos magyar írástudó vetette vigyázó szeméit Párizsra, a XIX/XX. század fordulóján az addig domináns német tájékozódás mellé részben a francia tájékozódás lépett, mindez kevésbé vagy egyáltalában nem tudatosodott sem a francia értelmiségben, sem a francia közvéleményben. Az első világháborút lezáró békediktátum pedig nem tette lehetővé az újragondolást, amelynek igénye a magyar értelmiség részéről azért fölvetődött. A második világháború eseményei, majd az 1947-es, újabb békediktátum lezártak ugyan egy korszakot, de a hidegháború megakadályozta a francia–magyar „problémák” kibeszélését. A francia–magyar kommunikáció sosem volt gördülékeny, a franciák sztereotípiákban gondolkodtak, alig jutott el hozzájuk, hogy a hivatalos Magyarország ellenében él a magyar művelődésben a korábban megalapozódott francia tájékozódás. S bár magyar írók olykor szert tettek közvetlen, talán még barátinak is nevezhető francia író-értelmiségi kapcsolatokra (Illyés Gyula az 1920-as években, Márai Sándor valamivel később, aztán Hevesi András, mint Simone de Beauvoir regényszereplője), mind a magyar irodalom, kultúra, mind a magyarság közép-európaisága korántsem megismerést igénylő jelenségként, 1941 előtt inkább egy francia Közép-Európa zavaró tényezőjeként, 1945/48 után a szovjet blokk egyik csatlósállamaként könyvelődött el. Nemigen lehetne azt állítani, hogy 1956 előtt Camus rokonszenvezett volna a magyarokkal, a magyar kultúrával (a közép-európai művelődés, irodalom történetéből elsősorban Franz Kafka életműve érdekelte). S csak mellékesen jegyzem meg, hogy Márainak franciára fordított regényéről, *A zendülőkről* ugyan Gabriel Marcel írt elismerőleg, ezt azonban nem követte más magyar művek befogadása, de még Márai további francia jelenlétére is jócskán kellett várni.

Visszatérve Camus pályájához, személyes útjának egyediségéhez tartozik, hogy peremterületről, Algériából és nagy szegénységből érkezett a francia irodalomba. Ennek következménye vívódása Franciaország algíri politikáját illetően, de következménye rendkívüli érzékenysége a szociális kérdések iránt, valamint diktatúra-ellenessége egyben a személyiség önmeghatározásának problematikusságán töprengve. Ugyanakkor Camus pályája számos ponton érintkezik az első világháború után színre lépő, az 1920-as, majd 1930-as esztendőkből eszmélő, tudatosává váló, európai értelmiségi fiatalság helykeresésének, válságtudata elől menekülésének módozatait tekintve. Ezzel függ össze az a sokakat foglalkoztató és könnyen aligha megválaszolható kérdés: mi az oka annak, hogy a két világháború között, továbbá az 1950-es, 1960-as esztendőkből jeles szerzőket, kiváló intellektueket látunk a szélsőséges pártok, eszmék, rendszerek önfelédte hívei között? Mi az oka annak, hogy függetlenségüket, individuumaikat féltő írók, gondolkodók fenntartásukat félretéve csatlakoznak (jobb- és baloldalon egyaránt) diktátorok vezérelte mozgalmakhoz? Hogyan vezetett az út az avantgárd „totális” művészi forradalmából a fasizmusba, a náciizmusba, a szovjet rendszerbe való – egy darabig: kritikátlan – betagozódásig? Az olasz futuristák jó része Mussolini mellett kötött ki, Majakovszkij Lenin-verseket írt. Kommunistának vallotta magát egy ideig a később az 1984-et író Orwell, a sztálini látzatpereket regénybe író Koestler – és 1934–1937 között a Kommunista Párt tagja volt az ifjú Albert Camus is. (Megint csak mellékesen: az alig 19 éves Márait néhány hónapon keresztül ott látjuk a Tanácsköztársaság elkötelezett szerzői között!): oly jeles német írók-gondolkodók sorakoztak föl kezdetben a hitleri Németország mellé, mint Gottfried Benn

(akinek költészetét nem sokkal e csatlakozás után nyilvánította „elfajzott művészet”-nek a hivatalos náci ideológia) és Heidegger.

Tájékozatlansággal, a politikában való tapasztalatlansággal mentegetni a megnevezett (s a többi – hosszú a névsor) értelmiségieket, gondolkodókat, megsértésük volna, miként naivitásuk emlegetése is. Elismerendő, hogy többnyire nem számításból, merő alkalmazkodási kényszerből léptek be az ilyen vagy olyan pártba, írtak-mondtak olyat, amivel párt- és ideológiai elkötelezettségüket tanúsították. Az okok bizonyára összetettebbek, és kapcsolatba hozhatók a XX. századi értékválsággal. Azzal nevezetesen, hogy előbb a nyelv és a személyiség „hitelessége” kérdőjeleződött meg, az én elbizonytalanodása, majd az európaiságba, az európai, a „fausti” kultúrába vetett hit rendült meg: az első világháború, majd az azt követő új rend (mely valójában új káoszhoz, „ordas eszmék” szerveződéséhez, gyakorlatba átültetéséhez vezetett) arra döbentette az ifjúságot, hogy az államoknak, a társadalomnak, de jórészt a tudománynak sincs igazi válasza az átalakuló modernitás kihívásaira; a XIX. század felvilágosodásból merítő fejlődéshite szétfoszlott, a pozitív, sőt pozitívista világkép elemeire hullott, Márainak Spenglertől kölcsönzött kifejezésével: civilizációba dermedt, merevedett át a kultúra. A polgári Európa nem kínált perspektívát az életbe lépő fiatalságnak, a polgárság teremtőből a legjobb esetben őrzővé vált. Az eszmei zűrzavarban előbb a szélsőbaloldali, utóbb a szélsőjobbaldali eszmék, társadalmi szerveződések, államok, ideológiák csábították magukhoz az olykor tétován, máskor iszonyatos indulattal kereső ifjúságot. Az igazságosabb, emberibb társadalom, világ megteremtésének illúzióját táplálta a Szovjet-Oroszországból, a Szovjetunióból érkező, igencsak megszurtt, manipulált megannyi hír, elgondolás, mint lehet a káoszból rend (igazából rendszer): a fegyelem, az európai „kozropolita” helyett a nemzeti, a „gyökeres” ideológiákuma áradt a hitleri világ-elképzelésből. A nihilből valami pozitív-közösségibe lépés szándéka homályosította el a fiatalok látását, vakította el a gondolkodókat, akik a XIX. századból örökölt „példák” csődjét voltak kénytelenek megtapasztalni, a biztonságérzet megingását, a szavak kiüresedését, a technikai civilizáció és megannyi hozadéka népszerűsödését a mind inkább elit-művészetté váló irodalommal, zenével szemben.

E túlon túl vázlatos és kissé rövidre zárt probléma-leírást követőleg Camus-ról még annyit, hogy közösség-keresése, az értelmes munkára lelés szándéka több alakzatban kapott formát: egy labdarúgócsapat kapusaként élte meg a „csapatszellemet”, majd tartós szerelme, a színház vonzotta, dramaturgként, rendezőként, színészként epizódistaként pedig a kommunista párttagság. Ez utóbbin hamar túllépett, a sportolást tüdőbaja miatt kellett abbahagynia. Pályáján részvétele a résistance-ban jelentékeny fordulatot hozott: amit korábban keresett, itt megtalálta, a francia ellenállásban való részvétele már azt jelezte, hogy az értelmes cselekvés, a szolidaritás igényétől nem tágít majd. Egy 1957 októberéből származó interjút ismertetem: Igen, ez volt a napfény és a szegénység, állítja a művei számára perdöntően fontos tapasztalatairól. Aztán a sport, az egyedüli, amely erkölcsi nevelésben részesített. Aztán a háború meg az ellenállás. Ezzel összefüggésben emlitem a gyűlölet kísértését (la tentation de la haine). Látni, amint emberek ölnek, kiket szerettek, semmiképpen nem a nagylelkűség iskolája. Le kellett győzni ezt a kísértést. Megtettem. Ez olyan tapasztalat, ami számít. A felszabadulást követő éveket a magam részéről egy magányos küzdelem tapasztalata jellemezte. Természetesen voltak barátaim, szíves, nagyvonalú barátok, így a pusztán rájuk-gondolástól is átmelegedik szívem. Ám

a számomra legfontosabb elhatározásomat – például azt, hogy megírjam *A lázadó embert* – egyedül kellett megvalósítanom. S ez nagyon nehéz volt. Ami utána jött, ugyancsak. De ugyanakkor a történelem továbbhaladt. Kelet-Berlin, Poznań, Budapest... Egy gigantikus mítosz omlott össze (Un mythe gigantesque s'est effondré). A világ szeme láttára lepleződött le egy bizonyos, hosszú ideig elrejtett igazság. S ha a jelen még mindig véres, a jövő még mindig homályos, legalább annyit tudunk, hogy bevégeződött az ideológiák kora, és az ellenállás (résistance) erénye meg a szabadság értéke számunkra új értelmet kölcsönöz az életnek...

(A nyilatkozatot egy kortársi fordításban az Irodalmi Újság már 1957. novemberében közölte!)

Nemcsak az érdemel különleges figyelmet, hogy a közép-európai politikai, társadalmi abszurd ellen lázadó kelet-berlini, lengyel és magyar történelmet pályáját meghatározó jelenései közé sorolja, hanem az a ráismerés, amely a háború utáni eszmetörténet fordulóját ismeri föl ezekben a történetekben. Azt nevezetesen, hogy egy monolitikus, a manipuláláshoz kiválóan értő, megtévesztő eszmeiség és az ezt az eszmeiséget működtető rendszer tovább-egzisztálása ellenére is csődöt mondott; s az a magatartásforma és érték-szerkezet, amely a résistance, az ellenállás idején eredményesen volt szembeszegezhető a totális állammal, hadseregével és ideológiájával, ismét megjelent, újabb hitelesítést kapott, és a válságtól válságig vergődő Európa életének újabb perspektívájába állítódott. Bizonyára nem túlzás, ha úgy értékelem Camus megnyilatkozását, mint olyan értelmiségiét, aki Kelet-Berlin, Poznań és Budapest eseménysorát európai történelemként fogadja el, valójában ellen-történelemként, amely a manipulálásra mindig kész hivatalos tudattal szemben egy alternatív, önnön hagyománytörténetét újragondoló tudatot állít. Külön fontos az a gesztus, amellyel a magáénak, élettörténete részének jegyzi a történelmi eseménysort, önnön (írói, gondolkodói) pályája hitelesítését véli föltárulni; *A lázadó ember* nem jövedelte meg a közép-európai változásokat, hanem a közép-európai változások tanúsították *A lázadó ember* gondolatmenetének időszerezését. Félreértés ne essék: a közép-európai forradalmakban nem az történt, amit *A lázadó ember* tanúsít, de Camus állásfoglalása kapcsolatot teremt műve és az alternatív történelem között.

Itt egy rövid kitérőt teszek, és Márainak az eseményekkel közvetlenül össze nem függő naplójegyzeteire és önéletrajzára utalok. Egy 1963-as naplójegyzés Camus-ról: „A ritka nihilista, aki rokonszenves, mert nem hisz az angazsált irodalomban. Csak az angazsált emberben hisz.” *A Föld, föld!*... kurtán leírja, milyen feladatot tűz ki Sartre az író elé az „osztályharc” idején. Sartre az angazsált irodalom híve. Az „elkötelezett irodalom” fogalma többrétegű annál, ahogy e megjegyzés sejteti; Márai azonban jó érzékkel választja el egymástól a kétféle írói magatartást és választ. Camus nem „hisz” az olyan irodalomban, amely egy pártnak, egy ideologikus rendszernek (például: a marxizmusnak) volna elkötelezettje, azaz nem „hisz”-i azt, hogy az író állami, társadalmi, „osztály” szolgálatban kell(ene), hogy álljon, „pártos” legyen a szónak olyan értelmében, ahogy azt 1945 után a marxista ideológia képviselői értették. Természetesen Sartre írói pályáját sem lehet efféle elkötelezettség nézőpontjából megítélni, ugyanakkor ő – és ezt az 1956-ot követő francia események igazolják – nemcsak az ilyen elkötelezett, osztályharcos irodalomhoz került közelebb, mint Camus, hanem a marxizmussal, a marxistákkal olykor szövetségben még Magyarország szovjet megszállását bíráló nyilatkozatai ellenére sem vonta le a végső kö-

vetkeztetéseket: nem szakított véglegesen sem a Szovjetunióval, sem a Szovjetunió francia rokonszenvezőivel. Jóllehet csak részben ismerjük, mit olvasott Márai Camus-tól és Sartre-tól, s eddig kiadott naplóiban sem találtam annak nyomát, hogy reagált volna Camus és/vagy Sartre 1956-ot illető megnyilatkozásaira, Márai véleménye Camus-ról és Sartre-ról egyfelől az ő írói állásfoglalása, „világképe” miatt érdemel említést, másfelől azért, mivel a személyes írói-gondolkodói „világrend” személyiség-fogalma, az értelmiségi függetlenség-tudata és szolidaritása az ő számára is lényegi kérdésnek és feladatnak bizonyult. Az talán csak véletlen, hogy Camus interjújának néhány gondolata és Márai kurta naplójegyzete egymásra olvasható.

Camus 1956 és 1960 közötti megnyilatkozásait jórészt visszakereshetjük a tetemesre nőtt Camus-szakirodalomban. A magyar olvasó két, nagyon személyes visszaemlékezést lapozhat föl: Fejtő Ferenc önéletrajzát (*Budapesttől Párizsig*, Ford. Balabán Péter. Bp. 1990.), valamint Simone de Beauvoir: *A körülmények hatalma* című regényes önéletrajzát (Ford. Szöllősy Klára, Bp. 1966.) A két visszaemlékezést egybevetve, nemcsak az értékelést tekintve találunk nem csupán hajszálnyi eltérést, hanem az események részleteinek elbeszélését illetőleg is. Simone de Beauvoir könyve úgy jelenhetett meg 1966-ban magyarul, hogy Sartre szemszögéből mutatta be az eseményeket, és az 1950-es esztendőknél elején erősen megromlott Sartre–Camus-viszony alakulásáért Camus túlérzékenységét, sértődöttségét, *A lázadó embert* ért kritikára adott reagálást tette felelőssé. Előbb Simone de Beauvoir leírásába olvassunk bele:

„Sartre hitt a szocializmus igazságában. Camus ezzel szemben egyre határozottabban védte a polgári értékrendet. (...) Mikor a két tömb közt a semlegesség végképp lehetlenné vált, Sartre a Szovjetunióhoz közeledett, Camus gyűlölte Oroszországot, s jóllehet Amerikát sem szerette, gyakorlatilag mégis mellé állt. (...) Camus minden adódó alkalmal kész volt Sartre-nak a szemére vetni, a »parancsuralmi szocializmus«-sal szemben tanúsított engedékenységét; Sartre pedig régóta azt tartotta, hogy Camus az egész vonalon téved...”

Az ellentét lényege valóban így is megragadható, csak hogy Camus nem Oroszországot gyűlölte, hanem bírálta a {parancsuralmi szocializmus}-t, az ő úgynevezett „polgári értékrend”-je nem osztályszempontokhoz igazodott, talán pontosabb és érzékletesebb, ha a polgári, személyes szabadságjogokat emlegetjük, amelyeket a totalitárius állam veszélyeztetett, és Camus meg Sartre jelenében is veszélyeztet. Igaz, hogy Camus fölemelte szavát a diktatórikus Szovjetunió ellen, mint majd bírálni fogja a szovjet beavatkozást a magyar (bel)ügyekbe. De bizonyos tanulságos szó szerint idézni az 1957. március 15-én elmondott Camus-beszéd néhány passzusát: *Le socialisme hongrois est aujourd’hui en prison ou en exil: A magyar szocializmus ma a börtönben vagy száműzetésben van, s akik ellen irányozza szavát: les tyrans médiocres de l’absolutisme* (az abszolútizmus közép-szerű zsarnokai) – a beszéd egyébként Méray Tibor *Budapest (23 octobre 1956)*. Paris 1966. könyve előszavául is szolgál.

Fejtő így emlékezik, hogy Camus-nek 1956 budapesti eseményeiről: „semmit sem kellett elmagyaráznom, azonnal megértette a felkelés okait és céljait. Hányszor, de hányszor mondta el, hogy mennyire szenved közös tehetetlenségünkötől.”

Sartre elítélte a sztálinizmust, tiltakozott a maga módján a szovjet beavatkozás ellen, de továbbra is tagja maradt a kommunista befolyás alatt álló Comité national des écri-

vains-nek (írók nemzeti bizottsága). Sartre-t persze sok minden választotta el attól a francia kommunista sajtótól és azoktól az újságíróktól, akik „fasiszta puccsról” cikkeztek, elhatárolta magát az André Stil-típusú (egyébként a közepesnél gyengébb) zsurnalisztáktól, de nem értett egyet Aragonnal és Elsa Triolet-val sem, akik közel álltak a szovjet állásponthoz. Ugyanakkor Raymond Aron Párizsban 1962-ben kiadott *Paix et guerre entre les nations* című művében nemcsak a Szovjetuniót bírálta, hanem a nyugat magatartását, tétlenségét is a magyar 1956-tal kapcsolatban, egy 1965-ös esszéjében meg „az évszázad egyetlen antitotalitárius forradalmá”-nak nevezte a magyar felkelést, s hangsúlyozta, története, világa mily közel áll nemcsak a magyar, de ezúttal hangsúlyozottan magyar 1848-hoz. Érdekességképpen utalok arra, hogy Szabó Zoltán, mikor egy angliai szolidaritási gyűlést rekonstruál, Hugh Seton-Watson beszédét is közli. A történelmi hasonlóság az ő beszédében is fölbukkan, s így a forradalom részint távlatosabbá lesz, részint a jelen eseményeinek elmarasztalása történeti érvekkel támasztódik alá:

„Száz évvel ezelőtt (...) a magyarok fölkeltek 1848-ban, és ezt a fölkelést I. Miklós orosz cár csapatainak közbelépése tudta csak leverni. I. Miklós nagyjából a legreakciósabb cár volt azok közül a cárok közül, akik Oroszországban valaha is uralkodtak, és a bolsevisták és kommunisták mindig is reakciósként gyalázták őt, ám I. Miklós a magyarokkal szembeni magatartásában tiszteletreméltó úriemberként viselkedett, ha a maiakhoz hasonlítjuk. Az akasztásokat, amelyekre 1849-ben került sor, osztrákok és nem oroszok végezték, ámde ma, ma látjuk, hogy most hogyan viselkednek az oroszok!”

Ugyanezen a gyűlésen felolvasták Camus táviratát a gyűléshez, valamint Duhamel táviratát is. Camus-nek három írását magyarul az emigráns sajtó, a *Gloria victis* című kötet közölte, magyarországi újraközlése Bodri Ferencnek a *Forrásban* publikált *Camus és a magyarok 1956–1960.* című adatgazdag esszéje függelékében történt meg. Az első közlés Camus felhívása az ENSZ-hez (*Követeléseim az Egyesült Nemzetek Szervezetéhez*), a második címe: *A magyarok vére*, eredetileg elhangzott Párizsban, 1957. október 23-án, a harmadik előszóként látott napvilágot a Nagy Imre Kék Könyvhöz 1958-ban. *Az igazság a Nagy Imre-ügyben* a kötet főcíme, az utószót Fejtő Ferenc írta. A kötet (benne Camus megrendítő szavaival) több országban, több nyelven volt olvasható; németül Berlinben adták ki 1958-ban, Torontóban 1960-ban, London–New York helyjelöléssel 1959-ben angolul, spanyolul Mexikóban 1959-ben. „A magyar tragédiával – írja Camus – akkor is, most is bizonyos mértékben tehetetlenek voltunk és vagyunk. De nem teljesen. A befejezett tények elutasítása, a szív és elme riadója, az elhatározás, hogy a hazugságnak nem adunk polgárjogot, nem hagyjuk el az ártatlant, még ha meg is fojtották – ezek a megvalósítható cselekvés törvényei. Fogyatékosok bár, de mégis szükségesek, sőt szükségszerűek, mert felelnek a becstelennek, a történelminek mondott szükségszerűségnek.”

Ezzel az idézettel egyben visszautalok dolgozatom ama passzusaira, amelyek a nyugati értelmiség úttévesztéseit, tévelygéseit és számos rossz döntését a perspektívátlanságban, a szűkösnak érzett cselekvési lehetőségekre reagálásban, valamint a válságtudat tévesnek bizonyuló értelmezésében jelölték meg. Amit még ehhez hozzá kell tennem, hogy ezzel párhuzamosan vagy ezt követőleg jelenik meg az értelmiségi gondolkodásban a messianisztikus elképzelés, a világ–megváltás igénye, amely viszont utópisztikus reménykedésben és messiás/vezér-várásban nyilatkozhat meg. A banalításban kimúló létezését tagadva nem egyszerűen a „veszélyesen élni” képzelet hangsúlyozódhat, hanem a banalításból,

a „privatizálásból” kilépés a társadalmi rend tagadásával együtt vezethet el az ideális állam jövőbeli megvalósíthatóságának eszméjéhez. Lényegében erre játszott rá az, aki Szovjet-Oroszország, majd a Szovjetunió messze nem ideális állapotát átmeneti nehézségnek, ugyanakkor a létre hozható utópia lehetőségének vélte. Annak ellenére, hogy az 1930-as évek koncepciói pereit, a sztálinizmus tényei nem pusztán a markánsan antikommunista sajtó híryanagában szerepeltek. A közös antifasiszta küzdelem, a második világháború elcsönDESítette, sőt, elnémította a kritikus gondokat (Koestler *Sötétség délben* vagy Orwell *Állatfarm* című regényeinek befogadástörténete e szempontból rendkívül tanulságos). A spanyol polgárháború eseményei, a be nem avatkozási politika egyfelől, a köztársasági oldal véres megosztottsága másfelől jelezték, hogy részint a nyugati demokráciák némileg értetlenül állnak szemben a totalitarizmusmal, részint totális diktatúra kiépítésével párhuzamosan számolnak le a diktatúra ágensei mindazokkal, akikről az „elhajlás” feltételezik. A második világháborút követő újrendezéskor szembekerültek egymással a szövetségesek, a nyugati értelmiség pedig a hidegháború és a vasfüggöny hétköznapi „élmény”-nyé válásakor lényegében a korábbi megosztottságot mutatta. Egy részük hagyta magát manipulálni az úgynevezett békemozgalomtól, az olykor egészen primitív Amerika-ellenességtől, s a polgári rend/kultúra egyelőre tartósnak bizonyuló önértelmezési válságát azzal hitte feloldhatóknak, hogy a látszólag meg- és elnyugtatóbb eszmeiséghez fordult, rosszabb esetben egy szovjet típusú „szocializmus”-ban gondolta megteremthetőnek az igazságosabb állami és társadalmi rendet. A Berlin–Poznań–Budapest városnevekkel jegyzett cáfolat csak ideig-óráig rendítette meg ennek az értelmiségnek hűségét a Szovjetunióhoz, a szélsőbaloldali mozgalmakhoz. Albert Camus és jónéhány társa nem ezt az utat járta. A párttagság közjátékát követőleg rövid idő alatt döbbsentette rá Camus regényével és értekezésével (a *Közöny* és a *Sziszifosz mítoszával*) reménybeli, majd valóságos olvasóit arra, amit korábban már Márai naplójegyzetéből idéztem: az egyes ember, a személyiség iránt érzett elkötelezettségére, a saját élet létrehozásának akarására, mint olyan gondolatra, amely összhangban van (nem a burzsoá társadalmi rend ideológiájával, hanem) a polgári szabadságjogokkal, amelyek egy elképzelt demokratikus szocializmusban talán megvalósíthatók. Camus munkásságának olyan epizódjára figyelmeztetnék, mint együttműködésére Arthur Koestlerrel, akivel együtt tiltakoztak a halálbüntetés ellen (itt most nem részletezem, hogy Camus nézeteinek formálódásában mennyi volt a Dosztojevskij-olvasmányok szerepe). De utalhatok arra is, hogy sosem békült meg a Franco-diktatúrával sem, és ebben a magatartásban nem az egykori kommunista párttagságának emléke dereng, hanem igen egyszerűen az a tény, hogy Spanyolországban diktatúra volt, az országra jellemző volt az emberi jogok megsértése, Franco győzelméhez, uralomra kerüléséhez Hitler Németországának és Mussolini Itáliájának hathatós segítsége is kellett (míg a nyugatiak be nem avatkozási politikája kedvezett a köztársaság ellenségeinek). Camus az 1950-es esztendő elején távolodott el Sartre-tól és körétől, s ez a távolságtartás lényegében 1956-ban is megmaradt, pedig akkor Sartre is azok közé tartozott, akik helytelenítették a szovjet magyarországi beavatkozását. Csakhogy – miként múlt az idő – Sartre ugyan nem vonta vissza a sztálinizmus bírálatát, de fokozatosan engedett kritikájának szigorából, 1957-ben már módosított álláspontján, például tudomásul vette, hogy színművét tovább játsszák a Szovjetunióban. Franciaország algériai háborúja s az anti-imperializmusnak nevezett Amerika-ellenesség a szovjet nézetekhez közelítette. Ugyan-

akkor Camus a tiltakozás, a „lázado ember” útját járta, ritka következetességgel állt ki a Szovjetunió politikájának áldozatai mellett, jóllehet a francia szélsőbalról nem egy méltatlan támadás érte, és Nobel-díja korántsem találkozott Franciaországban mindenütt tetszéssel. Egész munkásságát áthatotta a cselekvés esélyének latolgatása, mi történik akkor, ha valaki arra ébred, hogy átlátja léte abszurditását. A banalitássá süllyedt létezésből annak tudatára ébredés emelhet ki; majd később keresése az élhető életnek, a szolidaritás, szólni azok helyett, akiknek ez nem adatik meg. Egyhelyütt határozottan állítja Camus: ha egyáltalában valakinél a földön föllelhető az abszolút igazság, egészen bizonyosan nem azoknál és nem azoknál a pártoknál, akik/amelyek azt állítják, hogy a birtokában vannak. Szabadság nélkül nincsen szocializmus, az az akasztófák szabadsága.

Camus életművének kutatói több ízben világotottak rá arra, hogy a kelet-berlini munkásfelkelésben vagy az 1956-os magyar forradalomban sosem ellenforradalmi összeesküvést látott, éppen ellenkezőleg, egy kívánatos, tartós ellenállás kezdetét, amely „alulról” szerveződve minden totalitarianizmus ellen irányul. E forradalmak védelme miatt szélsőbaloldali kritikussai a burzsoá ideológia exponensének minősítették, de Camus-t ez sem tántorította el meggyőződésétől.

Még egy kérdés kívánczik e dolgotba. Az nevezetesen, hogy Camus-nek idézett több „politikai” állásfoglalása mennyire része az *írói* életműnek, regény- és novellaírói, drámai munkássága következik-e publicisztikájából (hogy értekezéseiből mennyire következik, és megfordítva, szépírói tevékenységének mily mértékben kiteljesítője értekező prózája, erről maga is többször írt), illetőleg – például a magyar forradalomról írt, rövidebb prózáját említve – hogyan illeszthető be a Nobel-díjas szerző oeuvre-jébe a politikai irodalmi tevékenység.

Amennyiben Camus életműve elemzésekor sort kerítünk annak az írói attitűdnek vizsgálatára, amely átlépve a műfaji határokon egyetlen gondolkodói magatartásról tanúskodik, nem annyira „elmélet” és „gyakorlat”, „bölcselet” és „irodalom” egymásba épülő projektumaira figyelhetünk, mint inkább arra, hogy a felvilágosodás kritikus örököséként a személyiség szabadság lehetőségeit mérlegelte egy olyan korszakban, amelyben sokfelől fenyegette veszély ezeket a lehetőségeket. Ugyanakkor a Camus-életmű felfogható úgy is, mint az írástudók felelősségéről és „árulásá”-ról indított 1920-as esztendőbeli vita újraírása, pontosabban átírása, nem konkretizálása, hanem összhangba hozása a bölcselet felől érkező késztetésekkel az egzisztenciára kérdezés „ügyében”. Camus nem volt szakfilozófus, nem is törekedett arra, hogy e téren akár Sartre-ral versenyre keljen. Ám az egzisztenciára kérdezés mindhárom regényének alapproblémája, a *Közönyé*, a *Pestisé* meg *A bukásé*. A leginkább a középsőként említett regényben vélt mindössze parabolát látni a kritika, a pestist azonosítva az említett „ordas eszmék”-kel, amelyek az ellenállást hívják ki, és amelynek elterjedése évadán mutatkozik meg igazán a cselekvés esélye. Az a szolidaritás-eszme, amely fölbukkan a *Pestis*ben, valamint az elbeszélésekben, a magyar forradalommal kapcsolatos megnyilatkozásokban is jelen van; ezek a megnyilatkozások fölfoghatók, mint tovább-mondásai a szépirodalmi alkotásoknak. Camus ezekben a cikkeken is íróként szól. *A magyarok vére* „egy végre egyesülő Európá”-t fest elénk, egyben a reményt, hogy a „kultúra”, „amely a szabad alkotás és szabad munka terméke” kibontakozhat a világban. Camus szolidaritásra hív föl, a magyar forradalommal, a szabadság eszméjével.

PÁL JÓZSEF

*A hallgatás tornya*¹

ÍRÓK A SZABADSÁGHARC UTÁN

Az 1956-os forradalom és szabadságharc irodalomtörténete tudományos igényeknek megfelelő, *sine ira et studio* feldolgozása még éppen, hogy elkezdődött Magyarországon. Azoknak a dokumentumoknak a feltárása sem történt meg teljes körűen (ámbar ezen a területen az utóbbi másfél évtizedben jelentős eredmények születtek), amelyek azt mutatják be, ami az *írókkal*² történt, amit az embertelen hatalom az írókkal tett. A „külső” történelemnél még kevésbé ismerjük a belsőt, azt, ami az 56-os magyar történelem hatására az *írókban* végbement. A művekben való elrejtés, sejtetés, megmutatás küzdelmének szavakba foglalt jelenetei még alig körvonalazódnak. A győztesek által írt irodalomtörténet szándékosan elhallgatott vagy hazudott, az emigrációban élők viszont nem ismerhették a titkossá minősített dokumentumokat, a „másik oldalt”.

A több kötetes *A magyar irodalom története 1945–1975* az Akadémiai Kiadónál jelent meg az 1980-as évek első felében. A magyar irodalom „hivatalosnak” számító történetét a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében azok szerkesztették (Béládi Miklós), írták (többek között Köpeczi Béla, Szabolcsi Miklós) és lektorálták (Király István, Pándi Pál, Tóth Dezső), akik a Kádár-rendszer kezdetén az írók elleni politikai támadásokat irányították. Ezért 1956 után meghatározó szerepet kaptak a kommunista diktatúra irodalmi és irodalomtudományi életének, értékrendjének a kialakításában. A korszakkal foglalkozó „első teljességre törekvő irodalomtörténeti összefoglalás” szerint 1956 semmiképpen sem volt korszakhatár³. A hivatalos politika természetesen szerette

¹ Weöres Sándor 1956 nyarán megjelent gyűjteményes kötetének a címe. Halálszimbólum, általában hegyesúcsú álló temetkezési hely. A tisztátalan holttestet, a zoroasztrizmus szerint, Ahura Mazda dögevő keselyűi pusztítják.

² Mivel itt a hangsúly nem elsősorban műfaji különbségekre, hanem az eszmei, értelmiségi mentalitás közösségének a bemutatására esik, így az „írók” szó alatt költőket, kritikusokat, irodalomtörténészeket, fordítókat is értünk, „írástudókat”, akik nyilvános fórumokon közölték politikai nézeteiket.

³ *A magyar irodalom története 1945–1975. I. Irodalmi élet és irodalomkritika.* Szerkesztette Béládi Miklós. Akadémiai, Budapest, 1981. p. 34: a szerkesztő és a szerzők belső korszakhatárként 1948-at (a „fordulat éve”, vagyis a kommunista diktatúra létrejötte Magyarországon) ajánlják, illetve a költészet bemutatásakor megalkotnak egy 53-as nemzedék elnevezésű csoportot. (Sztálin halála.) Az 53-as csoportra nézve: *A költészet.* II/2. kötet p. 818. Míg a hírhedt kommunista kultúrpolitikussal, Révai Józseffel önálló kismonográfia foglalkozik húsz oldal terjedelemben (I. kötet pp. 119–141), addig 1956-os „ellenforradalmat” néhány akkori közhellyel intézi el, elsősorban is az MSZMP KB 1956 decemberi határozatát idézve (I. p. 165). Béládi közvetlenül 56

volna az irodalomtörténeti folyamatban jelentéktelen epizódokká degradálni a kinos „eseményeket”, s lassan kitörölni a kollektív emlékezetből.

Ha valaki nem fogadott szót, és merészelt a néhány megengedett sztereotip mondat (horthysta ellenforradalom, burzsoá restauráció, revizionizmus) elismétlésén kívül másként is szólni, arra a hatalom kegyetlenül lesújtott. Az „átértékelés” bármely formájának pusztán a gyanúja is ellenséges tettek számított⁴. 1986-ban, a forradalom harmincadik évfordulóján, a júniusi Tiszatáj Nagy Gáspár *A fiú naplójából* című versét közölte, amelyet kissé erőltetetten ugyan, de úgy is lehetett értelmezni, hogy a forradalom idején pártvezető szerepet vállaló Kádár János az áruló Júdás, vagyis 56-ban forradalom volt, amit és amelynek a vezetőjét, Nagy Imrét az új pártvezér elárulta és kivégeztette. A költő és a folyóirat ellen pontosan ugyanaz a garnitúra lépett fel, amelyik az akadémiai irodalomtörténetet írta. Az egyébként baloldali érzelmű szerkesztőket leváltották, helyükbe a szegedi egyetem marxizmus-leninizmus intézetének az oktatóit tették, ellenük persze az írók, mint 56 után néhányan, bojkottal tiltakoztak⁵.

E torz, pártpolitikai beállítással szemben az emigrációban élő magyar írók és irodalomtörténészek gyökeresen más, autonóm értékrenden alapuló értelmezést és korszakolást mutattak fel. Ebben a megvilágításban az 1956-os forradalom olyan jelentős nyomot hagyott a kollektív tudatfolyamon, amely csak az 1848/49-éhez és 1919-éhez hasonlítható⁶. A világháború a magyar irodalom alakulásában nem hozott olyan nagymértékű belső változást, mint az ötvenes évek közepe. A jelentős alkotók valamennyien (a nyugatosok, a konzervatívok, polgáriak, a baloldaliak, az avantgardisták, stb) a háború, a népiirtás, az aljasságok ellen szóltak. S az ellenséget végül is legyőzték. A tematika sok esetben és jelentősen átalakult ugyan, de az írók és az irodalom társadalmi szerepének a felfogása, az alapvető művészi szándékok, az alkotások morális igénye a 30-as és a 40-es évekhez képest nem vagy alig változtak. Az egy évig tartó nyilas terror nem tudta széttörni egyik jelentős és életben maradt magyar író személyiségét sem.

Nem így az ötvenes évek és a forradalom utáni kommunista terror. Cs. Szabó László szerint: „...az igazán nagy írók a párton kívül éltek kötéltáncos óvatossággal, vagy senyvedtek élőhalottá nyilvánítva, hallgatásra ítélve. ... az egész magyar népnek mégis csak az éveken át elnémított, alig túrt, bebörtönzött vagy fenyegetések között jutalmazott írók voltak mindvégig az erkölcsi mesterei, hű útmutatói a moszkovita sötétségben.”⁷

A következő évtized(ek)ben a hatalom rafinált technikákkal gyakran egymással, sőt saját magukkal fordította szembe az írókat, arra kényszerítve őket, hogy hazudjanak vagy hallgassanak. Cenzúra és öncenzúra bénította azt, aki a közönség elé akart lépni, még a napi politikai kérdésekkel nem foglalkozókat is. Kialakult a lét minden szintjére kiterjedő

utáni szerepe főleg a népi írókkal kapcsolatos párt állásfoglalás előkészítésére vonatkozik (Stan-deisky Éva: *Az írók és a hatalom 1956–1963*. 1956-os intézet, Budapest, 1996. p. 378.

⁴ Juhász Ferenc költő huszonegy évvel később, 1977. augusztus 22-én, Déry Tibor temetésén is *far-kasvakságról, pokolpillanatról* beszélt a halott 56-os tevékenységére utalva (igaz, Aczél György jelenlétében). Czigány Lóránt, *Nézz vissza haraggal*, Gondolat, Budapest, 1990. p. 151.

⁵ Kiss Gy. Csaba, *Húsz év után*, „Tiszatáj” 2006/6. pp. 11–19.

⁶ Czigány Lóránt, *Gyökértelen, mint a zászló nyele*. Szabad Tér, Budapest, 1994. pp. 80–87.

⁷ Cs. Szabó László, *Írók a forradalomban (1957. július)*. In: *Tanulmányok a magyar forradalom-ról*. Auróra, München, 1966. 622–633.

„társasjáték”, a művészi szintre emelt kollektív színlelés-etikett és színlelés-kódex, amelynek egyik legvilágosabb megfogalmazását a korszak egyetlen igazán apolitikus költője, Weöres Sándor adta ekkor, vagy valamivel korábban írt verseiben. A *költőben* feltárja az okot.

„Éltemben nyúlként bújdosom a pusztán,
vadállat-éhség, puskatúz terel.”

Majd az aktualitásra utaló, sokat sejtető című *Le journal*ban a zsarnokságra való reagálás lehetséges módozatát, sőt, a költői én előtt álló egyetlen lehetséges magatartást mutatja be:

„amit nem tudok arról szóljak
amit tudok hallgassam el
s majd ha nélkülem száll a holnap
kérdeneznek s csontvázam felel

mit nem gondolok hangoztassam
és mit gondolok elhallgassam
kuss az igaz harsog a talmi
többit sírból kell kikaparni”

A vers következő részében az „anyagtalan” (s így büntethetetlen) üzenet sorok közötti kódolását – vagy a póre papírt, ahol az angyalok és a próféták szavait lehet elhelyezni – a költő fontosabbnak tartja minden leírt betűnél. A központozás hiánya szintén némi szabadságot ad a szerzőnek⁸. Az emberek világa két részre bomlik, a *Homo Esothericusszal* szemben a *Homo Bestialis* áll.

Magyarországon az íróknak mindig meghatározó szerepük volt a nép történelmi sorsfordulóin. „Az író sorsa minden korban és mindenütt nehéz. S különösen nehéz a magyar íróé, mert nálunk örökség, hogy politikai gondokat is hordozzon az író”, írta Tamási Áron⁹. A 18. század végén éppúgy ők álltak a Habsburgok elleni mozgalom élén, mint Petőfiék 1848-ban. Az 1956-os forradalom előkészítésében így vagy úgy részt vett írók nagy része nem a márciusi ifjak életkorában járt. Ekkorra már egyáltalán nem voltak fiatalok, legtöbbjük írói karrierje az 1920-as, 1930-as években indult, s eddigre már jelentős életmű állt mögöttük: Déry Tibor hatvankét, Tamási Áron és Veres Péter ötvenkilenc, Háy Gyula ötvenhat, Németh László ötvenöt, Illyés Gyula ötvennégy, Zelk Zoltán ötvenéves volt. Bármennyire is különböző volt az írók származása, műveltsége, társadalmi élményanyaga és nemzetközi kapcsolatrendszere – Háy évekig a Szovjetunióban élt, mások inkább német–olasz (Déry) vagy francia (Illyés) irányultságúak voltak –, abban egyet értettek, hogy a II. világháború lezáródása kínálta megújulás lehetőségével élni kell, s gyökerelesen új társadalmi valóságot és gazdasági rendszert kell teremteni. A magyar értelmiség többi tagjához hasonlóan (néhány, jelentéktelen kivételtől eltekintve) korábban valamennyien ellenzékiek voltak. Emiatt kulturális-irodalmi szempontból a folyamatosság el-

⁸ A magyar írók és olvasók által jól ismert „A királynőt megölni(,) nem kell(,) félnetek jó lesz...” példa a központozástól függően szólít fel a királynő megölésére, vagy éppen az ellenkezőjére.

⁹ *Szellemi tisztesség* (1957), In: Tamási Áron: *Szellemi őrség. Eszméek, cikkek, útirajzok 1936–1965*. Budapest, 2001. p. 472.

vének megtartását fontosabbnak tekintették, mint az előlrol való kezdést. Mint realista szerzők, azzal persze tisztában voltak, hogy az új valóságot újféleképpen kell ábrázolni, de a korábbiak szerves folytatásaként.

A 40-es évek második felében a következő erőterek érvényesültek: évezredes hagyomány alapján Magyarország nyugati kapcsolatainak megtartási szándéka. Kulturális területen ez mind „térben” (nyugati irodalom ismerete, példáinak követése), mind történelmileg (ez volt Magyarországon a haladó hagyomány) minden további nélkül folytatható volt. Ugyanakkor ellenezték a társadalmi-gazdasági fejlődés kapitalista útját (mindig is ez ellen léptek fel akár a baloldaliak, akár a népiek¹⁰), s az ország jövőjét a széles néptömegek sorsának javításával akarták biztosítani. Az 1945-ös választásokon abszolút többséget szerzett Független Kisgazdapárt mellett megnőtt a Nemzeti Parasztpárt jelentősége is, amelyet Veres Péter író vezetett. A másik (és döntő) erő a szovjet katonai jelenlét, illetve a hozzá kapcsolódó, erőszakkal terjesztett kommunista ideológia volt, amely már nem egyformán érintette a különféle értelmiségi köröket. Egyesek hittek a választási csatlással 1948-ban hatalomra került magyarországi bolsevik csoportosulásban, s beléptek a lassan egyeduralomra kerülő, szovjet irányítás alatt álló, a későbbiekben különböző nevet viselő pártba (MKP: 1944–1948, MDP: 1948–1956, MSZMP: 1956–1989, majd MSZP 1989-). (A 48-as koalíció tagja volt a Nemzeti Parasztpárt, Veres Péter miniszteri kinevezést kapott.)

A baloldali írók, mint a hatalom támogatói, jelentős szerepet és feladatokat kaptak, bizonyos politikai hatalommal is rendelkeztek. Rövid idő elegendő volt azonban ahhoz, hogy átlássák a helyzetet, s szembe forduljanak Rákosi Mátyás moszkovita politikájával. Hittek abban, hogy akkor Magyarországon az egész életük során vallott baloldali értékek és az elutasított szovjet diktatúra valamiképpen szétválaszthatók. A hatalomban lévők ezt „revizionizmusnak” tekintették, s minden erővel támadták. A baloldaliak tehát egy nem szovjet befolyás alatt álló, magyar szocializmust akartak, s ezt egyre erőteljesebben hangzották írásaikban, publicisztikájukban, felszólalásaikban.

A népi írók elvi okokból sem vállalhattak és nem is vállaltak jelentősebb napi politikai szerepet, általában nem voltak tagjai az állampártnak. Ők a nép érdekeit valóban szolgáló, sem nem kapitalista, sem nem bolsevik kommunista, hanem „harmadik utas” Magyarországot („demokratikus, magyar szocializmust”) akartak. A két, Magyarországon a legnagyobb morális hatalommal rendelkező, reprezentatív írócsoport érdekei, céljai 1950-es évek közepére fő vonalakban azonossá váltak, s volt egy olyan politikus, akiben az új és független magyar szocializmus megvalósulásának a lehetőségét látták. Ez az ember egyszerre volt baloldali reformer és népi: Nagy Imre. A korabeli dokumentumok arról is szólnak, az írók miként próbálták meggyőzni őt arról (személy szerint Veres Péter és Déry Tibor is), hogy 1956 október 24-én ismét (1953 után) vállalja el a miniszterelnökséget¹¹. A forradalom szellemi irányítása az Írószövetség (főleg) vezetőségi tagjai és az egyetemisták

¹⁰ A „baloldali” (a tárgyalt időszakban szétvált hithű kommunistára és revizionistára) és a „népi” jelző használata mélyen gyökerezik a magyar irodalomtudomány terminológiájában, ez kissé meg is nehezíti az egyes írók árnyaltabb megközelítését..

¹¹ Ld. Ständeisky Éva, i.m. pp.29–58. és Nagy Imre, *Snagovi jegyzetek. Gondolatok, emlékezések 1956–1957.* Budapest, 2006. p. 194.

kezébe került. Ez utóbbiak a Munkástanácsokkal és szinte az egész magyar néppel együtt az utcai harcoknak, a szovjet katonai intervenció elleni küzdelemnek is a hősei voltak.

A kapitalizmus- és szovjet típusú kommunizmus-ellenesség felértékelte a két nagy tömbön kívüli semleges (vagy annak látszó) politikát folytató országok jelentőségét. A Szovjetuniót leszámítva a forradalom egyetlen komoly külpolitikai tájékozódása India felé irányult¹². A semlegesség (ez esetben hamisnak bizonyuló) eszméje motiválta Nagy Imrét abban, hogy Jugoszlávia nagykövetségén keressen menedéket. (Más kérdés, persze, mit tett volna az Egyesült Államok, ha a miniszterelnök az ő budapesti nagykövetségén kér menedéket.)

A szovjet megszállás után a hatalmat átvevő Kádár János (aki korábban szintén reformernek tűnt) néhány hónap alatt lépésről lépésre számolta fel ellenfeleit, s egyetlen terrort vezetett be. Az értelmiség és azon belül is a „revizionista” baloldali írók tűntek számára a legveszélyesebbeknek. A valós politikai ellenség megsemmisítésének „szükség-szerű” agresszivitását a Kádár-rezsim bosszú gépezete az intellektüelek porig alázásával egészítette ki. Ebben lélektani szerepet játszhatott a műveletlen ember kisebbségi komplexusából fakadó értelmiség-gyűlölete is. (Egy két kivételtől eltekintve az új vezetők iskolázatlanok voltak, Kádár még magyarul is hibásan beszélt.)

Solohov szovjet író és a Mihail Bulgakov leírásából jól ismert moszkvai írószövetség igyekezett azonnal támadni magyar kollegáikat. Ezen a területen is „moszkvai hátszágot” biztosítva a megtorlásoknak. Az Írószövetség kompromittált tagjai ellen Kádár két kollektív politikai pert rendeztetett. Az írók ellen már életkoruk miatt sem merülhetett fel a fegyveres harcokban való részvétel vádja. A szavakat börtönnel, testi és lelki kínzással torolták meg. A főpróbának számító „kis íróper” után 1957 őszén rendezték meg a „nagyot”, ahol a vádlottak padján Déry Tibor, Hágy Gyula, Zelk Zoltán, Tardos Tibor ült. A tanácsvezető bíró az a Vida Ferenc volt, aki Nagy Imrét, Maléter Pált és Gimes Miklóst 1958 júniusában a halálba küldte.¹³ A tanácsban jogi végzettséggel nem rendelkező, általában személyükben vagy családtagjaikban a forradalom idején negatív érintett tagok ültek.

Az ügyészség csak nagy nehezen tudta összeállítani a vádiratot. A kirendelt ügyvéd nem védhette igazán a vádlottat, mert hamar ő is a vádlottak padjára kerülhetett. A valódi ítéletek a pártközpontban születtek meg, gyakran Kádár saját maga hozta. Az elsőrendű vádlottra, Déry Tiborra először halálos ítélet várt, majd ezt életfogytiglan tartó börtönbüntetésre akarták változtatni, végül kilenc évet kapott¹⁴. Sokakat kivégeztek, vagy más módon megöltek (Losonczy Géza publicista). Voltak olyanok is, akikkel, mint Gáli József drámaíróval és Obersovszky Gyula újságíróval, Dosztojevszkijhez hasonlóan, csak a bitófa

¹² Reménykedtek abban, hogy Nehru segít közvetíteni, a neki szóló, nov. 19-i, több értelmiségi szervezet által is aláírt levél szerint: „kinyilvánítjuk, a magyar nép a Szovjetunióval és minden más néppel, tekintet nélkül azok gazdasági és társadalmi berendezkedésére, az egyenlőség és függetlenség India által is vallott és elismert elve alapján baráti viszonyba kíván élni.” India december elején moszkvai nagykövétét, Menont küldte Budapestre. A Külügyminisztérium által szervezett találkozón négy író (Déry, Képes, Örkény, Tamási Áron) vett részt.

¹³ Déry tiltakozott a „vajmi kevés felelősségérzetre valló ítélet ellen”. Pomogáts Béla, *Irodalmunk szabadságharca. 1956*. Gondolat, Budapest, 1989. pp. 105–106.

¹⁴ Az ítélet fénymásolatát ld. Standeisky, i.m. p. 352.

alatt közölték, hogy az ítéletet 15 évre, illetve életfogytiglan tartó börtönre változtatták¹⁵. Obersovszky ezt a traumát 2001-ben bekövetkezett haláláig hordozta.

A börtönévek alatti lelki terror a legváltozatosabb formát öltötte. Általában naplót írtak velük, amelyben be kellett számolniuk tetteikről, az akkori és a *mostani* gondolataikról. A testileg és lelkileg egyaránt megtört Déry, aki vamzert vagyis besúgó cellatársat is kapott, a *Lelkiismeretvizsgálatban* és a belügyminiszternek írt, szinte könyörgő levelében mély megbánást mutatott korábbi tettei miatt¹⁶, ezek megrendítő erejét és őszinteségét azonban a vamzer jelentései gyöngítették, aki szerint az író megbánása nem volt őszinte. A költő Zelk Zoltán versben kért bocsánatot: „Bűntudatom. / Keserű bár, de gyógyít, hát iszom ... A párt nyúlt két kemény és gyöngéd karként utánam / és fölemelt a mélyből, hol botladozva jártam.”¹⁷ A politikai nyomozótisztek és őrök a börtönlevél két változatát is kitalálták. Az egyik az ugyanabban a börtönben letartóztatott társnak szóló „magánlevél”, a másik a terjesztésre szánt, „kintieknek” írott nyilvános levél.¹⁸ Zelk és Tardos Tibor is írt nyílt levelet *Íróbarátaimhoz*, amelyben mentegeti magát és a pártot. A meaculpázásra képtelen Gimes Miklóssal viszont inkább „börtönkritikát” írtak. Ezeknek ismét két fajtája volt, a rabként fogva tartott társ művéről, vagy saját korábbi alkotásának „helyes” értelmezéséről kellett szólniuk.

Az „életmentő” írások mellett a börtönben remekművek is születtek: ilyen például a *G. A. úr X-ben*. A kerettörténet szerint G. A. Déryre bízza beszámolóját, azzal a kéréssel, hogy elolvasása után semmisítse meg. Az író legjobb, gyerekkori barátja nevének monogramját tartalmazó regénycím főhőse az 1920-as, 30-as évek fordulóján a polgári világot elhagyva egy nagyon távoli helyre igyekezett eljutni. Mielőtt oda megérkezett volna, az útja egy roncsstelepen keresztül vezetett. X város Astoria nevű szállodájában szállt meg. X-ben minden fordítva van, itt nem az élet természetes értékeinek a kiteljesítése a cél, hanem a vágytalanság, vagy inkább a halálra való vágyakozás („...kecses vidámságot, s a bájosan mértéktartó mélabút, amely itt az elmúlást át-meg átszövi, mielőtt befejeznék”¹⁹). A halálhoz való jogot a törvény garantálja. A büntett: megakadályozni valakit abban, hogy meghaljon. Az ilyen embert a bíróság (amelynek a működését a szerző igen jól ismerte) vas szigorral megbüntette. G. A. úr a város veszélyes vonzásába került. „A pusztulás látványa, mely szakadatlanul foglalkoztatta érzékeit, néha már oly titkos meglepődéssel töltötte el, hogy szinte beleszédült.”²⁰ S két év tartózkodás után menekülni volt kénytelen. Visszajött Budapestre, majd eltűnt az író szeme elől. Voltak persze, akik az ellenutópiát a kommunizmussal azonosították²¹. (Az 1948 és 1953 között játszódó *Nikit* Déry még

¹⁵ Ennek oka a nagy nemzetközi tiltakozás volt (P. Picasso, F. Mauriac, J.P. Sartre, B. Russell, J. Huxley, stb.)

¹⁶ „Vétkesnek érzem magam a párttal szemben.”, „mélységesen szégyellem, nem tudok túljutni rajta, és életem, és kommunista voltom legszégyenletesebb bukásának tartom... sokáig nem ismertem fel, hogy kezdettől fogva ellenforradalom volt” idézi Standeisky, i.m. p. 308–313.

¹⁷ *Kései sorok októberéről*, 1957. július 14. Kötetben: Zelk Zoltán, *Tűzből mentett hegedű*, Szépirodalmi, Budapest, 1963. pp. 9–12.

¹⁸ Standeisky, i.m. 318.

¹⁹ Az 1964-es (Szépirodalmi, Budapest) kiadás 403. lapján

²⁰ i.k. 402. lapon

²¹ A regény elemzését ld. Vasy Géza, *G. A. úr X-ben – és nálunk*, In: *„Hol zsarnokság van” Az ötvenes évek és a magyar irodalom*. Mundus, Budapest, 2005. pp. 247–259.

a forradalom előtt írta, de a címszereplő kutyáról, gazdájáról és annak feleségéről szóló megható történet saját és környezete közeljövőjének zseniális előérzete volt. A szabadság problematikájáról szóló kisregényben a vezető beosztású mérnök börtönbe kerül, az idő megállni látszik: mire a gazda szabadul az állat már belepusztult a rabságba²².)

A fizikai vagy írói életben maradáshoz az érintetteknek önkritikát kellett gyakorolniuk, meg kellett alázkodniuk a hatalom előtt, éppúgy mint Danténak kellett volna VIII. Bonifác pápa vagy az új firenzei hatalom előtt. „A párt elvárja – mondta Kállai Gyula művelődésügyi miniszter az MSZMP 1957. júniusi országos értekezletén –, hogy mindazok az írók, akik súlyosan vétkeztek a népi demokrácia ellen, őszintén belássák hibáikat, a nyilvánosság előtt ítéljék el azokat, és nyilvánosan elhatárolják magukat a külső és a belső reakciótól, különösen a Magyar Népköztársaság ellen tevékeny propagandát folytató disszidens íróktól. Akik erre nem képesek, önmagukat zárják ki az irodalmi életből.”

A magyar íróknak 1957 kora-őszén tiltakozniuk kellett az ENSZ ötös bizottsági jelentésének közgyűlési tárgyalása ellen, amely ő mellettük is állást foglalt. Az írók addigra már annyira megfélemlítettek lettek, hogy nem mertek a Párt utasításával szembe helyezkedni, voltak olyanok is, akiknek a nevét egyszerűen odaírták. Az írók féltették börtönben lévő társaikat is, úgy gondolták aláírásukkal talán csökkentik a hatalom vérszomját. Néhány jelentős író neve ugyanakkor nem szerepel a listán, például Keresztury Dezsőé, Rába Györgyé, Mészöly Miklósa, Nemes Nagy Ágnesé, Szentkuthy Miklósa, Ottlik Gézaé, Tersánszkyé.

A hatalom 1956/57 fordulóján felfüggesztette az Írószövetség működését, a funkcionálisan helyére állított Irodalmi Tanácsba a saját embereit ültette. Mivel nem sikerült tekintélyes írókat megnyerni, a Tanács hamar jelentéktelenné vált. Három új orgánium alakult. Az Élet és Irodalom című hetilap, a Kortárs és a Nagyvilág című folyóirat. Az utóbbi abból a célból is, hogy azoknak az íróknak is megjelenési lehetőséget biztosítson, akik eredeti műveiket nem adhatták ki, vagy a passzív rezisztenciát választva hallgatásba burkolóztak, s megélhetésüket fordítások közlésével biztosították. A másik lehetőség a gyermek- és ifjúsági irodalom művelése volt. Erre a Köpeczi Béla vezette Kiadói Főigazgatóság elkülönített anyagi forrásokat biztosított. 1960-ban például 54 ilyen, korosztályok szerinti csoportosított könyv jelent meg a magyar piacon, ez a teljes évi irodalmi kiadási program közel egy harmada volt²³.

A cenzúra gépezete szinte hibátlanul működött: Senki sem kerülhette meg a Kiadói Főigazgatóságot, amely kiadói politikájával közvetlenül irányította az irodalmi életet. A művet megjelentetni csak a hivatal engedélyével lehetett. Az ítélet bizonyos mértékig az íróknak kiszámítható volt, ezért létrejött az „öncenzúra” intézménye is. A szellemi élet legfőbb irányítója, Aczél György a párt szempontjából három fajta művészi programot ismert: a támogatottat (segíti a szocializmus kibontakoztatását), a túrtet (politikai szempontból közömbös alkotás) és a tiltottat (veszélyes az MSZMP hatalmára). A Kiadói Főigazgatóság minden megjelenésre szánt sort szigorú vizsgálat alá vont. Szempontjaik igen primitívek voltak. Weöres Sándor Szűz Mária himnuszát, a *Salve Reginát* 1961-ben nem engedélyezték közölni. A vers lelkeségében, szimbolikájában leginkább Dante *Commediá-*

²² Vasy Géza, *Déry Tibor: Niki*, i. m. pp. 151–159.

²³ *Írók pórázon. A Kiadói Főigazgatóság irataiból, 1961–1970.* Szerkesztette Tóth Gyula. MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest, 1992. pp 36–42.

jában olvasható Szent Bernát imához (Par. XXXIII. 1–39) vagy Goethe Faustja végén Doktor Marianus szavaihoz hasonlító. Az indoklás: a költő a pusztuló világot mint poklot írja le, ahol Máriába kell kapaszkodni, Krisztus birodalma „átkelő hely”, a földi hatalmak „hús márványú lába lecsügg a porladásba”. A legszörnyűbb feltételezésre a vers alábbi sora adta az okot: „idegen és saját vértől csorogva, zsoldjáért ácsorogva”²⁴. Mindezek, a politikára csak nagyon mesterkéltén értelmezhető metaforák, úgy látszik, a hatalom szemében veszélyesek tűntek, s még a „túrt” kategóriába sem kerülhettek.

A megszólalás feltétele a nyilvános önkritika. A meghurcoltak melletti lojalitás csak néma lehetett. A revizionizmus mellett a másik fő ellenség a nacionalizmus (és a nemzeti kommunizmus?) volt. A pártvezetés számára a legbosszantóbb Illyés Gyula hallgatása volt. Jól látta a már idézett Kállai Gyula: „Illyés és köre lényegében minden alapvető kérdésben szemben áll velünk ... mint politikai csoportot szét kell verni azért, hogy mint írókat megmenthessük őket” A Párt állásfoglalást akart kiadni a népi írókról, amely a régi kommunista stratégia szerint az erőfölény deklarálása után élesen bírálja, de megbocsátja a múltban elkövetett tetteket, hízeleg, kedvezményeket látszik nyújtani, de fenyeget is egyben. Az állásfoglalás ellentétes hatást váltott ki. Illyés véleménye szerint: „A népi írók ... megbocsáthatatlannak tartják az 1958-as nyári dokumentumot, amelyet sztálinista szellem sugallt, és ellenségeik valamennyi régi vádját felmelegítette... Amit az írók a forradalom előtt, alatt és után tettek, abból semmit sem vonnak vissza. Szerepük ismert és világos.”²⁵

Az írók többsége Illyésre figyelt, mellette Németh László volt a legnagyobb tekintély. Ők az évekig tartó néma ellenállás magatartásformáját választották. Úgy próbáltak segíteni elítélt társaikon, hogy közben nem tagadták meg közös elveiket. A legszükségesebb kompromisszumokat megkötötték, amelyek elegendőek voltak ahhoz, hogy ne bősztítsék tovább a hatalmat az írók ellen. Ugyanakkor Illyés hangot adott „azoknak a kétségbeesett jajoknak, amelyeket a magyarság iszonyatos romlása érzetén évtizedek óta hordozok magamban.” A politikai vezetés által gyűlölte tisztelt és, furcsa módon, némileg félt írófejedelm felelősséget érzett a magyar irodalom jövőjéért. Egy olyan országban, ahol író és népe minden nagy történelmi kataklizmában egybeforrott, az új írók féltése egyben a nemzet jövőjének is a féltése volt. A folyamatból nem maradhat ki egyetlen egy láncszem²⁶, egyetlen egy generáció sem.

A műveletlen emberek (Kádár, Marosán, Apró stb.) alkotta pártvezetés tagjainak semmi érzéke nem volt a művészi érték iránt. Szerintük ezen a területen csak két kritérium érvényesülhet: az alkotásoknak a munkásosztály marxista álláspontját kell képviselniük, az íróknak ismerniük és ábrázolniuk kell a nép életét. Ezeknek a feltételeknek mindenféle felkészültség és tehetség híján is könnyen meg lehetett felelni. Komoly veszély fenyegetett, hogy a magyar irodalom propaganda-anyaggá, párt brosúrává züllik. A Magyarországon veszélybe került jövőjéért való küzdelem egyben az irodalmi értékért folytatott harc is volt.

²⁴ *Írók pórázon*, pp. 110–111.

²⁵ Borbándi Gyula, *Négy nap Illyés Gyulával*. Kortárs, 1992. október, p. 15.

²⁶ Illyés nemcsak a zsarnokság („mindenki szem a láncban”) társadalmi megszervezését tekintette megszakíthatatlan egésznek a forradalom emblematikus jelentőségű versében, a *Hol zsarnokság van* kezdetűben, hanem az újkori magyar irodalom folyamatát is.

Miután az új helyzetben is megalkuvás nélkül kitartott elvei mellett, Illyést azzal vádolták, hogy a szellemi életben tapasztalható minden rosszért ő a felelős. A „külső” támadás sikertelensége után önmagával akarták szembefordítani. Illyés a naplójában írta le Hidas Antallal és Hidasnéval (Kun Béla lánya) való beszélgetését 1959. karácsonyán. Egy baráti vacsora során a párt szócsöve házaspár finoman közölte az íróval szemben megfogalmazott álláspontot, amely szerint – Illyés szavaival – „Én okozom az irodalom görcsét. Én vagyok felelős tehát nemcsak az egész szellemi süllyedés miatt, hanem a fiatalok megrekedtsége, az egész ország boldogtalansága miatt.” A váddal szemben Illyés arra a tényre hivatkozott, hogy ő írt²⁷ műveket az elmúlt években. „De egy sor sem volt benne, ami mellettünk szól!” – hangzott a válasz.

A hatalom és az írófejedelem között a győzködések ellenére sem jöhetett létre valódi párbeszéd. A távolság túl nagy volt, az intellektuális és erkölcsi felfogás összeegyeztethetetlen. Illyés a múltira és a jövőre apellált: „Jönnek, mennek az államtitkárok, de én Ba-bitsnak és Petőfinek felelek!”²⁸

Úgy látszik, egy ilyen történelmi sorsforduló feldolgozásához nem elegendő ötven esztendő. A magyar nép korábbi forradalma és szabadságharca után 40–50 évvel jelentek meg *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből* című monumentális kiadvány kötetei párhuzamosan német (24 kötet, 1886–1902) és magyar (21 kötet, 1887–1901) nyelven. A vállalkozás mentora, Rudolf trónörökös a Monarchia egységét akarta megteremteni ezzel az alkotással. A magyar változat főszerkesztője Jókai Mór volt. A „kényes kérdés” az 1848/49-es magyar forradalom volt, hiszen a hatalma csúcsán lévő Ferenc József császár fojtotta egykor vérbe, s irányította a megtorlásokat. Jókai a „passzív ellenállás” politikáját választotta. A történelmi részben lényegében nincs is szó 48-ról, de ugyanakkor az irodalmiban foglalkozik a szabadságharc költészetével. Most sincs *tabula rasa*, az 1956-os forradalmat leverők (vagy leszármazottjaik) ötven év múltán is a magyar politikai élet meghatározó szereplői. Vannak, akik nem engednek az 56-ból. S vannak olyanok is, akik átálltak a győztesek mellé. Petőfi barátja legalább hallgatott.

²⁷ 120 új versét tartalmazó kötettervét Révai és Kállai véleményére alapozva a Magvető kiadó jelentette meg. *Költők egymás közt* című versben: „birodalmak estek / nem kapva lélegzetnyi verset. / Rettenetes. De zengne bárhogy / kik nem adják ki igazunkat / rászorgálnak, ha belefűlnak!” Kállai magára vette a célzást.

²⁸ Illyés Gyula, *Naplójegyzetek, 1946–1960*, Szépirodalmi, Budapest, 1987. 505–507.

GÖMÖRI GYÖRGY

Az Irodalmi újság lengyel tárgyú írásairól

(1956–1989)

Az 56-os forradalom a lengyelekkel, egy lengyelek melletti rokonszenv-tüntetéssel kezdődött és egy lengyel verssel indult a londoni *Irodalmi újság* első száma is 1957 tavaszán. Ezt a verset Adam Wazyk (ejtsd: Vazsik), a hajdani szürrealista költőből a lengyel hadsereg kommunista politikai tisztjévé vedlett, majd a rendszer revizionista, antisztalinista kritikusává változott ember írta. Wazyk híres műve, a „Költemény felnőttek számára”, amit 1955 augusztusában közölt a *Nowa kultura* c. varsói hetilap, már hosszabb ideje nyersfordításokban keringett Budapesten (ezek egyikét én készítettem), de Tardos Tibor, aki megírta „A tengervíz sós” c. kitűnő cikkét, azt alighanem francia fordításban olvasta. Tardos cikke címével ezekre a sorokra célzott:

*Az álmodozó Fourier bájosan megjósolta:
a tengerek partját majd limonádé mossa.
És hát nem így van?*

*Isszák a tengervizet,
s lelkendeznek:
– „limonádé!”
Lopva mennek haza
hányni,
hányni.*

De amikor ezt a versét írta, Wazyk még hitt a marxizmus megújulásának lehetőségében. Kicsit előre szaladt versében – nem várta meg a XX. Kongresszust, ahol Hruscsov kitergette Sztálin roppant bűnlistáját. Wazyk szigorú kritikát kapott ugyan a Párttól, de már nem csukták le. Viszont mint bátor reformer lett számontartva széles e béketáborban, s alighanem ezért hívta meg őt Budapestre a Magyar Írók Szövetsége. És éppen október 23-án érkezett, tehát rögtön elvitték a Bem-szoborhoz. Szentanúja volt tehát egy olyan eseménynek, amit az a húsz lengyel költő, aki rajta kívül verset írt magyar forradalomról, nem látott. Ezért van különleges súlya „Qui tacent clamant” című versének, ami még 1956 novemberében megjelent a „Nowa Kultura”-ban. Attól függetlenül, hogy Wazyk benne összekeveri Déry Tibor hangját Hágy Gyuláéval (azt hiszi, Déry hangját hallja a rádió november negyedikén, amikor a magyar írók a világ segítségét kérték a szovjetek ellen),

a három szakaszos vers szép bizonyítéka a továbbra is élő lengyel–magyar barátságnak. Az utolsó versszakot én így fordítottam: „Mi, lelkiismerete a történelemnek, / hallgatunk – államérdek ez a néma beszéd... / Hol a felkelők hamván keserű füst terjeng, / a végső mítosz összedőlt. De Bem emléke ép.” Meg kell mondanom, hogy a jólhangzás kedvéért kissé pozitívabbra fordítottam az utolsó mondatot, mert a lengyel eredetiben ez áll: „Megmaradt Bem emlékműve”. De a korabeli olvasók már ebből is pontosan értették, miről van szó.

A külföldön megújult „Irodalmi újság” kezdettől fogva nagy érdeklődéssel fordult a lengyel változások felé. Akkoriban úgy látszott, Gomulkának sikerült az, amire Nagy Imre törekedett, de amin a forradalom követelései hamarosan túlcaptak: az önálló játéktér kialakítása a szocialista táboron belül. 1957-ben a lengyel írók és művészek, hogy csak egy példát mondjak, összehasonlíthatatlanul nagyobb alkotói szabadságot élveztek, mint magyar társaik. Ez még akkor is megmaradt, amikor a korábban engedélyezett folyóirat, az „Európa” első számát 1957 májusában a cenzúra nem engedélyezte és emiatt a szerkesztőség összes kommunista párttag tagja, köztük a már említett Adam Wazyk, visszaadta a párttagsági könyvét. De amikor Wiktor Woroszyński barátom ugyanaz év végén Londonban járt (és én voltam az egyetlen emigráns, akivel találkozott – ezt megmondta a követségnek is) még a „Nowa kultura” szerkesztője volt- mire visszatért Varsóba nyugat-európai körútjáról, már leváltották. Ettől függetlenül a lengyel cenzúra éberségét még sokáig ki lehetett játszani – erre jó példa volt a krakkói „Zebra” c. enyhén avantgardista folyóirat esete. Nekem ugyanis, aki akkor már régen oxfordi diák voltam, 1958-ban megjelent a „Zebra”-ban egy levelem és egy versem, Tadeusz Sliwiak barátom fordításában. (Sliwiak később elmondta, hogy egy Milosz verset akartak közölni, amit a cenzor kivételettől lapjából, aztán meg már nem figyelt oda, miféle angolt, vagy angolnak álcázott magyart raknak be helyette a lapba). Ez a huszárcsínyem, tehát a krakkói közlés, meg kell mondanom, Oxfordban is növelte tekintélyemet, igaz, hogy az ötvenhatot követő években számos lengyel látogatott el kollégiumomba, a St Antony’s-ba, hogy ott vagy előadja revizionista nézeteit, vagy pedig indignáltan visszautasítsa a szovjet kollegák vádjait arról, hogy ő revizionista...

Jellemző akkori optimizmusunkra, hogy a külföldi „Irodalmi újság” legelső, tehát az első számot megelőző ún. különszáma, amit Aczél Tamás és Méray Tibor szerkesztettek, még „Varsó – a reménység városa” címmel közölt írást. Ez a lelkesedés később alábbhagyott és átadta helyét a gomulkista konszolidáció és az ezután beállt helyzet kritikájának. Amíg a lap Londonban volt és a többi közt azt Faludy György szerkesztette, nekem kevés beleszólásom volt a lap politikai vonalába, s így bár 1957-ben két, 1958-ban négy és 1959-ben három politikai cikk jelent meg a lapban Lengyelországról, ezek közül emlékezetem szerint csak kettőt írtam én, illetve az 1959/3-as számban („Lengyel szakértőnk” volt az írás címe) kiigazítottam az 1959/2. számban közölt cikk néhány adatát, vagy állítását. Ugyanakkor vihettem a londoni szerkesztőségnek bármilyen irodalmi anyagot, vagy írókkal kapcsolatban szöveget, azt azonnal közölték. Így a Wazyk-fordítást még abban az évben követte Czesław Miłosz „Antigoné” c. verses dialógusának fordítása (1957/10.), majd egy Marek Hlasko novella fordítás (Munkások, 1958/1.), egy részlet ugyancsak Hlasko „Temetők” c. regényéből (1958/13.), Woroszyński kisprózája (1959/8.), beszámoló a már említett Hlasko-regényről, egy cikk Adam Wazyk politikai fejlődéséről, Herbert verse

„A magyaroknak” (59/10.) és Cyprian Nowid „Gyászrapszódia Bem halálára” írott versének a fordítása (1959/?) 1960-ban lefordítottam Jerzy Andrzejwski egyik legerősebb anti-sztalinista elbeszélését, „A papírféjű ember sirárait” (1961–1). Azt hiszem, ugyanebben az időben a hazai magyar irodalmi lapok ennél jóval kevesebb lengyel író, vagy költőt közöltek.

Ahogy a bibliográfiából látom, 1962 különösen termékeny évem volt, mert ekkor jelent meg Broniewski-búcsúztatóm egy versfordítás kíséretében (62/6.), Mrozek egyfelvonásosának, a „Strip-tease”-nek a fordítása, (62/14.) illetve két újabb, általam fordított vers a magyar forradalomról (Iwaszkiewicz és Woroszyński, 1962/19.). Ebben az évben költözött át a lap Párizsba és vette át szerkesztését Méray Tibor. Igazából csak ekkor váltam a lap rendszeresen közölt lengyel „szakértőjévé”, amiben szerepe volt annak is, hogy 1963 nyarán, még menekült-útlevelemmel elmehettem Varsóba. (Ez nem volt rizikómentes vállalkozás de tudtam, ha a magyarok követelik kiadatásomat, a lengyel haverok időben értesítenek és gyorsan visszamehetek Angliába). Ezután 1963-ban két hosszú cikkben írtam meg benyomásaimat, illetve elemeztem a lengyel politikai helyzetet (1963/16. és 21.), ami ugyan jelentősen rosszabbodott 1956 november–decemberéhez képest, de még mindig tűrhetőbbnek tűnt, mint a magyarországi. Persze a hazai álmunkás-álpaszta kormány is tett valamit ebben az évben: az amerikaiakkal kötött megállapodás értelmében meghirdette az amnesztiát. Aminek a kulturális politika terén is lettek bizonyos következményei, a három „T” politikája kb. ekkortájt kezdődött.

1965-ben az év megint egy Marek Hlasko novellaközléssel kezdődött (Amor 43), majd egyik legveszélyesebb cikkem közlésével folytatódott. Ennek a címe „Hochhuth, Mnacko és Katyn kísértete” volt és azzal függött össze, hogy Hochhuth nyugatnémet író „A helytartó” c. darabját egy olyan bekezdés miatt nem lehetett bemutatni az ún. népi demokráciákban, amiben a szereplő összehasonlítja a náci tömegvilkosságokat a szovjet tömegkivégzésekkel. A szlovák „revizionista” író Mnacko, aki egyébként keményen bírálta a sztálinista korszak hibáit és rossz ipari beruházásait, ezt az egyet nem volt hajlandó elfogadni: a lengyel tiszték lemészárlásáért, a katyni bűnökért szerinte a németek voltak felelősek! Én viszont, részben lengyel emigráns adatok és emlékiratok alapján rámutattam, hogy a minden háborús egyezményt semmibe vevő kivégzéseket szinte teljes bizonyossággal az NKVD számlájára írhatjuk, hiszen egy társutas lengyel tiszttel folytatott beszélgetésében később maga Berija beismerte: „Súlyos hibát követtünk el”. Viszont mivel ez 1940 májusában történt, amikor a náci–szovjet paktum alapján Lengyelország megszűnt létezni, legalábbis hallgatóságos megegyezés állhatott fenn a két parancsuralmi nagyhatalom között.

1967-ban négy lengyeltárgyú írásom jelent meg az „Irodalmi újság”-ban, ezek közül az egyik (A lengyel érem másik oldala, 1967/4.) címlapon, mintegy vezércikként. Ez volt az az év, amikor Varsóban kiderült, hogy a revizionizmus a szovjet mintájú „létező” szocializmus országaiban merő ábrándkergetés. A Kolakowski-ügyre gondolok, a legnagyobb élő lengyel filozófus bátor felszólalására a varsói egyetemen, ami az LEMP-ből való kizárásához s később emigrálásához vezetett. Ez a rendszert elmarasztaló felszólalás azért vert olyan nagy port fel, mert számos lengyel író és költő, akik addig még párttagok maradtak (köztük Wiktor Woroszyński is) ekkor tüntetőleg visszaadták tagkönyveiket. Ez a csoportos dezertálás a Pártból megmutatta, mennyire elégedetlen a lengyel értelmiség a Go-

mulka-féle vezetéssel – de hogy a pártfunkcionáriusok közül is hányan elégedetlenek velem, azt csak a következő év, 1968 mutatta meg, a prágai tavasszal egyidejű varsói diákmegmozdulásokat elfojtó rendőri akcióval és az azt követő ún. antirevizionista-anticionista kampánnyal, amibe Gomulka majdnem belebukott. A varsói fejleményekről, vagyis a Gomulka-rendszer permanens válságáról a „Válságos év Lengyelországban” c. cikkemben számoltam be (1968/20.), majd 1969 folyamán két írásom is megjelent a lapban, az egyik egy Kazimierz Wierzynski nevű lengyel emigráns költőről, aki ismerte Kosztolányit és Karinthyt, a másik pedig az 1944-es varsói felkelés huszonöt éves évfordulójáról (1969/14.). Ennek az évnek decemberében megint Lengyelországban jártam, ebből a látogatásból született „A lengyel tél változásairól” című cikkem, amit a lap 1970/3. száma közölt. Ebben első kézből való információkat tudtam közölni a lengyel írók helyzetéről – igaz, hogy ez volt egyetlen lengyelországi tartózkodásom, ami alatt tudomásom szerint a titkosrendőrség megfigyelt. Gondolom, nem lehettek nagyon megelégedve velem, mert szinte kizárólag olyan írókat látogattam, akiket 1968-ban fekete listára tettek.

De 1970 decemberében sztrájkba léptek a tengerparti városok, Gdansk, Gdynia és Szczećin munkásai és az ezt követő összecsapásoknak számos halálos áldozata volt. Gomulkának le kellett mondania, utóda Edward Gierek lett, aki békülékenyebb hangon szólt a munkásokhoz és hamarosan nagy nyugati hiteleket vett föl, amivel fogyasztási javakat tudott a piacra dobni és ideig-óráig sikerült kielégítenie a munkásság követeléseit. Hatalomra kerüléséről az Irodalmi újság 1971. január 15-én megjelenő első számban számoltam be „Karácsonyi ajándék lengyeleknek” címmel és be kell vallanom, hogy ebben elég szerénytelenül, egy évvel korábbi saját prognózisomat idéztem arról, hogy milyen mértékben nő az elégedetlenség Lengyelországban és hogy emiatt alighanem lényeges változás várható. A hatalmváltás tanulságát pedig a cikk végén így vontam le: „a munkásosztály felháborodása még kommunista országban is elsöpörheti az uralmon lévő politikusokat”.

A Gierek-korszak sokkal „eseménytelenebbnek” bizonyult, mint az előző néhány év – a hetvenes években is többször ellátogattam Lengyelországba, de időm nagyrésztét könyvtárakban, illetve színház-látogatással töltöttem. Emiatt az új demokratikus ellenzék kialakulásáról lengyel barátainknál már más valaki számolt be, pontosabban nem tudom ki fordította magyarra Adam Michnik szövegét (1977/5–6.), noha Michnikkel én magam is találkoztam egyszer Barbara Torunska társaságában.

Ami a Szolidaritás megjelenését és az azt követő időszakot illeti, arról az „Irodalmi újság” hasábjain főleg Kemény István, Kende Péter és Méray Tibor írtak 1980 és 82 között, igen nagy jelentőséget tulajdonítva az első olyan mozgalomnak, amelyik békés eszközökkel, „alulról” próbálta megreformálni a lengyel társadalmat. Nekem csak Czeslaw Milosz Nobel-díjáról jelent meg egy írásom (1981/1–2.), már csak azért is, mert a szerzőt személyesen jól ismertem és kezdettől fogva fordítottam. Az igazat megvallva, nem hagytam fel a „lengyel politizálással” sem, csak az „Irodalmi” helyett ilyen tárgyú dolgozataimmal, vagy fordításaimmal főleg a „Magyar Füzetek”-et kezdtem gazdagítani, úgy vélvén, hogy az jobban eljut Magyarországra. Ezért a „Magyar Füzetek” 7. (A lengyel földindulás) számába én fordítottam Leszek Kolakowski „Tézisek a reményről és a reménytelenségről” c. 1971-ben írt, de igen tanulságos tanulmányát, jóllehet nevemet nem írtam alá fordítóként. De még azt se mondhatom, hogy Kende Péternek égető szüksége lett volna lengyel tudá-

somra, a „Füzetek” 8. számában megjelent hosszabb Michnik-szöveget például Michnik franciául írta, vagy azt franciából fordították.

A Szolidaritás-mozgalom fénykorában, 1981 őszén is jártam Lengyelországban, sőt mivel a danckai könyvtárban kutattam, vendéglátóim abban a Helvécius nevű szállodában szállásoltak el, ahol pár héttel később a Szolidaritás teljes vezérkarát lefogták. És mivel a Jaruzelski-féle katonai puccsról az „Irodalmi”-ban szerkesztőnk, Méray Tibor írt, én inkább a „Bécsi Napló”-ba írtam erről olyan vezércikket, amiből kiderült, hogy Jaruzelski hatalomátvételét bizonyos értelemben az egypártrendszer, illetve a „létező szocializmus” vereségének tekintem.

Később, 1983 elején megint írtam a lengyel írók helyzetéről az „Irodalmiba” (Inter arma... 1983/4.), illetve a szükségállapot feloldása után közöltem egy mulatságos szöveget, amit ha jól emlékszem, egy párizsi lengyel lapból vettem át, mert Varsóban csak szamizdatban jelent meg. Ez idő tájt a cenzúra úgy működött a lengyeleknél, hogy például a katolikus lapokban egy-egy kéziratot teljes egészében kinyomattak ugyan, de abban a nem engedélyezett sorokat kipontozták, és odaírták az azt tiltó rendelet pontos, rendszerint 1981-es, időpontját (Példaképpen, Illyés Gyula ismert versének, az „Egy mondat”-nak első sora korabeli lengyel változatban a következőképp hangzott volna: „Hol... van, ott... van”). Az általam átvett szöveg rövid vers volt, a címe „Levél Karl Marxhoz”(1986/2.). Mondanom sem kell, hogy ahol a marxi szövegeket csak kipontozva lehet az olvasóközönség elé adni, ott a „létező” szocializmus már minőségileg átcsapott a nemlétező marxizmusba.

1985 után egyébként az „Irodalmi újság”-ban egyre gyakrabban jelenek meg hazai ellenzéki szerzők cikkei – a szamizdat átömlött a tamizdatba. Részben emiatt, meg aztán a hazai, egyre felgyorsuló változások miatt is kevesebb figyelem jutott Lengyelországra, ahol 1984-ban ugyan megszűnt a szükségállapot, de Jaruzelski tábornok csak 1988-ban egyezett bele abba, hogy a következő évben kerekasztalnál vitassa meg a rendszerváltás átmenetének menetrendjét. És bár nekem még 1986-ban, vagy 87 elején a Lengyel Munkáspárt Központi Bizottságának egy Angliát látogató tagja azt mondta (erősen felindulva, mivel közeli rokona pusztult el Katynban), hogy a Szovjetunió sohasem vallhatja be a Lengyelország felosztása után elkövetett bűntetteket, a politikai „sohasem” fogalma hirtelen felszívódott és 1987-ban Gorbacsov már megállapodott Jaruzelskivel, hogy felülvizsgálják az újabbkori történelemről alkotott szovjet nézeteket. Az 1988/2. számban közölt cikkemben (Eltűnnek a „fehér foltok?”) ennek a szovjet–lengyel történészbizottságnak a munkáját ismertetem, illetve Jurij Afanaszjevet idézem, aki szerint a szovjet történészeknek most kötelességük Katyn-nyal foglalkozni. Bizonyos értelemben tehát visszatértünk hatvanas években megpendített témámhoz – s én ezzel a cikkel mondtam búcsút mint „lengyeles” a párizsi „Irodalmi újság”-nak, ez lett a lap utolsó lengyel tárgyú cikke. Illetve Méray még megírta az utolsó, 1989–4 szám vezércikkében: „az első perctől fogva szolidárisak voltunk a lengyel Szolidaritással, nem törődve az otthoni arcpirító hangulatkeltéssel... és [1982 évi] 2. számunkban azt írtuk: az már biztos, hogy a lengyel népet a diktatúra nem győzte le”. Mint sok minden másban, ebben is az „Irodalmi újság”-nak lett igaza.

2006 májusában

SIMAI MIHÁLY

A Nemzet, a Fény és az Árnyék

CSEPPEK A TENGERBŐL – FEKETE PÁL ÚJ KÖNYVE

„A násznép, mint gátat szakított áradat, zúdult a sötét utcán...
A kívül álló pufajkásokat perceken belül körbefogta a tömeg...
Egy rossz szó, egy mozdulat, és vér folyik. A fegyverek sündisznóállást vettek fel, hátukat a kapunak vetették. Az elszánt tömeg azonban egyre szorosabbra vonta a gyűrűt. Voltak, akik már a géppisztoly csövét fogták és kiabálták:
– Lőjél, te bitang, aztán menj haza és lódd agyon az anyádat, aki a világra hozott! Lőjétek, itt lógtok utána valamennyien a fán!”

(Fekete Pál: *Cseppek a tengerből / Sámsoni lakodalom*)

A kertben augusztust sikoltanak a rózsák. A végzet-pengék villognak a fényzuhatagban, s ők annál izzóbb színekkel festik szirmaikat. Dacból pompáznak, hűségéből hősiességek.

Ülök a nyárvégi kertben, gyorsan-nőtt erdei fenyőink félárnyékában. Jó lenne most csak élni, csak fényleni a fényben, jó lenne minden sejtemben úgy együttrezegni a természettel, mint a rózsák, a fecskék, a fenyők. Jó lenne olyan rész lenni az Egészben, ami pontosan a helyén van.

A rózsza persze tudja a helyét, mindhalálig. A fenyő is. De az ember...? Hogyan talál rá? S ha fizikailag látszólag helyén áll is, ott van-e érzelmileg, ott van-e gondolataival...? S túl mindezek: lapul-e veszélyes emlékrög a lelke mélyén, nehezedik-e átoksúly a tudatalattijára...?!?

S az ember-sejtekből álló közösség? A kollektív tudat, kollektív tudattalan?! Az a bizonyos – ember-szigeteket összekötő, összetartó titokzatos mélytengeri alapzat a maga bonyolultságában hogyan éli át, mennyire érzi át a felszínen lezajló emberi katasztrófákat?! Hova raktározza a mérgező emlékrögök, végzetterhek, átoksúlyok garmadáját a nemzet emlékezete...?!

Lehetséges-e föloldani őket...?

Talán. Valakinek, aki pontosan a HELYÉN van a Nagy Egészben.

De ahhoz annak a valakinek nagyon mélyre kell alászállnia.

Fekete Pál éppen ezt teszi új, *Cseppek a tengerből* című nagyon fájdalmas, nagyon kemény könyvében.

Nézem a kötetben aranyló betűket: „Békés megye mártírjai és áldozatai a második világháború alatt és után.”

Miért ír egy ember, aki már (csupa aranybetűvel) beírta nevét a történelembe? Aki Ötvenhatban maga is történelmet írt, noha csak a tanítására volt képesítve?!

Nyilván azért, mert jól tudja: még mindig óriási a szakadék a megélt és megírt történelem között. S nyilván azért is, mert mérhetetlen kutatómunkával, – ami nemcsak hazai

irattárakra, de a szovjet és USA-beli levéltárakra éppúgy kiterjedt, mint a még élő hozzátartozók, ismerősök, szomszédok kikérdezésére – olyan adatokhoz jutott, olyan történelem írta tragédiák mélyére nézett, olyan sorsok fonalát gombolyította föl, amelyek nyilvánosságért kiáltanak. S ő, aki maga is megjárta 56 után a poklot, olyan fokon vált beavatottá, mint a sámánok ama túlvilági utazás során, amikor megcsónkítják őket, letépi róluk a húst, de olyan erőkre tesznek szert, amivel gyógyítani lehet. Nemcsak az egyes embert – a közösséget is.

Fekete Pál – s nyilván nem csak azért, mert a pataki kollégiumban Sámánnak hívták a diáktársak, sőt a tanárok is – hisz a szavak, a kimondás gyógyító erejében. Mint beavatott, jól tudja, hogy a lét minden pillanata teremtés, érzéseinkkel, gondolatainkkal, tetteinkkel, egész életünkkel alkotunk, s hogy virágokat, könyveket vagy szörnyeket, az a mi felelősségünk.

Első könyve, *Az utolsó szó jogán (Békéscsaba, 1956)* 2003-ban jelent meg. 75 éves korában. Megindító volt látni, hogyan vágott neki – elszántan, fiatalos kedvvel, garabonciás energiával – az új feladatnak, a hatalmas munkát jelentő kutatásnak, hogyan járta be, mint az Együttérés, Bajtársiasság, Igazságkeresés utazó nagykövete a békési településeket, Isten háta mögötti tanyákat. Huszonevésen már járt ezeken a helyeken, történelmi TIT-előadásai híresek voltak, élményszámba mentek, most, mintha időutazás lenne újra eljött, hogy testvéri lélekkel hallgassa panaszaikat. És az az ember, aki az akasztófa árnykából szabadult, hogy még utána 25 évet fizikai „kényszermunkásként” dolgozzék a kinti, rács nélküli, de szigorúan ellenőrzött rabságban; az az öt nyelven (!) beszélő tanár, kinek egyetemi katedrán lett volna a helye, de nem taníthatott (mert nem volt hajlandó aláírni, hogy majd „jelent” a tanítványairól) az a történész-író-filozófus, aki minden fizikai munkát kitanult, hogy aztán saját kezével építsen otthont a családjának: az az ember, Ötvenhat élő legendája, mintha mit sem változott volna félszázad alatt, mindenkit meg tudott szólítani és meg tudott szólaltatni, tudott együtt sírni velük a sírnivalón, de vigasztalt is, meg is tudta nevetetni őket. S az emberek megnyíltak, azzal az ősbizalommal, mint a virág a fénynek. Hogy most, ebben a kegyeletes, egyben kegyetlenül őszinte, a gyilkosokat nevükön nevező könyvben, a küldetést beteljesítve, Fekete Pál a kor-, sors- és bajtársak emléket híven átadja a nemzet őriző emlékezetének.

A Cseppek a tengerből megrendítő olvasmány. Minden részletében ott vibrál az egyéni dráma és a nemzeti tragédia együttes feszültsége. Az összefoglaló cím azért is találó, mert ezekben a külön történetekben, mint cseppekben a tenger, ott tükröződik a nagy egész is, az előzmények, okok, helyi politikai konstellációk, a világpolitika hatásai, a háború, a kulákliság, a kolhozítás, a forradalom. Fekete Pál Isten kegyelméből való elbeszélő, kitűnően váltogatja az idősíkokat, s mesterien kezeli az optikát, hol mikroszkopikusra kicsinyít, hol féltotálban, totálban ábrázol. Ami azonban minden technikánál lényegesebb: mindig az örök isteni és emberi törvények mértékével mér.

A könyv lapjain 59 áldozat – civil, katona, fiú, férfi, asszony, leány – személyes drámája elevenedik meg. Mögöttük látensen ott lüktet egy hatvanadik is, Fekete Pálé, akkor is, ha szándéka szerint ő csak íróként akar jelen lenni a műben.

Úgy érzem, elsőül mégis róla kell szólnom, már csak azért is, mert 1956-ban Csabán éltem, és az én Ötvenhatomban Nagy Imre után mindjárt Fekete Pál az abszolút főszerplő.

50 év múltán is nehéz megfogalmazni, mi volt annyira szép azokban az életveszélyes napokban. Volt a levegőben valami tisztaság, a lélekben valami megtisztulásérzés. Volt valami ősbizalom egymás iránt. S a szabadság valami olyasféle édes mámora, ami csak a szerelem legreményteljesebb, első időszakához hasonlítható. Euforikus, extatikus, mármár transzcendens élmény. Ragyogtak a lélek szabad mezőit, valami fölcsillant a Léletjeségből. Az igazság pillanata volt egy léthazugság-rendszer végső pontján. Lélekemelő, magasabb tudatállapot. A magyarság csillagórája – ahogy Fekete Pál írja korábbi könyvében.

A Tanár Úr ekkor 27 éves, a pataki kollégiumból hozott hazafias szellemiséggel, a szegedi főiskolán szerzett történelem–orosz szakos diplomával Csabán tanít, történelmi előadásai révén ismerik megyeszerte. Kiváló szónok. Szeretik, fölnéznek rá, hisznek neki.

S akkor Békéscsabán, a Kossuth téri nagygyűlésen, a tízezernyi embertömegben felharsant a kiáltás: „Halljuk Fekete Palit!” Egyre többen és többen kiáltották. És akkor, október 27-én a tomboló, harsogó tömeg előtt Fekete Pál szálegyenesen, a maga lobogó fiatalságában fölmagaslott a Kossuth-szobor mellett. Fölemelte a szavát, és a szavában ott visszhangzott minden kiáltás, ami tanyán, falvakban, városokban a lélek mélyére lefojtva évek óta a kimondásra várt.

És amikor a szavát fölemelte, mindenki látta, hogy fölemeli a szívét is. És az a szív tükrözött volt, benne tükröződött a békétlen Békés minden vágya, álma, reménye, haragvó elszántsága.

Ezt a képet őrzi azóta az emlékezetem: ahogy az Időből kiszakadva ott áll a szobor előtt, bátran és büszkén, / s szinte provokálva a fátumot: – ide lőjtek, ha mertek! / áll, mintha maga is bronzból volna – és a Gyuláról szabadult politikai foglyok, a parasztok, munkások, tanárok, diákok, magyarok, szlovákok mind úgy érzik, azt mondja ki, ami a szívüket nyomja. Dörgő taps, egetverő ujjongás a befejező Ady-idézet után:

*Minden miénk, csak a tőrés nem,
S nincs hatalom, ami megingat.
És hangosan, nagy-hangosan
idézzük meg hóhérait!*

A Megyei Forradalmi Bizottság elnökévé választják. Teljes szívvel vállalja a sors által ráosztott, életveszélyes szerepet, Adyval vallja: „Csak akkor születtek nagy dolgok, ha bátrak voltak, akik mertek.” Ettől a perctől szenvedélyes igazság- és hazaszeretete, történelem-filozófiája, rendkívüli felelősségérzete, szigorú lelkiismerete kérlelhetetlenül sodorja végzete felé.

Fiatalos merészséggel elébe is megy, eredményesen tárgyal a Csabára bedübörgő páncélosok parancsnokával. Akkor még „RUSZKIK, HAZA!!” kiáltásoktól kísérve kivonulnak a városból. De eljön november 4. pokoli hajnala. Életét kockáztatva ekkor is fölkeresi az orosz parancsnokot, kéri, ne lövesse a várost. A „nacsalnyik” előtt ott a térkép, helyi muszkavezetők jóvoltából, bekarikázva egy sor megsemmisítendő célpont, nota bene: a színház is... A célok kijelöléséhez áruló is kellett, hogy ki volt, ma már az akkori hadműveleti tiszttel, a vele együtt elítélt, ma 90 éves Biczó Gyulával folytatott beszélgetés után – biztosan tudja Fekete Pál. Kálazi József alezredes, miután elköltöztette, biztonságba helyezte a családját, a védelmi térképet ellopta, átadta a pártbizottságnak, ők pedig

az oroszoknak. A színház azért vált célponttá, mert ott, a színészklubban voltak a Forradalmi Bizottság ülései.

Fekete Pál egyfelől győzködi az orosz alezredest; „Itt nincsenek fasiszták...!” – s közben Majoros nevű pártvezető F. P. azonnali agyonlövetését javasolja...!

Végül a parancsnok kiadja az ukázt: – Rendben, akkor maga megy a harckocsik előtt, és ha katonáinkra egyetlen lövést is leadnak, magát szitává lövetem.

Fekete Pál rááll a kegyetlen alkura. Ha meg nem tenné, többé nem hagyná aludni a lelkiismerete. És megtörténik, amit azóta rég filmen kellett volna megörökíteni, mint a forradalmi eposz egyik heroikus jelenetét.

Ha valaki járt már Csabán, tudja, milyen hosszú a főutca, az Andrássy út (akkor: Sztálin út). Azon a pokoli hajnalon a forradalmi bizottság elnöke lépésenként végigmérte ezt az utat a hátához szorított fegyvert egy kapitány tartotta, mögötte a tankcsorda dübörgött.)

A sorsvállalás és áldozatkészség, a védtelenség és a hősi elszántság szimbólumaként Fekete Pál végigment azon az úton...

Lövés nem dördült az oroszokra, ők viszont lövöldöztek. Bárhol mozdult valami, azonnal. A Kőbe zárt fájdalom című történetből megtudjuk, hogyan esett el Harmati Imre rendőr-szakaszvezető a páncélosok tüzétől. Így halt meg Kovács Zoltán őrnagy is, a kiegészítő parancsnokságra menet (az ő megrázó, s egyben jellegzetes kelet-közép-európai abszurd története is szerepel a könyvben: elképesztő arcátlansággal úgy állították be, hogy az ellenforradalmi banditákkal vívott harcban esett el! Katonai díszszázaddal tisztelegtek temetésén – a gyilkosai!)

Azon a novemberi hajnalon egy férfi bátorsága a várost a szétlövéstől megmentette.

Meggyőződésem, hogy Isten akkor, abban a végtelen órában Fekete Pál szemén keresztül nézett a békétlen békési tájra, s mielőtt végképp elfordította volna tekintetét, együtt sírt vele.

Fekete Pál pontosan emlékezett a pataki búcsúztató beszéd mondatára: „Ne feledjétek, Krisztus nyomdokain jártok majd, és tövises lesz az utatok!” De arra az elvakult gyűlöltre, ami a Magyar Golgotán őt és társait várta, ép ésszel senki nem számíthatott.

Későbbi börtöntapasztalatai alapján joggal állíthatja: sem a szegedi Csillagban, sem Márianosztrán, s Vácott, Sopronkőhidán sem volt olyan állatiasan kegyetlen a vallatás, nem volt olyan brutális és annyira gyakori a foglyok kínzása, mint Csabán, a rendőrségen, a „földalatti pokolban” és a Munkácsy utcai ÁVÓS-rezidencián.

Jellemző a véres ing története. Egy iszonyatos verést követően, a szokásos ruhacsere során hazakerült a vértől fekete ing: a család kétségbeesett, próbáltak valamit tenni az érdekében. Az ávósok dühöngtek.

– Addig hurcolja az ingit az anyósa a minisztériumba, amíg be nem hozzuk. Itt majd befogja a száját!

S elébe tette a papírlapot, egy olyan szöveggel, hogy sem a letartóztatáskor, sem azóta, senki egy ujjal sem... stb., stb .

– Írja alá! – parancsolta a főávós, bizonyos Fetter Ferenc.

Az indoklás pedig:

– Magának úgymint mindegy. Magát úgymint fölakasztják. Azt akarja, hogy mindennap hülyére verjék? Ha nem írja alá, „leszakít egy olyan ruhát”, hogy többet föl se tud állni! Ezt akarja?

Ha valóban a halál vár rám, akkor mindegy – gondolta Fekete Pál, és aláírta.

De ez volt az egyetlen eset, mikor az igazság ellen vallott. S ha tudatosan nem is remélhette, lelke legmélyén talán mégis készült rá, hogy egyszer elmondja az igazat arról a föld- és ember-alatti világról, amelynek sok bajtárssal együtt foglya volt.

Ezért nevezem én a *Cseppek a tengerből*-t az igazság és a bajtársiasság könyvének. Egyszersmind a nemzeti önvizsgálat és a lelkiismeret-ébresztés könyvének. Aminthogy, sajnos benne kell lennie mindannak az árulásnak-hitszegésnek, aljasságnak és bosszú-őrületnek és törvényesített szabadrablásnak, ami a viharsarki végeken hiteles krónikásra várt.

A műfajt illetően nehéz döntés előtt állunk, (de csak ha mindenáron döntésre akarjuk vinni a kérdést). A pontos történelmi adatok dokumentumra vallanak. A hang viszont túlnyomórészt a balladákra emlékeztet, s lévén próza, talán a novella-balladák összetétel érzékeltetné valamelyest a lényegét. (Amivel persze csak fölillantunk valamit abból az ívből, ami a történelmi alaposágtól a megnevezés vizsgálóbírói pontosságán át a krisztusi létfilozófiáig oly sok mindenre kiterjed.)

Mindegyik történet tele van magasfeszültséggel, de az egyik legizgalmasabb a *Sámsoni lakodalom*. Zöld Imre kántortanítónak és 23 sámsoni „szegénylegénynek” a kálváriájával kezdődik; „fehérgárdistákkal való összeesküvéssel” vádolják őket. Zöld Imrét első, majd másodfokon is halálra ítélik, de az utolsó pillanatban kegyelmet kap, – „kegyelmes úr” lesz. 1956 októberében a sámsoniak is kiszabadulnak, Zöld Imre hazatér. Az első ember, akivel találkozik, nem akar hinni a szemének:

„– Létezik? – nyögte ki végül a szót.

– Micsoda? – kérdezett vissza a botorkáló csontváz.

– Hát a feltámadás!

– Létezik fiam! Hogyne létezne, csak hinni kell benne.

– Maga az Imre bácsi? Magát hiszen felakasztották! Bementa a hangos híradó is. Mi-sét is mondtak a lelki üdvéért!

– Az nem árt senkinek, ha imádkoznak érte. Hanem te mit csinálsz ezzel a ketreccel! Hová mégy?

– Piacos nap van, tanító úr! Megyek a piacra.

– Oszd mit viszel?

– Kan-disznót, tanító úr! Vágni való! Ingyen adom ketrecestül.

– De hiszen ez ember! Kalapja van!

– Van, de nem sokáig lesz, mert leütik a fejével együtt.

Zöld Imrének a szája is tátva maradt a csodálkozástól. Közelebb lépett, s benézett a ketrecebe.

– De hiszen ez Cseszkó András, a párttitkár!

– Az – válaszolta a legény –, hogy az anyjába akadt vón keresztbe! Hazamenekült, azt hitte, itt nem érik utol.

– De hát neked mi bajod vele?

– Hogy mi?! Az apámat agyonverette, mert szerinte kulák volt. A kamrába talált egy sódort, azt az anyám nyakába akasztotta.

– És?

– És? És utána kitolatta egy ilyen disznóketrecbe Orosházán a piacra. Cédula is volt a ketrecen: »Így jár minden kulák, aki feketén vág!« Ha a rendőrpáncsnok be nem viszi az őrsre, ott fullad meg a napon. Akkor osztán se apám, se anyám.

Zöld Imre hosszasan nézte a ketrecet, aztán a sárga levelekkel borított földet.

– Fiam, én is emlékszem rád. Akkor nem ilyen ember voltál. Én nem erre tanítottalak. Van Isten és van megbocsátás is!

– Van, Imre bácsi, de ennek a gazembernek nincs! No de én már megyek, mert ezt a jó madarat már várják egy néhányan.

– Nem mégy sehová! – fogta meg a karját Zöld Imre.”

A kántortanító, a bölcs öreg archetípusa, kiment a szorult helyzetéből a párttitkár. S hamarosan következik a lakodalom. Zöld Imre lánya, Piroska és az egyik októberben szabadult szegénylegény oly hosszú várakozás után örök hűséget esküszik a sámsoni templomban. Igazi nagy lakodalmat csapnak, sok öröm, vidámság, az ilyenkor szokásos rigmuskok, játszódás, móka és nóta (ezek leírása is megragadó). Éjfél, már a menyasszony-kontyolás következik, mikor a tizenöt pufajkás beront a terembe.

„Birgeri csizma, bőrkabát, vörös-csillagos sapka és teljes felszerelés; géppisztoly a nyakban, kézigránát az övben, gumibot a kézben.

– Hát ez nem hiányzott – mondta Zöld Imre hallhatóan. – Így tönkretenni egy ártatlan ünnepet! Van magukban emberi lélek? Ilyen emlékekkel induljanak ezek a fiatalok az életbe! Hát ez gyalázat!

– Öreg, jobb lesz, ha befogja a száját, mert ha én fogom be, akkor nem eszik több levest – szolt a főpribék és újból elkiáltotta magát:

– Az asszonyok ülve maradnak, a férfiak a falhoz! Gyerünk, amíg be nem gorombulok!

Az emberek nehezen kászálódtak. Az első Zöld Imre, az örömapa volt, akit a falhoz löktek.

– Hogy is van ez, kántor úr! – fröcsögött az egyik fogdmeg.

*Sír a magyar róna,
Ruszi csizma nyomja!*

Aztán meg »talpig vasban vagyok«. Na majd én megtanítom magukat! – dohogta egy másik, akinek a pocakját alig érte körül a derékszíj. Egymást követték a piszkáló, megálázó kijelentések.

– Mi van Cseszkó, maga kalóz-király! Szép nagy szakállt növesztett! Csak a piros ing meg a babos kendő hiányzik, de maga azért ne féljen! Majd mi ruházzuk! Kap olyan szép kék ruhát, hogy arról koldul!

– Aha! Maga is itt van, Györgyi Ferenc! Az elnök úr! A fő-ellenforradalmár.”

A pufajkások a községházára vitték a Forradalmi Bizottság tagjait. Döbönt csend, de hamarosan elhangzik a kiáltás: Utánuk!! – s rohan a násznép kiszabadítani a foglyokat. A felindult tömeg szétszedné akár a községházát is, s hogy végül mégis elmarad a vérontás, az ismét a falu apjaként tisztelt Zöld Imre bölcsességének köszönhető:

„– Koldusok vagyunk mind, – kezdte. – Ezenfelül sámsoniak. Egymást akarjátok gyilkolni? Emberek vagyunk vagy veszett vadállatok? Megőrültetek?

A szavak hideg zuhanyként ömlöttek végig az indulatokon. A pufajkások egymásra néztek és hallgattak.

– Igaza van, Imre bácsi!... Piszkos feljelentgetők egymásra uszítanak bennünket – szólt a parancsnok.

S az örömapa ekkor – ünnepélyesen meghív mindenkit a lánya lakodalmára.

„A terem ismét tele lett. A kézigránátokat földobálták a kocsik platójára, a géppisztolyokat falhoz támasztották vagy fölakasztották. Volt nagy eszem-iszom és danászás... Amikor a bor kezdte melegíteni a fülek tövét, már ölegették is egymást. Hajnalra már kevesen tudták, ki kicsoda.”

A börtönviselt szegénylegények józanok maradtak. Az elázott fegyvereseket szépen fölrakták a teherautókra, – csupán néhány súlyzarat tüntettek el a géppisztolyokból előrelátóan.

„Györgyi Ferenc el is búcsúzott a hervadt vitézektől:

– Aludjatok, fiúk! Ha fáztok, majd felkeltek!

Békesség szállt a falura...”

Karácsony szent estéje következett, a hó nagy pelyhekben hullott, ez lett volna a tökéletes lezárás minden épeszű országban. De nálunk akkor az ember lényének sötét része, az Árnyék vette át az uralmat. Szétáradt a gyűlölet sátáni ereje, és sajnos sokan voltak, és sajnos nagy hatalommal rendelkeztek azok, akik elvakultságukban igazolhatónak vélték a haragot, jogosnak a gyűlöletet, a kínzást, a gyilkolást. Bizony, elfogadhatjuk a Jung-i árnyékelméletet, ideértve, hogy ez bizony nem más, mint az örület egy fajtája.

Kádár Apró Dögei (ez a szóvicc forgott akkor közszájon, a legfőbb vezetők névsorát karikírozta vele a csabai nép) és Marosán és Münnich és a többiek az én olvasatomban ekkor maguk is árnyékká váltak az ő parancsukat teljesítő pufajkashaddal együtt. S később már kacsintgathattak akárhogy, a Haynau rémuralmát meghaladó megtorlást, bárhogy is szeretnék némelyek, nem lehet kitörölni a nemzet emlékezetéből.

Sámsonban sokat tartottak attól, kemény bőjtje lesz a lakodalomnak. Igazuk lett. A levitézlett pufajkásokat leváltották, vad „harcosokat” küldtek helyettük.

„Rémhírek keringtek. Elmúlt a karácsony, de az újév még nem köszöntött be. Az egész falu utálta a politikát, de most úgy érezte: többről, az életéről van szó. Felkerekedett hát az egész falu a gyerektől kezdve az aggastyánokig. Végigjárták az utcákat, éltették a forradalmat. Kossuth nótákat énekeltek. A hősök emlékművénél megesküdtek, hogy megvédik a forradalmat. Az egyik tanító elszavalta a Szózatot (később megkapta értge a magáét), aztán a hömpölygő áradat a pártház elé vonult.

Követek kértek bebocsátást. Az ajtót kinyitották, majd belülről ismét elreteszelték. Cseszkó Ferenc és ifj. Györgyi Ferenc bementek az oroszlán barlangjába. Az elvtársak kezében fegyver volt. Gondolták így eredményesebb lesz a megbeszélés.

– Szeretnénk tudni, mi vár a falura? – kérdezte Cseszkó Ferenc. – Igaz-e, hogy a forradalmárokat Szibériába viszik?

– *Senkit nem viszünk sehová – jelentette ki pökhendi módon a párttitkár. – Ki mit tett, azért felel! A hőbörgők megkapják a magukét. Ne keverjék a bajt, mert ráfizetnek. Mától fogva nem tárgyalunk, hanem lövünk. Megértette, lövünk!*

Ebben a pillanatban recsenve tört be a kapu. A tömeg kezdett az épületbe hatolni. Cseszkó és Györgyi mindenkit kipurancsolt az épületből. A tömeg azonban látni akarta

a funkcionáriusokat, meg a tótkomlói verőlegényeket. A hatalom gyáva satrapái remegve tartották kezükben a fegyvert és várták a végzetes összecsapást.

– Ha az életük kedves, és nem akarnak vérfürdőt, dobálják a sarokba ezeket a gyilkos szerszámokat és jöjjenek ki az épület elé! Beszéljenek az emberekkel őszintén és akkor béke lesz a faluban.

A funkcionáriusok sápadt arccal eldobálták a fegyvereket, és Cseszkó Ferenc mögött halálra váltan kibotorkáltak az épületből. Szép libasorban jöttek és a fal mellett szorosan egymás mellett megálltak. A tömeg ismét pfluozni, kiabálni kezdett.

– Gyilkosok! Gyilkosok! Gazemberek! Fel kell őket akasztani!

– Fel a fára velük!

Úgy tűnt, a leszámolás elkerülhetetlen. Szenny, vér, bűn terhe szakad a falura, amelyet az idő sem mos le róla soha. Ekkor azonban csoda történt. A huszonhárom, börtönből szabadult sámsoni szegénylegény felsorakozott azok előtt, akik azelőtt még pár perccel kijelentették:

»Mától kezdve lövünk!«

Szétterpesztett lábakkal, ökölbe szorított kezekkel állt a 23 börtönviselt szegénylegény. Álltak, mint erdőben a szálfák, mint vár körül a bástyafalak. Mögöttük reszkettek azok, akik régen elfelejtették, vagy soha nem is tudták, miért teremtette az Isten az embert a földre.

Zöld Imre, a maga törékeny alakjával közepén állt, majd előre lépett.

– Sámsoniak! Emberek! Barátaim! – kezdte. – Tudjátok ti, milyen a siralomház? Álltatok már akasztófa alatt? Láttatok-e simára taposott tömegsírt? Ti tiszták vagytok és büntelenek! Ne mocskoljátok be se a kezeteket, se a lelketeket! Isten dolga az ítélkezés és nem a miénk! Aki itt lincselni akar, az nem közénk való. Aki gyilkolni akar, távozzon közülünk! Azonnal távozzon, ne mocskolja be a mi becsületünket, Sámson becsületét. Menjenek azok is, akik még ezelőtt belénk akartak lőni! Menjenek! Senki sem fogja bántani őket! Senki sem fogja útjukat állni. Menjenek!

A beszéd hatása leírhatatlan volt!”

Sára Sándor filmjébe kívánczó jelenet.

A döbbenetes befejezést az olvasó – történelmünk és a „jótett helyébe jót ne várj!” szólás ismeretében akár ki is találhatná. Nem sokkal ezután éjszaka, álmukban törnek rá a Forradalmi Bizottság tagjaira, elhurcolják, halálra verik őket. Aztán 1957. április 4-én idős Györgyi Ferenc, Oláh Ferenc, Kovács András és Rácz Ferenc gyilkosait magas kitüntetéssel és vérdíjjal jutalmazza az a kádári rezsím, melynek dicséretével legalább most, az 50. év forduló tájékán mégiscsak illene fukarkodni némely írónak, kiadónak, bizonyos média-köröknek (talán bennem a hiba, de megint csak az árnyék-elmélet jut eszembe: idáig érne a kádári árnyék...?!)

S hogy teljesebb legyen a szégyenkeznivaló: Zöldi Imre és a lincselést akadályozó társai – hálából! – a Kozma utcai börtönbe kerültek. (Imre bácsi ma is él, kántorkodik és ír is – 96 évesen.)

A *Sámsoni lakodalom*-ból azért idéztem ilyen sokat, mert szerintem úgy is, mint mű, és úgy is, mint történelmi lecke – tökéletes. Egymagában is bizonyítja, hogy nincs az a kalandregény, melynek kitalált izgalmi fölértékelésnek 1956 és a rákövetkező évek magyar valóságával.

Egy szó, mint száz: tankönyvbe kívánkozik.

Aminthogy az *Akik örökké élnek* című történet is, a csabai Zsíros Mihály életéről és haláláról, egyszersmind az 1956. november 4-ét követő, a török elleni várvédő harcok hősiességét idéző kétségbeesett küzdelemről. Pesten, a bekerített Royal szállót védték ezerötszázan, köztük Zsíros Mihály honvéd tizedes. Negyedike után még teljes hat napig tartották magukat, még az 54 tonnás harckocsikkal szemben is, amelyeket

„már nem lehetett benzines palackokkal elintézni. Modori Sándor századparancsnok maga készítette, bányászgyutaccsal működtetett aknája egyből letépte a hernyótalpas láncot, és harcképtelenné tette a technikai csodát. Az alakulat minden nap temetett. Ha lennének régi lantosok, akkor a kiskatonákról, meg a pesti srácokról zengenének hősi éneket, mert a tisztek november 4-én eltűntek, felszívódtak a nyirkos novemberi ködben.

Priska Tamás összeszedte az iratokat, a harcosokat tartalmazó listákat, és elégette. A véres kitörések csak részben sikerültek, a harcosok holtteste halomba feküdtek a Hársfa utcai kapuban. Zsíros Mihály nyolcadmagával a főbejáratot biztosította, amikor a szemben lévő épület tetejéről tüzet zúdítottak rájuk. A sorozat Zsíros Mihályt társaival együtt lekaszálta. A védők november 9-ről 10-re virradó éjjel már sem vízzel, sem élelemmel, sem lőszerrel nem rendelkeztek. Fegyvereiket halomba dobálták és leültek a fa mellé.

November 10-én újabb pusztító gránáttüzet zúdítottak az épületre, ez alkalommal már a környező házak tetejéről is lőttek.

A pusztító pergőtűz csend fogadta. A támadók cselet szimatolva, csak délután merészkedtek az épületbe. Az apátiába süllyedt harcosok nem tartották fel a kezüket, rá se néztek a kommandósokra. Egyeseket puskatussal kényszerítettek a falhoz, a többieket ültő helyükben lőtték agyon.

A Royal Szálló elesett, a harcosok hősi halált haltak.”

A *Bújt az üldözött* című elbeszélés hőse, Balogh Károly sarkadi adminisztrátor tagja volt a Forradalmi Bizottságnak, ezért halálra keresték az ávósok. Időben figyelmeztették, sikerült Pécsre menekülnie a testvéréhez, majd Okányban, egy rokonnál bújt meg a szalmakazal alá épített rejtekhelyen. A rendőrség külön csoportot hozott létre elfogására, volt, amikor üldözői pár lépésnyire álltak a kazaltól. Felesége, Rózsa asszony nagy leleménységgel verte át a nyomozókat, akik már a templomtoronyból is figyelték az udvart. Az asszony igyekezett elhithetni velük, hogy a férje Franciaországba disszidált, mutatta a levelét is.

Végül 1963-ban, az amnesztia évében a szalmakazal foglya is előbújhatott rejtekéből. Méghozzá rendkívüli műveltséggel, ugyanis a kislánya által hazahozott könyvtári könyvek nagy részét ő olvasta el, egy petróleumlámpa fényénél.

Megrendítő olvasmány Horváth Lajos csanádapácai bizottsági elnök tragédiája, aki ellen az ügyészség nem tudott vádat emelni, hazaengedték, de aztán a pufajkások vették kézbe az ügyet. A rendőrségen nemcsak verték, de a nemiszervét is levágták, majd a már valószínűleg halott mártír szájába gyömöszölték. Az ártatlan, senki ellen nem vétő embert végül az istállóba vitték, lovakkal tapostatták, álcázandó az igazi halálokot. Ezt követően, a falu felháborodása miatt volt ugyan zárt katonai tárgyalás, de pár hónap felfüggesztettel megúszták a hóhérok.

S folytathatnánk a sort a fosztogató, erőszaktevő orosz katonákkal is, de hadd említsük inkább Lukács Mátyás munkácsi születésű kiskatonát, aki Matvej Lukácsként szovjet

egyenruhában jött el Békéscsabáig, de nem akart a magyarok ellen harcolni, szeretne volna figyelmeztetni a csabaiakat, át akart állni. Elfogták, elítélték, lágerbe került, de szerencsésen megszabadult, s kétezeregyig élt. Fekete Pál mint tolmáccsal, találkozott vele 56-ban, s aztán a 90-es években újra megölelheték egymást.

Szólhatnánk még meghurcolt, legyilkolt papokról is. Köztük legismertebb név Altorjay Apor Vilmosé; ő, az egykori gyulai plébános 1945-ben Győrött volt megyéspüspök, s a püspöki várba menekült lányok, asszonyok védelmében halt mártírhalált.

Egy több nemzedéknyi pokoljárás stációt ismerhetjük meg Fekete Pál művéből. Azt a kort, mikor az amúgy is megtépázott Magyar Életfára kegyetlenül sötét ÁRNYÉK vetődött. Nekem tetszik, hogy a könyvből sugárzik Fekete Pál egyénisége, van benne pátosz, lobogó szenvedélyesség, emberi hitvallás. Megérintik lelkünket a történeteket lezáró sorok, ezekből a búcsúztatókból kiérezhetjük, hogy a harangok mindannyiunkért szólnak.

Az idei évben a szerző egy nagy formátumú, az 50. évfordulóhoz méltó kiállítást készített elő Békéscsabán. A kiállítás október 22-én nyílt meg, az anyag nagyrésze az ő kezemunkája, még a kopjafákat is ő faragta. Hála Istennek, Fekete Pál ilyen. A helyén volt a történelemben, a helyén van a Mában; valamelyest mindannyian beavatottá válhatunk segítségével. Hiszem, hogy a *Cseppek a tengerből* segít a történelmi traumák feloldásában, gyógyításában s talán a végzetterhek, átoksúlyok levételében is.

Adyval szólva: „Egy fájdalmas, nagy élet jussán” Fekete Pál ebben a könyvben is fölmutatja a szívét, a küzdve küzdő, bízva bízó ember hatalmas szívét, s minket, mai magyarokat küzdeni és bízni tanít.

A Püski Kiadó az évfordulóhoz méltó könyvet tett le a nemzet asztalára, melynek töredékeiben már benne van 56 rég várt nagyregénye is.

Szerelem a pokol tornácán

EGY FORRADALMÁR-FELESÉG TITKOSNAPLÓJA

Látjátok, feleim – mégiscsak van legyőzhetetlen szerelem.

Erre Fekete Pálné B. Kovács Ágnes 1957-től írt, minden házkutatást, üldözést, költözést átvészelt titkosnaplója a tanúm. Egy törekeny, sokszor, sokféleképp megsebzett, vérző-szívű, de hőslélkű, párjáért a maga szűk mozgásterében oroszlánként harcoló, minden követ megmozgató, minden lehetséges fórumot végigjáró-végigkönyörgő ifjú asszony írta keményfedelű füzetekbe üzeneteit, kérdéseit, kétségeit, följajdulásait. Egy pici gyerekkel és a szíve alatt növe magzattal maradt magára 57 februárjában, mikor férjét az ávosok letartóztatták. Megegyeztek egymással, hogy reggel és este is egy meghatározott időpontban gondolatban üzennek egymásnak. Ő le is írja gondolatait, érzéseit, háborgásait, aggodását, kétségbeesését, a megalázó léthelyzet fölé magasodó, gyönyörű, hűséges, szenvedélyes, törhetetlenül reménykedő szerelmét.

A barbár megtorlás ideje ez, Csabán a házfalakra gyűlölködő feliratokat pingálnak: „Sem az ellenforradalmárok, sem a gyermekeik nem kaphatnak egy falat kenyeret sem!”

Feketénét még ennél is súlyosabb gondok nyomasztják: attól kell rettegnie, hogy a sok verésbe belehalhat a pártja.... meg attól is, m ennyire lesz súlyos az ítélet?

E katartikus hatású napló olvastán majd látjátok, feleim, hogy igenis, van ilyen nagy szerelem, hogy a legtisztább lelkeken a tankok s az állig felfegyverzett verőlegények sem tudtak átgázolni. Nem, mert őket kettőjüket az Isten is egymásnak teremtette.

1957. márc. 2. Szombat.

Tegnap láttalak! Mit tettek Veled Palikám, hogy olyanná tettek? Hiszen alig lehetett Rád ismerni. Csak legyen erőd, hogy végigszenvedd ezeket a napokat. Sohasem felejttem el azt a néhány percet, mikor ott álltál, s megkérdezted, hogy megcsókolhatsz-e? Azok a drága kezek! Gondolatban újra összecsókolom őket. Palikám, légy erős drágám, nemsoká vége lesz, átkerülsz a bírósághoz, s ott már nem bántanak.

Aztán meg, ha elítélnék? Én mindenre elkészültem már, én mindent vállalok, csak egyszer, valamikor újra együtt lehessünk. Minden, de minden jobb egynél, ami a legszörnyűbb, a halál lenne számomra.

1957. márc. 14. Csütörtök.

Ma vittünk be tiszta ruhát. Sokat vártam, mert Te – amint mondták –, éppen kihallgatáson voltál. Mit álltam ki azalatt az idő alatt! Elképzelttem millióképpen, hogy hogyan gyötörnek, ha másképp nem, akkor kérdésekkel, faggatással. S te hogyan viselkedsz vajon, hogyan válaszolsz a kérdésekre, sértésekre, durvaságokra? Drága Mindenem! Izzadt volt még az inged hónaalja és a zoknid. Vajon mit álltál ki, míg én ott a lépcsőházban vártam Rád? De nem arra hoztak, biztosan szándékosan, mert én ott voltam. Pedig lélekben felkészültem arra, hogy ott hoznak le, én látlak, s Te is látsz engem, s nem mehetünk nem ölelhetjük egymást meg, még nem is szólhatunk, csak a szemünk beszélhet. Borzasztó volt... ahogy jöttek-mentek ott az emberek, s én minden lépésnél Téged vártalak, s ha fenn kinyílt az ajtó, akkor már remegtem, hogy Téged hoznak. Aztán egyszer csak az ór-bácsi hozta a szennyest vissza. Valamerre, másfelé vittek el, hogy ne láthassuk egymást. Szegénykém, beleizzadtál a kihallgatásba. Még itthon is, mikor kibontottam, vizes volt az inged.

Úgy fáj Érted a szívem, a lelkem, drága Palikám, mindenem, miért is kell ennyit szenvednünk? Mindig éjjel-nappal csak Rád gondolok....

1957. márc. 15. Péntek.

Ma egy hónapja vittek el, szinte hihetetlen. Akkor is péntek volt, péntek éjjel. De én már két hete nem láttalak, azóta azt sem tudom, mi van Veled. Milyen szép is ez, március tizenöt! S nekem mégis mennyire nem szép, nem hoz semmi jót, semmi örömet. 109 évvel ezelőtt milyen sok boldog ember járkált. Pest utcáin, lelkesedve, örömmámorban úszva. S mi lett annak is a vége? Halál, önkény, szenvedés. Miért kell mindennek, ami szép és jó, elbukni? Miért kell boldog embereket elszakítani egymástól, családokat széjjeldúlni, szerecsétlenné tenni emberek százait, ezreit?

„Elítélik...” – még most is füleimbe cseng a szava. Vajon mit hoz a jövő? Mire ítélt? S lehet-e az amnesztiában is reménykedni? Politikai bűnösök is kapnak vajon amnesztiát? Ó, ha a jövőbe látnék, s megtudnám, hogy mi vár ránk! Talán jó lenne, de az is lehet, – hogy első gyengeségemben – öngyilkos lennék, ha megtudnám, mi vár ránk még.

1957. VII. 8. Hétfő.

Dél előtt láttalak, beszéltem Veled, megöleltelek, megcsókoltalak! Drága Szenvedőm, Egyetlenem, Mindenem! Az állad fel van hasítva, hatalmas seb van rajta, ököllel ütöttek állon. Azt mondtad, hogy éjszakánként ütnek-vernek, kínoznak, és senki mást, csak Téged. Olyan sovány vagy Édes Kicsim! S olyan rosszul nézel ki!

Kértél, hogy ígérjem meg, hogy elválok Tőled, a gyerekekért legyen meg, azt mondtad, ez most nagyobb dolog, ha megteszem, mint ha nem teszem meg. Annyira kértél, hogy megígértem – pedig ha éhen halok, ha nyomorgok, akkor sem teszem meg. Nem a világ miatt, mit érdekelnek engem az emberek, hanem magam miatt nem teszem. Egyszerűen nem bírom megtenni. Azt is megígértem, hogy nem megyek Dombegyházára, hanem hazaköltözök. Ez meg majd elvállik, attól teszem függővé, hogy milyen a hely.

1957. VII. 17. Szerda.

Tegnap olyat tettem –, hogy majdnem a Kőrösnek mentem. Ott jöttem hazafelé, s arra gondoltam, milyen jó lenne meghalni, egyszerre vége lenne minden szenvedésnek. De röviden elmesélem. Reggel 1/1 9-kor már ott voltam a rendőrségen. Benkovics leüzent, hogy várjak. Jól megvárakoztatott, – kb. 1/2 11-kor szólt, hogy mehetek. (Közben láttam felmenni a Pol. Oszt-ra azt a századost, akivel Szegeden beszéltem, s aki megígérte, hogy bejön Csabára.) – Felmentem Benkovicshoz! Alig szóltam néhány szót, a szavamba vágott, s azt kérdezte, hogy honnan veszem, én, hogy ő bántja a férjem. Azt mondta: „Én egy ujjal sem nyúltam hozzá, mit tehetek én róla, hogy a férje lépten-nyomon összeesik? Ma is összeesik, holnap is a múltkor is beverte állát. És – mondta gúnyosan, – menjen a minisztériumba, hogy adjanak a férjének dupla kosztot, azért, mert ellenforradalmát!” Azt is mondta: „Jegyezze meg egyszer s mindenkorra, hogy beszélgetőt nem adok, ne is kérjen. Levelet írhat, persze én átnézem.” És azt is mondta, (de üvöltve, m int egy vadállat, hogy „A maga férje olyanokat beszélt a tárgyaláson, hogy 4 × ájult el, ha én lennék a Z. Szabó helyében, kinyújtanám.” Így mondta: „kinyújtanám.” – És utána kidobott. (Ott volt Fetter is, az az állat, épp költöztették ki a szobáját.) (És láttam a Kádas ügyvédet meg a Nyilast.) Úgy jöttem ki, hogy vége mindennek, mindent elrontottam, s most már ezután biztosan még jobban bántani fogják! És miattam! Én leszek az oka, miattam teszik majd tönkre!” Én nemhogy segíték, de rontok a helyzeten! Úgy jöttem hazafelé, hogy ezt már nem élem túl, hogy miattam üssék, bántsák – meg kell halnom. Nem sok hiányzott, hogy úgy nem lett.

57 aug. 26. Hétfő

Elmesélem – talán el tudom már a szombati napot...

Mikor bejöttél: föl, Benkovics szobájába hoztak. Megkérdeztem: megcsókolhatlak-e? S mikor átöleltelek, éreztem, hogy a gyengeségről rámdólsz. Leültünk, én sírtam, öleltelek, csókoltalak. Egyre csak azt kértem: vigyázz magadra. Értünk. S Te pedig mindig azt mondtad, hogy költözzek haza ha csak lehet a szüleimhez. Ismét megemlítetted a válást. Kérdezted a gyerekeket: s mikor mondtam, hogy jól vannak, azt mondtad: itt is gyerekek vannak, a szomszédban, és sokat sírnak... (itt Benkovics kedélyesen közbeszólt: azért gyerekek, hogy sírjanak s Te odafordulva Hozzá azt mondtad, hogy nem erről van szó kérem: az én gyerekeim jutnak az eszembe.) Mikor a gyűrűt megláttad az újamon, sírni kezdted. Drága, s azt mondtad: gyűrű.... karikagyűrű – és potyogtak a könnyeid. Közben belépett

egy férfi, Te felálltál, nem ugorsz, frissen, hanem nehézkesen, lassan. Én elmondtam, hogy költözünk, nincs semmi bajunk, csak Ő vigyázzon Magára, mert ha elmegy tőlünk, én a két gyerekkel utána megyek. Mindig csak ezt mondtam. Aztán azt: tudom, leszünk még boldogok... – ha tíz év múlva is, de leszünk, és higgyen, bízzon ő is. Sírtam egész idő alatt. És csókoltam közben a kezét, arcát, szemét. (Közben meg kérdeztem B-t, hogy Mókust felhozhatom-e, itt van: de nem engedte meg.) Sírt, zokogott ő is, és mikor B. szólt, hogy: „Fejezzék be, Fekete”, akkor alig hogy megcsókolt, csak futólag érintette az arcomat a szájával... És az ór bevitte... Én meg fennmaradtam, sokszor megköszöntem még B-nak, hogy megengedte a beszélőt, – aztán lementem. A fogda felől edénycsörgés hallatszott – és suttogás. Nem tudtam kimenni, várni kellett, s mikor azt ór jött, megkérdeztem: nem vagy-e rosszul, azt mondta nem, ebédelsz. Azt is kérdeztem: egyedül vagy-e, azt mondta, nem.

(Elfelejtettem: mikor leültünk fenn B-nál, az volt az első, ami mondtál, hogy: „eddig a percig nem hittem, hogy szabadon vagy még.” Biztosan ezzel is fenyegettek, hogy engem is letartóztatnak. Drága csak kibírd!)

1957. okt. 6. Vasárnap

Furcsa álmom volt az éjjel. Szegeden voltam, látogatni Nálad. Sétálhattunk is együtt, s emlékszem, hogy valami vacsora volt utána. De azért Z. Szabó és Benkovics is ott volt. Aztán a rabokat felvitték az emeletre, s mi, hozzátartozók jöttünk lefelé. S ekkor a foglyok közt zendülés tört ki. Rárohantak őreikre, lövések hallatszottak felülről, aztán elcsendesült minden. Mi rémülten álltunk lenn. S én akkor (tudva, hogy Te voltál az egésznek az elindítója!) magamon kívül rohantam az egyik „előadóhoz”, s bizonygattam, hogy Te ártatlan vagy, s nem tudtál az egésztől semmit. El is hitte. Azután elvezettek Benneteket, anélkül, hogy láttalak volna. Odamentem az egyik előadóhoz, s könyörögtem neki, hogy engedje meg, hogy lássalak, nem sebesültél-e meg. Azt mondta, hogy jó, láthatlak, de semmi más. Vezetett sok labirintuson keresztül, végül egy furcsa helyiségbe értünk. Egy készülék állt a terem közepén, mint a Röntgen-kép, s azon egy nagy fehér lap. Azt mondta akkor vezetőm: „Személyesen nem beszélhet Vele, de én szólítom, s ő majd ezen a lapon (mármost a képen) megjelenik, s akkor megláthatom, hogy nincs semmi baja: Úgy is lett, elmondtá a cellaszámot, kapcsolták, s akkor azt mondta: Fekete Pált kérem! Keljen fel Fekete! (u. i már fekédték.) S ekkor a lapon megjelent egy borzasztó arc. Pali is volt meg nem is. Mintha csak a csontváza lett volna, s a szemei rémesen forogtak. De később mindinkább ő lett, és már nem is volt olyan borzasztó, s akkor megkérdeztem, hogy vagy, megsebesültél-e. Azt felelted, nem. S még beszélgettünk, de nem emlékszem, hogy mit.

1957. október 13. Vasárnap este.

Holnap éjjel lesz 8 hónapja, hogy elvittek Drága! Hogy mennyit gondolok Rád! Ha tudnád! És minden este megbolondulok. Felmerül bennem a remény: hátha ma? Hátha hazajön? Énekeltem most este, Hozzád, Neked kicsi Palikám, s közben arra gondoltam: hátha, ahogy most itt énekelek, Te kint állsz az ajtó előtt s hallgatod... Megvárod, míg végigénekelek, aztán bekopogsz.

Az éjjel azt álmodtam, hogy hazajöttél. Itt volt Anyukád, és végtelen boldogok voltunk, állandóan csak egymást csókoltgattuk, s néztük. De a gyerekek nem voltak ott. Valahol másutt voltak egy idegen szobában; aludtak. Végre eszünkbe jutott, hogy őket is megmutas-

sam, s az is, hogy táviratozzunk az én Anyukámnak, mert Ő még nem is tudja. Mintha egy éjjel jöttél volna meg. De nem ide, hanem talán Mezőtúron voltunk, s Anyuka még sem volt ott...

1957. október 30. Szerda

Palikám drága! ma egy éve! Ma egy éve micsoda láz volt Csabán! Én alig láttalak, csak futtában jöttél néha haza, hogy megmutasd magad! Engem Ponicsán és Pali (Szelényi) minden éjjel másutt altattak. Jöttek értem és Mókusért este, s hol Szelényiéknél, hol másutt aludtunk. Egy éjjel, emlékszem Lukácséknál is voltunk. Istenem, talán igaz sem volt. S most ugyanezek az emberek félrefordítják a fejüket ha látnak, s nagy nehezen nyögnek ki egy mi újság-ot vagy „Palival mi van”-t. De közben kapkodják a fejüket, hogy ki látja őket, mikor velem beszélnek.

Nem igaz, nem volt igaz, vagy a jelen nem igaz! Emlékszem, hogy éjjel, (talán 27- éjjel) csak azt tudom, hogy szombat volt, s én meg Mókus Szelényiéknél aludtunk. Odajött akkor éjjel Palikám is. Éjfélig tartott a gyűlés. A tüntetés napján volt ez! Nemzetőr és rendőr kísérté haza akkor, hogy nehogy baja történjen... Akkor összebújtunk, s ő elmondta, hogy mit csinálnak. Azt mondta, lehet, hogy meghal, hogy az élete rámege, de az ügy igaz, a legigazabb, s ő nem sajnál semmit és senkit. Neki ott a helye!.. Ezt mondta és sírtunk egymást átölelve a Szelényiék sezlónán!...

Érezted ugye kedves, gondoltad, hogy ez lesz a vége? Egy évre rá Te tönkretéve talán egy életre, én itt idegenben egyedül úgy élünk külön... látod ez lett belőle! Kedves drága társam, Kicsi Palikám, de a jövő október talán már vissza is hoz téged hozzánk!? Vajon?! Jövő október talán már Veled együtt ér, s ezek a napok; a mai este is csak csúnya, rossz emlékek lesznek.

1957. nov. 22. Péntek

Ilihez mentem – majd megkerestem Blahutot (már koromsötét volt), de nem volt otthon! Farkasékhoz mentem – de ők sem voltak otthon. Onnan Kissnéhez, Marikához siettem (Béla rabkórházban van szegény), s ott megtudva Klankó címét – elmentem Klaukóhoz. Bár ne tettem volna! Aljas disznó alak!... Teljes egy óra hosszáig sírtam neki, s könyörögtem, megalázkodtam, érveltem – s hasztalanul. Visszapattant róla minden. Gúnyolódott, aljas volt és hideg, kőszívű. „Sok az árvánk és özvegyünk elvtársnő!...” Hányszor elmondta ezt! Ő nem tud és nem is akar segíteni Fekete Pálon. Nem baj, lesz ez még más-képp is! Lesz még nekem uram, lesz még nekem ünnep a világon!” S eljön még a bosszú órája is!

1957. XII. 8-án. Vasárnap

3 nap múlva ítélelhirdetés Szegeden!

A mi tanúinkat (Ádám, Szelényi, Pali, V. Jutka, Szekerczés Józsi, Németh Sándor bácsi, Muszka Kati) hétfőn (2-án) egy félóra alatt „kiszórták”. A vád részéről Pali tanúit hallgatták ki, egész délelőtt, talán még délután is. Volt néhány, aki 20-30 percig is benn volt. (Rákóczi ÁVÓ-s)

Szerdán megyek. Jelenleg 10–15 évre számítok. Tanú volt maga Klankó s az összes ÁVH-s. Benkovics be is ment a tárgyalást hallgatni. Szörnyű ez!

A négy cetlivel alszom el minden este, a leveleiddel. Nem tudod, nem is gondolod, mi vagy Te nekem. Az életem, mindenem! Élned kell, én értem, a szerelmünkért, a jövőért,

akarom hinni, hogy leszek még boldog! S Veled, senki mással! Visszatérsz, én visszahozlak, visszatérsz, mert visszavárlak! (S a kezem sem adom másnak!) Én csak a Tied vagyok drága rab Társam, Kicsi Palikám, egyetlen Szerelmem!

1957. december 13. Péntek

Életfogytiglan! Amikor Palikám meghallotta, rosszul lett. Kivitték. Én odarohantam, de a bíró rámkialtott; menjen kérem vissza!” Visszaindultam, de a korlátnál összeestem. Azt mondják, hogy Palit nemsokára visszavitték ezután. Engem pedig a mentők erőszakkal el akartak vinni, miután magamhoz tértem.

Tóth 15 évet kapott, Hrabovszki 10-et. Huzsvay 3-at, s szegény Köles Pali 7-et. Széll Laci, Galánfi, Biczó, Lovas 6-ot, Zsíros 8-at, Füzessy 1,6 hónapot, Nyilas 1,6 hónapot, Nyúl 2 évet, Csimma 2 évet:

Palikámnak egy levelet tudtam a kezébe csempészni, amikor hozták őket le az autóhoz. Nem is emlékszem, hogy mit írtam már benne. Megcsókolta a kezemet. S azt mondta: Visszatérek, várj, visszamegyek! Én is ilyesmit kiabáltam Anyukával együtt: visszavárlunk! S azon a befejezetlen cetlin is ilyesmi volt.

És te drága Szenvedőm! Te, hogy vagy, mit csinálsz? Tudod-e, Te is, amit én, hogy visszatérsz, néhány éven belül. Még ha a „fellebbezésen „marad is” az életfogytiglan. Akkor is.

Csak azt üzenem: erős vagyok. Erős a lelkem, mert erős a szerelmem. Várlak, s Te visszatérsz. Én úgy várlak, ahogy senki nem vár. S ez hoz vissza hozzám! Csak légy erős, csak gondolj rám, csak értem, értünk maradj meg nekünk, mert Te éltetsz engem, én csak Érted élek. Tied vagyok most és mindörökké, s visszajössz, mert én *így* várlak. Légy erős, ne szenvedj! Szerelmem éltesen, féltő aggodásom enyhítse kínodat, az erős hitem, az én nagy szerelmem hozzon vissza!

1957. december 17. Kedd.

Behívtak a pártba. Megkérdezték, hogy tudok-e a történetek után úgy tanítani, úgy nevelni az ifjúságot, ahogy kell? Milyen kedvesek?!

Palika! A Tied vagyok, az is maradok. Szeretlek, *várlak, ha kell 10–15–20 évig*. Érted élek!

1958. márc. 18. (Éjjel fél kettőkor a vonaton, Pest felé)

Visz a vonat hozzád. Döcög, pedig én rohanni szeretnék. Milyen ítélet születik? Ó, Istenem! (Megtanultam a neved nagy betűvel írni!)

Édes Istenem! add, hogy ne legyen súlyosabb az ítélet, hanem enyhébb!

Hrabovszki nénivel végigsírtuk, végigimádkoztuk idáig az utat. Csabán azt beszélük, hogy a pb. kívánságára a csabaiak közül az első hármat (Palit, Tóthot, Hrabovszkit) halálra ítélik.

Istenem, ne engedd! Az nem lehet! Legalább azt tudnánk, hogy a szegedi ügyész a 3 nap gondolkodási idő után fellebbezett-e súlyosbításért?

Adj Neki erőt, nyugalmat, Istenem, adj ezen az éjszakán pihenést, jótékony, erősítő alvást. Irgalmas, igazságos Isten! Könyörülj rajtunk, add vissza Őt nekem, hozd haza Őt hozzánk!

Aludj, kedvesem, drága szerelmem!...

1958. III. 19. Dombegyház

Megvolt... láttam az én kedvesemet, beszéltem vele, megcsókoltam!... Jogerősen életfogytiglan! (Ági itt puszilgatja a képedet mellettem... odaadtam neki.) Véglegesen életfogytiglan! De még ennek is örülhetünk. Mindannyian visszavonták a fellebbezést. Ez a bíróság 2 hét alatt 20 halálos ítéletet hozott, s csak egy kapott kegyelmet. Még a polgári bíróságon is csak súlyosbítanak... Palit, Tóthot, Hrabovszkit biztos halálra ítélik, ha... de volt egy deus ex machina, Nyilas Sanyi egy katonatiszt barátja révén – igen, isteni beavatkozás.

Holnap folytatom, most már nem bírok írni. Szeretlek!

1958. III. 20. Csütörtök.

Sosem felejttem azt a képet. Ahogy ott álltál, drága Mindenem, láncrafűzve... úgy hozták őket, mint az állatokat!

Fő u. 1. Rendkívüli Katonai Népbíróság. (Már 1849-ben itt vallatták a szabadságharcosokat.) Mi már ott álltunk a tágas előtérben. Nem volt szabad senkihez szólni, de ezek az örök engedékenyek voltak, hál istennek!

Ette a rántott húst, feketét ivott, de mindig azt mondta: beszéljünk inkább. Megnyugtattam, hisz most már nekem... hogy nem hagytam el eddig, s nem is hagyom el soha.

Azt mondtad, dolgozol, fordítsz, de olyasmit, amiből semmi jó nem származik. Kémjelentések. Olyanoknak szokták adni, akikről tudják, úgyse adhatják tovább a titkukat, mert elteszik láb alól. Szörnyű ez!!! S a halálra ítéleteket ott végzik ki az udvaron, az ablakon át ők is látják!

Kb. 10 percenként jött ki a teremből egy csapat rab. Kérdések: „Mi van? Mi van?” S borzalmas a válasz: „Halál!” Hallottuk, hogy ott benn van a vérszomjas Gyurkó vezérőrnagy is, aki minden csoportból kikövetel 2–3 akasztást. Rettenetes érzés volt.

S akkor mint egy mentőangyal, megjelent egy főhadnagy, odalépett Nyilashoz, megölelte. És megsúgta: vissza kell vonni a fellebbezést! A szegedi ügyész nem fellebbezett súlyosbításért, tehát ha visszavonják, „okafogyottá” válik a tárgyalás, – maradnak az eddigi ítéletek, de nem súlyosbíthatnak. Kelemen Imre a főhadnagy, egy életre megjegyzem és áldom a nevét!

Villámgyorsan elhatározták magukat, aztán Kelemen még egyszer odajött, parancsolóan súgta: Visszavonni!

És már szólították őket. Bementek, s Palikám mondta először: „Az életfogytiglani ítéletet elfogadom, ellene tett fellebbezésemet visszavonom!” Aztán a többiek, Tóth Hrabovszki, Zsíros, Köles, Széll, Biczó, Galánffy, Huzsvai, Csimma, Nyúl, Füzesi és Nyilas is kijelentették: ... visszavonom!

„Ezt megúsztuk!” – mondta Palikámnak egyik őr, mikor kijöttek. Hagytak beszélni. Ő elmondta, az ügyész is felugrott, súlyosbítást követelt, de a bíró elutasította: „Ebben a pillanatban a bírósági Ügyrend nem teszi lehetővé a súlyosbítást.”

Ki időt nyer, életet nyer... Persze szörnyű volt, mikor újra a lánc és vitték el őket, de a remény tovább él. Köszönöm, Istenem! Csak az óvástól félek még. Ha arra gondolok, kivégezhetik, úgy érzem, megőrülök. És ez a lehetőség fennáll még, dec. 12-ig bármikor óvást emelhet az ügyész. Aztán már nem. (Kiegészítő megjegyzés: Fekete Pálék ítéletén még másfél évig bármikor súlyosbíthatott a Legfelsőbb Felülvizsgáló Bizottság, ezalatt még életveszélyben voltak.)

KAHLER FRIGYES

Péter László: 1956 Előtt, Alatt, Után

Péter László professzor annak a jeles nemzedéknek a szülötte, akiknek „magántörténelme” egybeesik a fél évszázados magyar forradalom történetével. Nemcsak egybeesik, hanem minden részletében átszövi és meghatározza azt. A szerző cselekvő részese – majd szenvedő alanya – volt a forradalomnak és az azt követő megtorlásnak. Sajátos – több műfajt tartalmazó – mégis szerves egységet képező, kitűnően szerkesztett kötetében az olvasó elé tárja az 56-os forradalom szegedi – és Szeged környéki eseményeit – úgy, hogy mint cseppben a tenger, tükröződik benne a forradalom előtti időszak lázas várakozása, a forradalom lényege – a nemzeti függetlenség és a demokrácia helyreállításának herculesi vállalkozása. Az az ember feletti próbálkozás, hogy az idegen megszállás és a diktatúra által a járásából kikökkentett időt visszairányítsa a maga természetes medrébe. A forradalom leverését követően pedig – jórészt a szerző saját meghurcoltatásánál – szemlélhetjük a restauráció ostoba kegyetlenségét.

Péter László a forradalom aktív résztvevőjeként ügyel írásai hitelességére, amerre tudós, kutató mivolta is kötelezi.

Mint humanista és a keresztény értékrendet magáénak valló, ragaszkodik az igazsághoz és sohasem engedett – sem annak idején, sem utólag – szélsőséges indulatoknak.

A kötet három alcímbe foglalja össze az írásokat.

Az Előtt című fejezet három, 1956-ban keletkezett írást tartalmaz. A szegedi örökség ápolása – 1956. október 19-i és 24-i keltezésű – szót emel a nemzeti hagyományok elnyomása ellen „a szegedi örökség ápolásáért” „A múlt értékeinek pusztulni hagyása” ellen (Kiemelések az eredetiben. K.F.). „...Amikor a levitézlett dogmatikus merevség által letaposott vetés újra sarjad, s frissen zöldül a szegedi kulturális élet flórája is...” írta a szerző.

A József Attila kör vitái elé című cikk megértéséhez tudni kell, hogy a pártvezetés a nagyobb városokban vitaköröket szervezett. Ilyenek voltak a budapesti Petőfi kör mintájára Debrecenben a Kossuth kör, Veszprémben a Batsányi kör, Szegeden a József Attila kör. Élve az alkalommal, Szeged értelmiségének java a lehetőséget egy valódi megújulás kiinduló pontjának tekintette. Péter László így fogalmaz 1956. október 21-én megjelent írásában: ... hogy a légkör városunkban is kedvezőbbé vált, a meggyőzés emberi módszerei: a viták számára. A demokrácia – diszkusszió, mondta Masaryk „... szabad vita nélkül nincs demokrácia a szocializmus viszonyai közepett sem”. (Kiemelés az eredetiben. K. F.) Ezek a mai viszonyok között köznapi hangzó mondatok akkor forradalmian hatottak a „szocialista demokrácia” és a „szocializmus nemzeti útja” említésénél a hangsúlyt a demokráciára és a nemzetire tenni, ez a diktatúra tagadását jelentette akkortájt mindenki számára.

A vita a szegedi munkásmozgalom kérdéseiről – A dogmatikus történetírás csődje alcímében Hozzászólás Gaál Endre könyvének vitájához, 1956. október 24-én jelent meg Márta Mihály neve alatt a Délmagyarországban. Az írás „A dogmatikus történelemferdítés ellen” emelt szót a szociáldemokraták sztálinista megítélése kapcsán. Végkövetkeztetése, hogy reális képet alkotni „árnyaltan, humánusan csak a nem dogmatikus történetírás lesz majd képes” (Kiemelések az eredeteiben K. F.).

Az Alatt című fejezetbe sorolt írásokból az első: Humanizmust, demokráciát! – a „sztálinista – rákosista terror éveivel magyarázható, ám meg nem engedhető személyi bosszú és a demagógia ellen szólalt fel 1956. november 4-én. „De azt sem akarom, hogy méltatlankok legyünk azokhoz a hősokhöz, akik a sztálinista elnyomás ellen, egy igazabb demokráciáért, igaz és magyar szocializmusért adták fiatal életüket” – írta Péter László.

A következő két írás a rendszerváltozás után született és jelent meg. Nevezetes cikkeim története a Humanizmust, demokráciát! című cikkel való visszaélést (a szovjet beavatkozás indokolt voltát akarták vele alátámasztani 1956. decemberében), s annak visszautasítását tárja fel „*de akik most másodszor is a Sztálin nélküli sztálinizmus oldalára állnak* – írta nem kis bátorsággal Péter László – *többé már nem mentegetőzhetnek azzal, hogy nem tudták mit cselekszenek...*” (Kiemelés az eredetiben. K. F.).

Az 56 Szegeden című írásban (keletkezésének ideje 1989. okt. 23.) Péter László a szemtanú a történelmet formáló időkről szól, emlékeztetve a tényre – amelyet ma sem ismernek sokan, hogy ti. a forradalom bölcsője Szeged volt. Beszámol az október 19-én az Auditorium Maximumban tartott József Attila kör „első és egyetlen” üléséről, a 23-i tüntetésről, a Kendergyár előtti összezapásról, a 26-i sortűzről, amelyben életét vesztette Schwartz Lajos fiatal kendergyári munkás. A szerző jelen volt a tragikus eseménynél, néhány lépés távolságból látta a halott fiatalembert, így teljes joggal emelt szót a haláleset körül kialakult hamis állításokkal szemben. Olvashatunk Perbíró Józsefnek – a jogi kar dékán-helyettesének – szerepéről. Zárómondatában a Szerző összefoglalja azt, amit akkor sok magyar érzett, akik nem tekintették magukat hősoknak: „Csak igyekeztünk emberségünk és magyarságunk jogaiért szót emelni. *56 egész életemet megpecsételte*” (Kiemelés az eredetiben K. F.). Ma már tudjuk, mégiscsak hősök voltak.

A Szegedi Tudományegyetem az 56-os forradalomban – a könyv egyik kiemelkedően érdekes fejezete. Péter László közli azokat az egykorú iratokat – igen szépen gondozott a szöveg, pontos lábjegyzetekkel, életrajzokkal és magyarázatokkal –, amelyeket 1957 tavaszán Hencz Aurél, az egyetemi könyvtár igazgatója vett magához a rektori hivatalban, hogy azok ne kerülhessenek terhelő adatként a nyomozók kezébe. Az iratanyag, mint azt a szerző nyomban felismerte „rendkívül fontos, mondhatnám nélkülözhetetlen mind az orvostudományi, mint a tudományegyetem 1956. novemberi és decemberi történetének megírásához.” S valóban a forrásgyűjtemény – eredetijét a szerző a levéltárnak adta át – részletes betekintést nyújt a november-decemberi történésekbe, amelyben nem kevés szó esik „Dr. Péter László önálló tudományos kutató” forradalmi magatartásáról is.

A könyv zárófejezete az Után címet viseli. Bevezető írásában – Szküllák és Kharübdiszek között – 1956. november 15-én keletkezett, de csak 1989. június 24-én jelenhetett meg először. Nincs ezen semmi csodálkozni való, hiszen a szerző így ír: „A magyarság nemzeti függetlenségét, szabadságát nem lehet szovjet tankokkal biztosítani”. Részletesen kifejtette, hogy a forradalomban kis számban jelenlévő, a Horthy-rendszer restaurációját

kívánó erőket „*féken tarthatta volna a fegyverben álló demokratikus önvédelem*”, ez nem indokolta a szovjet inváziót. (Kiemelés az eredetiben. K. F.)

„Hihet-e a hivatalos ígéretekben” a sztrájkoló nép, amelynek „élén most valóban a magyar munkássággal – melyet nemcsak az elmúlt tíz esztendőben csaptak be, de az utóbbi hetekben is szeme láttára hazudtolták meg?” Úgy vélte továbbá: „Az újrakezdéshez első feltétel a szovjet csapatok kivonulása az országból, s egyidejűleg ENSZ csapatok rendbiztosító beeresztése az ország területére”. Nem csoda, hogy Péter László nem vívta ki Kádár politikai rendőrségének szimpátiáját.

A Politikai eszmetörések rövid, de fontos gyűjtemény 1956. decemberéből. Olyan gondolatok, amelyek a hivatalos „államvallást” alapjaiban kérdőjelezzik meg, amikor a leninizmust „elavult” voltáról vagy arról szólnak, hogy „a fasizmus: a bolsevizmus reakciója”.

A Jelentés a Történeti és Magyar Irodalomtörténeti Intézet ideológiai és politikai helyzetéről című forrás – és a hozzákapcsolt külön vélemény – 1957. májusában keletkezett, a forradalom utáni tisztogatás egyik dokumentuma. Az „osztályharcos káderpolitikát” hiányoló Wagner-bizottság – valójában az MSZMP gondolatrendőrségének egyik sejtje – több „eltávolítást” javasolt. Ilyen sorsot szántak Péter Lászlónak is, akit „politikailag megbízhatatlannak” ítélték.

Az MSZMP Szegedi Városi Bizottsága 1957. július 18-i pártaktíva értekezletéről készült jegyzőkönyv a korszak egyik jellegzetes dokumentuma, amelyet a szerző kiváló jegyzetapparátussal adott közre, amely érthetővé teszi az anyagot a helyi ismeretekkel nem rendelkező Olvasó számára is. A hozzászólások rettenetes zsargonján – ez is a korszakhoz tartozó sajátosság – átszűrődik a forradalom leverését követő időszak boszorkányüldöző légköre, a diktatúra véreskezű urai és a forradalom romjain felkapaszkodó sakálok itt együtt üvöltöttek. Keserű Bálint – egyetemi párttitkár – pl. nem átallotta Pólay Elemér professzort, a római jog Európa híré tudósát, a kiváló tanárt és humanistát „fasiszta ideológusként”, „szakmailag nem jelentős jogászként” gyalázni és eltávolítását követelni. Ugyanígy korábbi szobatársát(!) és vitapartnerét, Péter Lászlót – akit a Szeged Népe 1957. január 13-án még „elvtársai figyelmébe” ajánlott – most szélsőséges nacionalista ellenforradalmár-nak nevezte, mondván „azért megkapta méltó büntetését, internáló táborban van, azt meg is érdemelte”. Érdemes figyelmesen elolvasni a többi hozzászólást is. Igazi „kommunista pártaktíva” alávaló áskálódással, fenyegetőzéssel, önkritikának álcázott sunyi támadásokkal.

A szegedi október emlékezete című írás az emlékezés és emlékezet – a történetírás egyik időtlen gondját – vetette fel 1990. decemberében. Gondolatsora ma, 16 év után is időszerű az 50. évfordulón: „Nagy kár lenne, ha ezután kritikátlanul elárasztanák a közvéleményt egymással ellentétes, egymást cáfoló emlékekkel.

Ötvenhat Szőregen soraiban fontos helytörténeti forrást tesz közzé Péter László, biztatja a szőregieket: „... fontos, hogy akik még élnek és tanúi voltak az eseményeknek, ne vigyék a sírba emlékeiket”.

Izgatás, 1957 újabb fontos forrásközlés. A Péter László ellen 1957-ben folytatott büntetőper anyagából közöl, jól megválasztott jegyzetekkel magyarázott szemelvényeket. Mint a szerző bevezetőjében írja, a vallomások „érzékeltetik 1957 őszének légkörét.” A félelem légkörét „amelyben a megfélemlített barátok is kénytelenek voltak ellenem vallani” – írja megértően. Olvashatjuk az első fokon eljáró Szegedi Megyei Bíróság ítéletét, amelyben

a szerzőt 8 hónapi börtönnel sújtották – amelyet előzetes letartóztatásban töltött idejével kitöltöttnek tekintettek. S miért az ítélet? Mert Péter László „véleménye szerint a szovjet csapatokat nem kellett volna behozni...”, véleménye szerint Nagy Imre kormánya volt a törvényes kormány, míg a Kádár-kormány nem törvényes módon jött létre.”

A kötetben soron következő írások jórészt olyan, a szerző személyét is érintő cikkek, amelyek a forradalom történetét pontosítják (A Petőfi-párt meg én, a Délmagyarország és én, Az én pufajkásom). Ez utóbbiban a szerző letartóztatásának és bántalmazásának történetét mondja el a tőle megszokott kitűnő stílusban. A történet lényege azonban közérdekű, kötelességre int: „az embertelenségek elkövetőit legalább néven kell nevezni”. Hozzáteszem, ez nemcsak Péter László feladata maszatolásra hajlamos korunkban!

A vértanúság értelme című részben Schwartz Lajos a szegedi sortűz halottjának emléktáblájánál elmondott beszédszövege olvasható. Súlyos szavak, nehéz mondatok a gyilkos hatalom ellen, amelynek cinkosai nem átalították a forradalomra hárítani a helyszínen meghalt fiatalember meggyilkolásának bűnét. A magyar történelem tragikus pillanatainak felvonultatása után Péter László hittel vallja: „1956. forradalma nem bukott el, csak 33. évvel később, 1989-ben győzött... Schwartz Lajos látszólag értelmetlen halálának is ez ad értelmet.” Péter László hat mártírra emlékezik a fejezet következő részében. Danner János a budapesti harcokban elesett egyetemista, Földesi Tibor 1958. január 31-én Budapesten kivégzett mártír – „Szeged negyedik 56-os mártírja” – után hosszabb írás emlékezik Brusznjai Árpádra. A mártírhalált halt tanár, a Veszprém Megyei Nemzeti Forradalmi Tanács elnöke – akit bírósági segédlettel Pap János megyei párttitkár gyilkoltatott meg – különösen közel áll a szerzőhöz. E megkülönböztetett figyelem alapja a közös kishaza kötőereje. „Apáink biztosan ismerték egymást... a Tisza nekem is, Brusznjai Árpádnak is gyermekkorunk nagy élményét nyújtotta”, szövi a párhuzamokat, s eközben megtalálja közös professzorukat – Marót Károlyt – s még számos más kapcsolatot. A Sebő József Moira című, Brusznjai Árpád életét feldolgozó „alapos könyvét” elemezve és bírálva tárja fel – mély együttérzéssel a görög sorstragédiákkal mérhető életutat a mártíromsáig.

Lakos Endre nekrológja a 30 éve halott, volt egyetemi lelkész 80. születésnapjára készült, majd ezt követi Heiman Pál, a Szegedi Közlekedési Vállalat munkástanácsának egykori elnöke és Szeles József – a szőregi községi forradalmi bizottság egykori elnöke – halálára írt megemlékezés.

A kötetet több rövid írás zárja.

A Megtagadott versek a forradalommal szembeforduló és forradalmi verseit megtagadó Kónya Lajosról és Tamási Lajosról ír a tárgyilagos irodalomtörténész hangján (a témához tartozik még a Még egyszer Tamási Lajosról és A magyar Hérosztratosz, amely mellett, hogy Piros László egykori belügyminiszter hérosztratoszi tettét – nevét idézi fel Piros László halála alkalmával, utalva Tamási Lajos megtagadott versére (Piros a vér a pesti utcán), amely megtagadása ellenére vissza többé nem vonható.

56 forrásaiban a Szerző ismét az oral history problémaköréről értekezik.

A Város mostohagyermek címmel rész – Halász Miklós interjúja Péter Lászlóval – bő forrásközléssel kiegészítve több, mint figyelemreméltó.

Az interjú olyanak mutatja be Péter Lászlót, amilyenek én is megismertem: „Vibráló egyéniség, szókimondó természet, intellektuális alkat.” Mindez a 70-es években nem volt kedvező a hatalom szegedi – komócsinista – köreiben. Így lett Péter László „a Város

mostohagyermeké...”. Jó hogy a forrásszemelvények között olvashatjuk a Legfelsőbb Bíróság 1958. augusztus 4-i ítéletét, amelyben felmentik Péter Lászlót az izgatás vádja alól. A legfelsőbb bírói fórum kijelentette ugyan, hogy „... az említett körülmények (ti. hogy Péter László szűk baráti körben, nem izgató célzattal tette kijelentéseit. K. F.) nem zárják ki vádlott cselekményének bűncselekményként való értékelését, annál kevésbé, mert tárgyi és alanyi oldalról is fellelhető azok az ismérvek, amelyek az izgatás bűntette megállapításához elegendők...”. Mégis úgy mérlegeltek, hogy „a törvény szerint alkalmazható legenyhébb büntetés is szükségtelen”, tekintettel arra, hogy Péter László szót emelt „üldözött kommunisták” mellett.

A Díszpolgári beszéd és Önéletrajzom 1990. nemcsak adatok takaros rendje az életút-ról, hanem hiteles, személyes vallomás is hivatásról, irodalomról, emberi kapcsolatokról.

Az Ezredfordulói gondolatok a kötet záró írása. Péter László reménységének hangja, Vörösmartyt és Madáchot idézve, a Tragédia halhatatlan szavaival, amely a jövőt a szeretet parancsa által lekötött közösségi rendben reméli a huszonegyedik században. „Ez a szocializmus, amely költészetünk legnagyobbjainak eszméiből táplálkozik, a huszadik század vérözönbe torkollott kísérletei ellenére – a jövő század reménye” – írja Péter László. Engedtesse meg e sorok írójának hozzátenni: bizony ez a szocializmus koránt sem az a szocializmus. A kettő sok-sok fényévnyi távolságra van egymástól.

Péter László kötete méltó tisztelgés 1956. forradalma előtt. Hiteles és magával ragadó, pontos tényfeltárás és megszívlelendő erkölcsi tanulság. A könyvet pontos Névmutató egészíti ki. A kötetet jó szívvel ajánlom a forradalmat megélt generációnak éppúgy, mint az utóbb születetteknek (Péter László: 1956. Előtt, alatt, után, Belvedere kiadó Szeged, 2006.)

SZEKÉR ENDRE

Gömöri György és Buda Ferenc: 1956, a mi forradalmunk

„Történelmi napokat élünk, fiúk!” mondtam Pomogátsnak, szorgalmas és megbízható irodalomtörténész barátomnak, meg Maár Gyuszinak, akiből később filmrendező lett...” – írta Gömöri György A forradalom sodrában című írásában. Az 1966-ban papírra vetett szöveget majd a párizsi Magyar Füzetek 17. számában tette közzé. Ez *Az én forradalmam* című kötetének első írása – a napló, a közeli élmény forrásával rögzítette az 1956-os forradalmi eseményeket, közelről, vallomásos erővel, pontos adatokkal, el nem homályosuló emlékeit felidézve. A Petőfi-kör ülései, az Irodalmi újság számai, a Rajk László újratemetésének napja, a bölcsészkar egyetemisták izzó beszélgetései, a Himnusz éneklésének akkori felejthetetlen pillanata, az érlelődő jelszavak („Nem állunk meg félúton–sztálinizmus pusztuljon!”) stb. – mind megtalálhatók Gömöri György naplószerű vallomásában. Szinte valamennyi adat, tény, kijelentés, jelszó, tett, tüntetés, szereplő stb. fontos, részei az 1956-os forradalmi eseményeknek. A fiatal egyetemista magyar-lengyel szakos, és így már ekkor, 1956-ban is különös érdeklődéssel tekint a lengyelországi hírekre, a varsói eseményekre, az ottani szovjet tankok „nyomást gyakorlására”, Gomulkaékra. A Bölcsészkar lapja, az Egyetemi Újság szoros kapcsolatban van mindennapi életükkel, jelszavaikkal („Függetlenség, szabadság – lengyel–magyar barátság”), gyűlésükkel, vitáikkal, tüntetésükkel. A jelentős forradalmi pillanatok mellett – érdemes figyelniük a naplószerű adatok rögzítésére. Pl. „Október huszonharmadika. Korán keltem, s reggeli után megkértem anyámat, csináljon néhány fehér-piros – a lengyel színekből álló – kokárdát. Tudatosan vagy nem, de forradalmat játszottam: Petőfiék is kokárdákkal kezdték március tizenötödikét.” Az 1956-os forradalmi események sodrában vannak a bölcsészkar fiatal egyetemisták – a komoly küldöttségektől a Petőfi-szobornál lévő felejthetetlen gyűlésig, ahol Sinkovits Imre szavalt a Nemzeti dalt. („Fojtott csöndben hallgattuk, de amikor Sinkovits a refrénhez ért, kitört a fergeteges: „esküszünk–esküszünk–hogyan tovább nem leszünk!”...) Gömöri György emlékező sorai átmelegednek: „a következő percek igazán csak versben lehet megírni...” Igen, minden részletében vissza tudja adni Gömöri György e forradalmi pillanatok hangulatát, lelkesedését: a lyukas zászlókkal, a Nagy Imrét követelő kiáltásokig, a „Ruszkik haza!” állandó jelszóig. Itt füttykoncert, ott tankdörgés, itt a Sztálin-szobor ledöntése, ott a műegyetemisták 16 pontos követelése, itt még reménykedés él, ott már a szovjet túlerővel szembeni reménytelenség fogalmazódik meg. De biztos abban, hogy 1956 októberének forradalmi napjait nem lehet elfelejteni.” És tudom, ha majd az utókor ítélőszéke előtt / számba veszik minden nemzet fényes és szánalmas tetteit, / csak

annyit kell mondanom: 'ötvenhat' meg 'magyar' –/és sok bűnünkre ettől lesz bocsánat, / és ez lesz, ami rólunk mindvégig fennmarad" (Gömöri György: *Október fényesítése*, 1997)

A forradalom leverése után „újmodi nomádokként” „lesátorfázunk a világ minden keresztútján” – mint Gömöri írta az *Újmódi nomádok* című versében: ő Angliába megy, Cambridge-be; András Sándor az Egyesült Államokba; Thinsz Géza Svédországba; Sulyok Vince Norvégiába; Sipos Gyula Párizsba; Bujdosó Alpár Bécsbe; Kabdebó Tamás Írországba; Czigány Lóránt Londonba stb. De a Magyarországtól látszólag távol került és az otthonmaradt magyar írók számára is – történelmi korszakhatár és személyesen átélt esemény, forradalom volt és maradt 1956. Ezt például nyomon követhetjük Gömöri György *Az én forradalmam* című kötetében is, melyben összegyűjtötte az 1956-os forradalommal kapcsolatos írásait. Kiemelkedően fontos volt akkor, az Irodalmi Újságban napvilágot látott írás: *A tengervíz sós*, melyben Tardos Tibor a lengyel Adam Wazyk versét idézi. Az „álmodozó” Fourier utópikus szocialista a tengervíz „limonádéjává” válását jósolta meg, de a valóság más, a változatlanul „sós”: ez az igazság. Wazyk ott volt Budapesten, a Bem szobornál is 1956. október 23-án. A lengyel Wiktor Woroszyłski Magyarországi naplót (1956) írt, mely háromszor jelent meg itthon szamizdatban („hivatalos” kiadásban: 1990-ben). Az *Ítélet* című versében ír 1958. júniusában a hamis bírákról és a hamis tanúkról – a golyó, a kötél, a máglyatűz által halálra ítélték „harsonás feltámadásában” reménykedve. Gömöri György, aki egész életében nagyon közel állt/áll a lengyelekhez – mint egyetemi tanár Cambridge-ben is – így kiemeli Hanka Adamiecka véleményét az 56-os magyar forradalomról („soha meg nem szűnik személyes hálám a magyar forradalom iránt”). Határozottan felhívja a figyelmet a lengyel Julian Przybos 56-os versére („Vért adunk a sebesült magyaroknak...”); és a lengyel sajtóvisshangra is.

De nem szűkül le Gömöri érdeklődése a lengyel irodalomra: ír George Macbeth *A lovasok* című verséről (Bp. 1956. november 4.); bemutatja Bill Lomax *Hungary 1956* című könyvét; Red Gadney Cry *Hungary 1956* című fotóalbumát; beszámol Krassó Györgyről; elemzi és bírálja Karinthy Ferenc *Budapesti ősz* című regényét; szól Simonffy András és Zimándi Pius könyvéről stb. 1981-ben az Irodalmi Újságban Szász Béla szavait idézi: „A magyar forradalom vízbe hajított kő volt, amely egyre szélesebbre gyűrűző hullámokat vetett.” És Gömöri hozzáteszi: „Még a mi csónakunkat is ez a hullámverés viszi tovább.”

„Vajon s mikor leszen valahol is lakásunk?” tette fel a kérdést Gömöri György – látva és tapasztalva az 1956-os forradalom után sokféle szétszóródott menekült, Nyugatra került íróársait. A világ számos helyén ideiglenesen vagy állandóan megkapaszkodott, magyar anyanyelvét megőrző írók sorsát ő ismerte. De tagadhatatlan az, hogy az otthon, Magyarországon maradt írók, költők sem könnyen találták és találják meg helyüket, otthonukat Pécsről Kecskemétre, Győrtől Budapestig. Például Buda Ferenc költő, aki Debrecenben született, Budapesten, Pustavacson, Kerekegyházán, Sopronban, Tiszakécskén vagy Kecskeméten találja meg igazi otthonát? (Hiszen az 1956-os versei miatt a börtön, az Állampusztá – nem neveztehető „otthonnak.”) Mégis a teljes igazságot keresve – Kecskemétet kell valódi hazájának tekinteni. Polgárává Kecskemét fogadott” – vallotta meg a költő. És a Forrás folyóirathoz kötődés, a hosszú éveken át tartó kapcsolat, művei közlése is jelzi ezt a Kecskemét-közponitáságot. (Nem is beszélve a legmélyebbről jött vallomásról, a *Himnusz haza* című középponti jelentőségű verséről és az ajánlásáról: Füziéknek: Áginnak és Lacinak szeretettel.) Ezt a barátságot kifejezi az *Isten szalmaszáján* című Buda Fe-

renc verskötet, a Forrás kiadása (a megye segítségével), amit a 2006-ban érettségizett fiataloknak ajándékként adtak.

Túl a falon, Az én ötvenhatom Buda Ferenc új, ünnepi verskötete egyszerre szép és tragikus. Szép – irodalmi tekintetben, és tragikus: a költő sorsát illetően. A falak itt nem „jelképes”, hanem valóságos fal, bezártsággal, rabsággal, börtönvilággal. Arany János „néma tartományának” világa az övé. A költő nem „moderneskedőn” játszik szerepet: ő valóban rab, elítélt, falakkal elzártan, mert a „rőtsillagos, komor, kövér / tankok teremtenek nyugalmat” itt (*Rend*), „Vétkei” a Hatalom számára „hatalmasak”, veszélyesek, bünténynek számítanak. A rettenetes valóság a következő: „Harangszavú szabadság... / De jaj, a csizmák / itt menten széttaposás.” „Fakó falak” veszik körül. Az ajtó zárva van, „hús fogház-falak” mindenütt. S háttérben a látszólag megmásíthatatlan valóság: „futószalagon szerelt tárgyalásokkal”, detektívvel, fiktív vádakkal, hiábavaló érveléssel. „Büntetett előéletű” most már. Mindenütt a falak. „Falak ellen nincs eszköz védelemre.” és „fogyatkozik reménye” is. Mégis Buda Ferenc költői egyénisége, erkölcsi tartása – változatlan. Mindig övé – ha rejtetten is – az igazság. Övé 1956 forradalmának néhány fényes pillanata, és néhány ezzel kapcsolatos verse. Övé a „mécsesszemű remény”. Övé az eltiport tüzek parazsa. S mindig – akár egy-egy verssorban is – ott a jövő, ott a remény. „Ám végül majd az inga/visszaleng.” Tisztán fogalmaz: ez „kocsma-kor”, „szuronyos pokol”. De mégis „kinőtt a fű”, „virágzik már a körte”. És a falakon túl ott a kis- és nagyvilág. S a haza. Esterházy Péter egyszer azt írta Buda Ferenc versei kapcsán, hogy „szép és irigylésre méltó Buda Ferenc akkori hazaképe vagy még inkább hazaálma.”

A Cambridge-ben élő Gömöri György – magához öleli az ő 1956-os forradalmi emlékeit. Buda Ferenc Duna-Tisza közti homok-hazájában összetetten őrzi az 56-os forradalom szép és megszenvedett pillanatait, szívközeli verseiben, Márciusba kapaszkodva.

„Nem ellenemlékművet akartam csinálni”

BESZÉLGETÉS CSÍKSZENTMIHÁLYI RÓBERTTEL
A MŰEGYETEMNÉL FELAVATOTT '56-OS SZOBRÁRÓL

A forradalom 50. évfordulóján a Felvonulási téren, az egykori Sztálin-szobor helyén felavatott központi emlékmű mellett egy alternatív emlékhelyet is átadtak a Műegyetemnél, ahonnan 1956. október 23-án elindultak a tüntetők. Az arc nélküli tömegből kiemelkedő, szabadságot jelképező nőalakot ábrázoló kompozíció Csíkszentmihályi Róbert Munkácsy-díjas, érdemes és kiváló művész szobrász alkotása. Az '56-os szervezetek kérésére kormányzati támogatásból a céllal készült, hogy jobban megfeleljen az egykori forradalmárok „korosztályi ízlésének”, mint a vasoszlopokból álló, vitákat gerjesztő városligeti emlékhely. Csíkszentmihályi Róbert azt mondja: nem ellenemlékművet akart készíteni, hanem személyes élményei alapján azt szeretne volna megfogalmazni, amit a forradalomról gondol.

– Amikor a jubileumi emlékév kuratóriumának elnöke, Kosáry Domokos a parlamenti pártok és az '56-os szervezetek vezetőivel egyeztetett az évfordulóról, az egykori forradalmárok azt kérték, hogy a városligeti központi emlékhely mellett egy saját emlékművet is létrehozassanak. Az erre kiírt pályázat nyerteseként mennyire volt megkötvé a keze?

– Amikor fölkertek a pályázatra, világos volt számomra, hogy a központi emlékművet elfogadni nem tudó '56-os szervezetek igényeit szeretnék kielégíteni azzal, hogy létrehoznak egy ízlésvilágukhoz közelebb álló, alternatív emlékművet is. Ez persze eléggé ellentmondásos kérés volt. Én nem egy ellenemlékművet csináltam, hanem azt mondtam el a kompozícióban, amit '56-ról gondolok. Sajnálom, hogy az ország olyan állapotba került, hogy két műalkotást egymással szembeállíthatnak. Ezt ugyan szomorúan tapasztaltam, de a munkában egyáltalán nem befolyásolt. Olyan emlékművet készítettem, amit teljes egészében vállalni tudok. Örömmre szolgált, hogy az '56-os szervezetek képviselői, akik az elfogadott terveket megnézték, rögtön a magukénak érezték.

– 1956-ban 16 éves kamasz volt, milyen személyes emlékei vannak a forradalomról?

– A Török Pál utcai Művészeti Gimnáziumba jártam, melynek a menzája a pesti Dunaparton, a Közgazdasági Egyetemen volt. Ott már az október 23-a előtti napokban igen izgatott hangulat alakult ki, röpcédulákat is osztogattak. Ha jól emlékszem, október 23-án délben a Műegyetem hallgatóinak felhívását olvashattuk a faliújságon arról, hogy tüntetés lesz a Bem-szobornál. Öcsémmel együtt egyenesen a Bem térre mentünk, ahol izgatott, lelkes hangulatot tapasztaltunk. A tömeg egyik részével mi is elmentünk a Kossuth térre, a Parlamenthez, ahol rengeteg ember skandálta a rögtönzött jelszavakat. Estig maradtunk, a Magyar Rádióhoz már nem mentünk át, hanem szófogadó gyerekeként az akkor még

meglévő Kossuth-hídon át hazasomfordáltunk a Déli Pályaudvarnál lévő otthonunkba. A következő napokban már csak Budáról figyeltem a fejleményeket.

– *Az alkotómunka során épített ezekre az élményekre?*

– Programszerűen használtam fel saját '56-os élményeimet. Óvatos szófogadásból, és persze azért is, mert irtóztam attól, hogy fegyver legyen a kezemben, a harcokban én nem vettem részt. De az első napok csatái után barangoltunk a pesti utcákon, megnéztük, hogy mi maradt a szétágyúzott Kilián-laktanyából, a múzeumkertből, az iskolánkból. Fölbortott telefonfülkéket, lövészárkokat, a küzdelmek nyomát lehetett látni mindenhol. Az első napok emlékeit úgy őrzőm, mint az országos egyetértés, az öröm és a felszabadultság tiszta érzését. Az emlékmű pályázati kiírásában szerepeltek olyan kitételek is: érzékeltesse a forradalom brutális eltiprását, nemzetközi kihatását is. Úgy gondoltam, ezek történelmi tények, de ebben a kompozícióban mégsem erről akarok elsősorban beszélni, hanem arról az emelkedett, tiszta lendületről, amivel a forradalom elindult. A tömeg kitör a Műegyetem kapuján – tulajdonképpen ezt mintázza a vajszerű kőszobor. A tiszta, őszinte tömeg kiemel magából egy alakot, amit akár a Szabadság istennőjének is nevezhetnénk. A figurák arctalanok, hogy ne legyenek felismerhetőek. Megcsinálhattam volna úgy is, hogy az akkori barátaim, példaképeim vagy a forradalom résztvevői közül mintáztam volna meg az egyes alakokat, de ettől határozottan óvakodtam. Csupán kisebb, halk attribútumokkal, például egy svájcisapkával utalok a korra. A tömeg fölé emelkedő főalak kicsit jobban megmunkált. Egy leány, aki korabeli lobogó kiskabátban lép előre – mintha vezetné a többieket. A kabátja olyan formát képez, hogy szinte egy szárny is lehetne.

– *Maradéktalanul megvalósíthatta az elképzeléseit?*

A pályázatomban az volt az alapgondolatom: a Műegyetem kertjének oldalában, a kerítésben van egy négyoszlopos, díszes, faragott, az épülettel egyidős műemléki kapu, amit nem használnak, onnan tört volna elő a tömeg. Ez azonban meghiúsult, mert városépítészeti szabályok miatt a közterületre nem szabadott kijönni. Arra is gondoltunk kellett, hogy egy koszorúzás után a járdán letaposnák az emberek az emlékezés virágait. Végül bevittük a kompozíciót a Műegyetem területére, ahol az említett kapu két oszlopát megdöntve állítottuk fel, közöttük került elhelyezésre a húsz darabból álló, 4×4 méteres, tehát igen tekintélyes méretű szobor.

– *Országszerte és külföldön is számos jelentős köztéri munkát készített már, más volt ez a feladat, mint az eddigiek?*

– Életem fő lehetőségének éreztem. Főművemnek nem merem nevezni, a minőségét ítélik meg mások. De mindenképp a pályám csúcspontjának tartom, hogy az 1956-os forradalom ötvenéves évfordulójára és épp a Műegyetemhez egy ilyen jelentős emlékművet készíthettem.

– *Ha egykori főiskolai mesterei, Pátzay Pál és Szabó Iván élnének, mit gondol, mit mondanának róla?*

Nyilvánvalóan ez nem az ő világuk. Még kortársak között is különböző alkotói világok léteznek. A két nemzedékkel idősebb Pátzay Pál biztosan másképp képzelne egy ilyen emlékművet. De alkotomnál fogva én is hagyománytisztelő megközelítésben, a legjobb meggyőződésem szerint csináltam meg ezt a kompozíciót. Egyfajta „korszerűséget” jelez,

hogy az előre törő figurák egy repedezett sziklatömbből bomlanak ki. Pátzay mester biztosan nem csinált volna ilyet soha. Az '56-tal kapcsolatos közhelyes előképek tolultak föl az agyamban, amikor azt hallottam, hogy valamiféle korosztályi ízlésnek is meg kell felelnie ennek az emlékműnek. Szándékosan nem akartam pesti srácokat, lyukas zászlókat, tankokat mintázni, noha egyetlen zászlót én is tettem a tömeg egyik részéhez, hogy azzal a felvonulást érzékeltessem. Akármennyire is valós történelmi jelképek ezek, el akartam kerülni azt a kelepécét, hogy mindig ugyanazokkal a motívumokkal ábrázoljuk a forradalmat. Harminc köbméter követ faragtunk meg csapatmunkában. Remélem, szeretettel és megértéssel fogadja majd mindenki.

Hollósi Zsolt

Szerkesztői asztal

1956-ra emlékező novemberi számunk címlapjára Nagy Gáspár *Ez volt a kor...* című versének néhány sorát írtuk. Kedves szerzőnk szeptember 30-án Magyar Örökség-díjat vett át. Korábban Czine Mihály-díjban részesült. Mindkét elismeréshez szeretettel gratulálunk!

*

*

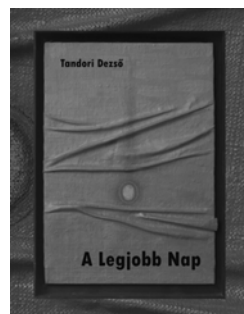
Szeptember 28-án a szekszárdi Illyés Gyula Megyei Könyvtárban Bombitz Attila mutatta be Baka István életműsorozatának harmadik darabját (*Publicisztikák, beszélgetések*), valamint az „Égtájak célkeresztjén”. *Tanulmányok Baka Istvánról* című kötetet. Közreműködött Orbán György előadóművész.

*

Szeptember 29-én a vásárhelyi Városházán mutattuk be *Vásárhelyiség – mítosz és valóság* című összeállításunkat. Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város részéről Almási István alpolgármester mondott köszöntőt. A számról Imre László egyetemi tanár és Olasz Sándor főszerkesztő beszélt. A szerzők közül Blazovich László, Németh Ágnes és Szentí Tibor találkozott az olvasókkal.

*

A *Legjobb Nap* címmel jelent meg a Tiszatáj Könyvekben Tandori Dezső verseskötete, melyet Tóth Ákos állított össze. A nyolcvanas évek utolsó harmadát rekonstruáló kötethez is ő írt eligazító tanulmányt.

Decemberi számunk tartalmából

KOVÁCS ANDRÁS FERENC, MARSALL LÁSZLÓ, VITÉZ GYÖRGY, ZALÁN TIBOR versei

DARVASI LÁSZLÓ: Szabadsághegy (dráma)

FERDINANDY GYÖRGY esszéje

POSZLER GYÖRGY tanulmánya az új világirodalom történetéről

Diákmelléklet: VADAI ISTVÁN *Berzsenyi Dánielről*

A TISZATÁJ DIÁKMELLÉKLETE

2006. NOVEMBER

116. SZÁM

VASY GÉZA

Az 1956-os forradalom egyik szellemi előkészítője: Illyés Gyula

I.

Bármilyen rövid korszakát, bármely versét, bármely jellegzetességét vizsgáljuk egy alkotónak, célszerű mindig az egészre is tekintettel lenni. Különösen indokolt ez, ha a vizsgálódásnak határozott eszmetörténeti, ideológiai, sőt politikai vonatkozásai vannak. Felerősíti ezt a kötelességet, ha az alkotói pálya jelentős időtartamú, az életmű terjedelmes, a közéleti szereplés is nagyszabású, a fogadtatás története pedig ellentmondásos. Illyés Gyula esetében mindezekről szó van, ráadásul a tárgyalandó témakör, az 1956-os forradalom utóélete is fordulatos, ma sem egyértelműen lezárt.

Illyés Gyula 1902 novemberében született, tehát a huszadik század gyermekének is nevezhető. A Tolna megyei Rácegrespuszta uradalmában volt cseléd, de szakmunkás: gépészkovács az édesapa, tehát a társadalom legmélyéről, de az ottani hierarchia mégis magas posztjáról indulhatott a tehetséges gyerek, aki indító élményként kapta a művelődés szükségességét, az olvasás kiolthatatlan szomját, az 1848-as forradalomnak és szabadságharcnak valamint Petőfi Sándor költészetének szellemi örökségét, valamint azt a tapasztalatot, hogy az eszmék, az emberek igazságának abszolút érvényét a gyakorlat nem erősíti meg. Szülei ugyanis vallási értelemben egyes házasságot kötöttek, s ez a katolikus apai nagyszülők körében rendre vitát kavart az unokák vallási nevelésének ügyében. E két ág ráadásul gazdaságilag sem állt egy szinten. Tehát nemcsak az átlagos cselédek és a maguk helyzetének a különbségét szemlélhette a gyerek, hanem a rokonságét is. Az I. világháború időszakában kamaszodó, szüleinek válása után édesanyjával 1916 óta

ILLYÉS GYULA
(1902–1982)

A Magyar Kommunista Pártnak az volt a célja, hogy Illyés Gyulát, aki komoly baloldali múlttal, sőt a kommunista politikusok között széleskörű személyes ismeretségekkel is rendelkezett, ugyanakkor a szellemi-irodalmi élet egyik központi, 1945 után legnagyobb hatású alkotója, egyértelműen a maga oldalára állítsa. Kezdetből érezniük-tudniuk kellett azonban, hogy ez nehéz feladat...

Budapesten élő diák a társadalmi egyenlőtlenségek újabb tapasztalataival gazdagodott, majd az őszirózsás polgári forradalommal, a Tanácsköztársasággal, s persze Ady költészetével, némi marxista szakirodalommal is. Természetszerűen vált forradalmárrá, de nem kommunistává, még kevésbé bolsevikké.

Az európai társadalom a felvilágosodás kibontakozása, főként a francia forradalom óta hitt abban, hogy a szabadság, egyenlőség, testvériség társadalma megteremthető. Aztán a valóságosan létrejövő polgári társadalmak megmutatták, hogy ez csak korlátozottan lehetséges. A megoldást a marxizmus ígerte, s a XIX. század végére megerősödő munkásmozgalom ugyancsak az ideális célok megvalósíthatóságáért küzdött. Illyés Gyula a *Beatrice apródja* című kései, önéletrajzi regénye kapcsán beszélt arról, hogy az ő eszmélkedésének időszakában valóságos „hitreneszánszban” éltek az emberek, legalábbis a fiatalabb nemzedékek meggyőződésben arról, hogy az igazságos társadalom hamarosan elérhető a világforradalommal. Ez a hit vezette őt is 1919 nyarától a legális és az illegális szocialista-szocialisztikus szervezkedésekbe, s emiatt kellett a biztos letartóztatás elől elmenekülnie az országból. Így élt 1921. decemberi menekülése után 1922 tavaszától 1926 nyaráig Párizsban, ahol ugyancsak részt vett az emigrációs munkásmozgalomban. Csak a körözőparancs elévülése után térhetett haza. Ekkor már pályakezdő író, aki az avantgárd hullámokban való megmerítkezés után a *Nyugat* táborához csatlakozott, s Babits Mihály leghűségesebb híve lett, majd egyik elindítója s vezéralakja az 1933-ban kibontakozó népi írói mozgalomnak. A harmincas évek derekán megjelenő könyvei: a *Puszták népe* szociográfiája, a *Petőfi* pályaképe, a *Rend a romokban* versei nemcsak nemzedéke, hanem a kortárs magyar irodalom egyik legjelentősebb alkotójává tették, akit a konzervatív tábor modernizálódó rétegei is elismeréssel fogadtak. 1934-ben moszkvai meghívásra – egy írókongresszus ürügyén – Nagy Lajossal körutazást tett Oroszországban. Útirajzában rokonszenvvel mutatta be az új társadalmat, de nem hallgatta el kritikai észrevételeit sem. 1937-től a *Nyugat* társszerkesztője, majd a folyóirat folytatásaként megjelenő *Magyar Csillagot* szerkesztette. Ez a lap a demokratikus irodalom szellemi központja volt a német megszállást követő betiltásáig. Így jutott el a II. világháborúig, az ország hadszíntérré válásáig, a németek kiűzéséig és az ezzel járó újabb megszállásáig. A német megszállás és a nyilas hatalomátvétel idején a letartóztatás elől bujdosni kényszerült barátjával, Németh Lászlóval együtt. Az ellenállási mozgalom őt kérte fel induló-szöveg megírására (*Rendet*).

II.

1945 történelmi pillanatában tehát Illyés Gyula a magyar irodalom egyik legtekintélyesebb alkotója, akinek demokratikus elkötelezettsége csak rosszakarattal vitatható. Illyés szívesen maradt volna csak író és szerkesztő, de belátta, hogy a háború utáni demokratikus átalakulás idején szüksége van rá a parasztpártnak, s politikusként az irodalmi életnek is. A Nemzeti Parasztpárt hosszabb előkészületek után 1944 végén válhatott igazi párttá. Az előtörténetben komoly szerepe volt a népi írók mozgalmának és a Szabad Szó című lapnak, amely az 1944. márciusi betiltás után újra megindulhatott. (Illyés már a háborús években munkatársa, szerkesztőbizottsági tagja e lapnak.) Mire Budapest felszabadult, már két hónapja működött Debrecenben az Ideiglenes Nemzetgyűlés, amelynek Illyés májustól tagja, a Nemzeti Parasztpártnak pedig egyik vezetője. Az 1945 áprilisában létrejött 21 tagú intézőbizottságba beválasztották, s 1946 márciusáig viselte ezt a tisztséget. Néhány hónapig

a párt fővárosi vezetője is volt. Felajánlották neki a vallás- és közoktatásügyi miniszteri tisztséget is, ezt azonban nem vállalta el.

Hamar megtapasztalhatta a kommunista párt erőszakosságát, valódi arcukat, ugyanakkor azt is, hogy a szava számít, hogy valóban segíteni tud embereken, s rajtuk keresztül az egész ország helyzetén. A leglátványosabb és leghatásosabb Szabó Lőrinc és Németh László melletti következetes kiállása. Küzdelme azért eredményes, mert az irodalompolitikában már ekkor döntő szavú kommunistákat tudta meggyőzni. Szabó Lőrincet több alkalommal letartóztatták, s csak Illyés közbenjárására engedték szabadon. Németh Lászlót is ki akarták iktatni a szellemi életből egyes politikai erők, elsősorban a szociáldemokraták és a polgári radikálisok, őt is mint háborús bűnöst, fasisztát. (Egyébként Illyést is illették ilyen vádakkal.) Rákosiék Illyés határozott fellépésére ígérték meg, hogy az írókat nem vetik igazoló eljárás alá, legfeljebb korlátozzák publikációs lehetőségeiket.

Illyés már 1945 nyarán fontosnak tartotta, hogy a parasztpárt elhatárolódjon a kommunista párttól, azaz határozottan önálló arcukat mutasson. E pártnak kezdettől volt egy baloldali és egy jobboldali szárnya. Az előbbi elsősorban Erdei Ferenc és Darvas József képviselték, s mint jóval később kitudódott, ők a kommunista párt beépített emberei voltak, Darvas régi illegális párttagként. A jobboldaliakat Kovács Imre és Farkas Ferenc irányították. A párt elnöke, Veres Péter egyensúlyozni próbált, de rendre engedett a kommunista nyomásnak. Illyés a jobboldaliakhoz közeli nézeteket képviselt, s 1945 őszén még a pártszakadás kérdését is fölvetette. 1946 tavaszán Illyés lemondott politikai tisztségéről, azonban a vezetőség kérésére képviselői mandátumát megtartotta. Még egy fontos szereplése volt. 1946 őszén mint képviselő ő is aláírta Kovács Imrééknek Veres Péterhez intézett memorandumát, amelyben a párt politikájának módosítását javasolták: távolodást a kommunistáktól, közeledést a kisgazdákhöz. Kovácsékat okkal aggasztotta a kommunista befolyás alatt álló rendőrség diktatórikus magatartása, a bontakozó demokrácia veszélyeztetettsége. A beépített emberek révén a kommunista párt naprakész és részletes információi voltak a Nemzeti Parasztpárt belső életéről, így Illyés álláspontjáról is.

A Magyar Kommunista Pártnak az volt a célja, hogy Illyés Gyulát, aki komoly baloldali múlttal, sőt a kommunista politikusok között széleskörű személyes ismeretségekkel is rendelkezett, ugyanakkor a szellemi-irodalmi élet egyik központi, 1945 után legnagyobb hatású alkotója, egyértelműen a maga oldalára állítsa. Kezdetől érezniük tudniuk kellett azonban, hogy ez nehéz feladat. Lépésről-lépésre nyomon követhették azt is, hogy Illyés a parasztpártban nem a baloldaliakkal tart. A memorandum ezt teljesen egyértelművé tette. S amikor 1946 végén megjelent a *Hunok Párisban*, amelyben fontos helyet foglal el a húszas évek párizsi emigrációs magyar munkásmozgalmának a bemutatása, annak eltorzulása, elérkezettnek látták az időt Illyés nyilvános és egyre határozottabb bolsevik bírálata. Horváth Márton, aki az MKP központi vezetőségének tagja, a *Szabad Nép* főszerkesztője, a kulturális politika irányítója Révai József mellett, mögötte második emberként, lapjának 1947. január 12-i számában közölte az MKP politikai akadémiáján tartott előadását, amelynek egésze az Illyés-pálya bírálata. Eszerint „Illyés túlságosan szűk, a munkásság felé bizalmatlankodó ideológiai beállítottsága okozta, hogy kilendült eredeti pályájából és a polgári világ vonzásának hatása alá került.” A *Magyar Csillagról* „aligha állíthatjuk, hogy balfelé kereste volna a megújulás útját. Inkább küzdött a germanizmusok, mint a németek ellen.” A *Hunok Párisban* lényege: „elkezdte a munkásmozgalommal, és befejezi azzal, hogy

hátat fordít a mozgalomnak”. Így bizony „Ha Illyés visszavonultság és hosszabb habozás után ismét a polgárság felé vezető utat választja, ha saját magát ismétli, akkor a haladó vonások fokozatosan semmivé válnak nála.”

Horváth Márton 1950-ben, tehát a bolsevik fordulat, az egypártrendszer bevezetése után megjelent könyvében (*Lobogónk Petőfi*) még szigorúbb bírálatok olvashatóak. Egyik cikkében az Illyés szerkesztette *Választ* ellenforradalmi irányzatú lapnak nevezte, Illyést pedig alig fejlődő, következetes ingadozónak, aki bűnbeesett: „éles, elvi kritikát alkalmazunk először is a Válasz irányzatával, a némethlászló-izmussal szemben, ideológiailag megsemmisítjük ezt az ellenforradalmi irányzatot, mely él és visszaél Illyés nevével. Ugyancsak éles, elvi kritikának vetjük alá Illyés egész politikai és írói pályafutását – természetesen nem azzal a céllal, hogy Illyést megsemmisítsük, hanem azzal a céllal, hogy hibáira és álláspontjának tarthatatlanságára ráébresztve őt, elősegítsük politikai és írói csatlakozását népi demokráciánkhoz (...) Lehet, hogy Illyést nehezebb „indulásra” készíteni, mint ötmillió parasztunkat. De – meg kell kísérelni.” A *Válasz* a korszak legmaradandóbb értékeit bemutató folyóirata volt: Bibó István, Németh László, Szabó Lőrinc, Weöres Sándor, a pályakezdő Pilinszky János, Kormos István, Sarkadi Imre és sokan mások publikáltak benne.

III.

Bár 1948-ban Illyés az elsők között kapta meg a Kossuth-díjat, ekkor még vitathatatlanul rangos társaságban, a fordulat éve után megfagyott körülötte a levegő. Ő volt az „ingadozó” – tehát se nem kommunista, se nem ellenforradalmár – író, művész fő példája, akinek lelkéért a bolsevikok önzetlenül, az ő érdekében következetesen harcolnak. Illyés nemcsak a politikai, hanem az irodalmi életből is igyekezett – amennyire ez lehetséges volt számára – kivonni magát, még földrajzilag is: minél több időt töltött tihanyi visszavonultságban, felesége családjának nyaralójában. (Telefon híján, rossz közlekedési körülmények között nehezen volt elérhető.) Magatartását betegségeivel igyekezett magyarázni. Új lírai kötetet 1947 és 1956 között nem adott ki, 1952-es válogatott kötetébe csak néhány új műve került be. A teljes hallgatást nem tudta, nem volt képes vállalni. Ennek két komoly oka volt. Párizsból való hazatérése után rögződött benne végérvényesen, hogy felelős az őt útra bocsátó, művészé segítő közösségért, hogy nem lehet csak író, hogy nemcsak önmagát, hanem a nincstelenek s az egész magyarság érdekeit is képviselnie kell. A magyarság nagy bajában, a Rákosi-kor szörnyűségeiben nem hallgathatott. A másik ok a művész közlésvágya: aki közérdekűt kíván mondani, az szeretné a hatást is érzékelni. Kipróbálta a hallgatást, a remeteséget, de a bolsevikok se hagyták békén, ugyanakkor szerette volna az igazságot is valamiképpen kimondani.

Jellemző példája ennek a Magyar Írók I. Kongresszusán való szereplése 1951 áprilisában. A hosszas referátumok után elsők között kapott szót egy ifjú akarnok – aki aztán soha, még önálló kötetig sem jutott el, s akit nyilván felkészítettek hozzászólására –, s számon kérte Illyés Gyulán a hallgatást, „az egész dolgozó nép nevében” közölve, hogy csalódott az alkotóban. Felszólította, hogy válaszoljon: „mi a véleménye pl. a termelőszövetkezeti mozgalomról, a csatornázásról, vagy tervünk büszkeségéről, a Dunai Vasműről?” Illyés másnap válaszolt is. Bevezetőül az író és az időszerűség fogalmát értelmezte, majd felolvasta dunapentelei látogatása alkalmából írt, még nem egészen késznek nyilvánított versét. A ri-

portelemeket is tartalmazó vers arra figyelmezteti az építőket, hogy „rajtatok / fordul meg: börtönt rakjatok / vagy bástyát, jól vigyázzatok!”, majd így fejeződik be: „leomlanak / bálványok, trónok, égi-földi szentek, / de nem amit a munka megteremtett.” A „hosszantartó, nagy taps” ellenére záróbeszédében Révai József vitázott – nem a verssel, hanem – általában Illyés magatartásával, kettős kötöttségével, s továbbra is óvta „bizonyos barátoktól”. Érdemes megjegyezni, hogy a vers nyilvánvalóan tudatos hamisítással jelent meg. A „nyomdahiba” csupán egyetlen betűnyi: „börtönt rakjatok” helyett börtönt raktatok”, de így a múltra vonatkozott a kritika. A korszak leghitelesebb egyidejű irodalmi megjelenítése, az *Egy mondat a zsarnokságról* még 1950-ben, e versnél korábban keletkezett, s természetesen kiadhatatlan volt az 1956-os októberi forradalomig. Ez a tény is mutatja, hogy Illyés kereste a diktatúra alatt is lehetséges megszólalási módokat.

A fordulat éve, 1948 után hivatalosan csak két eset volt lehetséges: vagy szocialista lett valaki, vagy ellenség. Vagyis közölhető vagy közölhetetlen. A középút, az „útitárs”-jelleg csupán átmeneti lehetett: amíg megérik az elhatározás, azaz szocialistává fejlődik az alkotó. Ezt az átmenetiséget, „ingadozást” a legtovább Illyésnek engedte meg, nézte el a bolsevik irodalompolitika. Nem mondtak le róla, mert nem tehatték meg. Írói jelentősége önmagában nem lett volna számukra akadály, ám egyértelműen demokratikus múltja, közéleti szereplése miatt a szólamok ellenére semmi olyat nem tudtak felmutatni az író múltjában, amit ő nem vállalhatott volna, s amire egy tisztultabb marxizmusnak ne kellett volna elismerően bólintania. Illyés maradt Révaiék számára a „népfrontosság” utolsó lehetősége.

Mindazonáltal kezdetben Illyés is közelkerült ahhoz, hogy csak az ellenségesnek bélyegzett írók munkalehetőségeivel: műfordítással, gyermekirodalmi alkotásokkal legyen jelen a korban. Lírai műveket, klasszikus francia drámákat fordított, írókról készített portrékat, népmese-átdolgozásai jelentek meg (*Hetvenhét magyar népmese*, 1953), s e könyv azóta alighanem megkaphatná a legtöbbször kiadott magyar szépirodalmi alkotás kitüntető elismerését. Ilyenfajta tevékenységgel azonban csak a periférián lehetett létezni. Ő viszont szeretett volna az idegen megszállásról és a zsarnokságról is szólni. Reményt adni a nemzetnek.

Ehhez azonban a népi hősközhöz hasonlítható cselre volt szüksége. A rendszer – s ez 1956 után is sokáig érvényben maradt – elsősorban nem művekben, hanem közvetlenül várta el a hűségnyilatkozatot maga – és vezérei –mellét. 1952 márciusában volt Rákosi Mátyás hatvanadik születésnapja. Ebből az alkalomból a publikáló íróknak kötelessége volt megszólalni a köszöntő antológia számára. Illyés Gyula 1926 nyarán, nem sokkal hazatérése után a Rákosi-perről tudósító francia kommunista újságírónak volt a tolmács-kísérője, s így jelen volt egy néhány perces börtönbeli látogatáson, amelyre az újságíró engedélyt kapott. Ezt az emléket írta meg, ma is vállalhatóan. Alighanem ez a cikk jelentette Révai számára a hűségnyilatkozatot, s ez tette lehetővé, hogy Illyés színpadi bemutatókhoz jusson. A bolsevik pártnak szüksége volt arra, hogy úgy tegyen, mintha Illyés az ő embere lenne.

Akármiről persze nem lehetett a megjelenés reményével írni. A bolsevik diktatúrában engedélyezett témakörök, motívumok között három olyan volt, amely Illyés korábbi munkásságában is meghatározóan jelen van, s amellyel ez időben is nyíltan fejezhette ki önmagát, s egyúttal a rendszer álságosságát is jelezhette. Ezek a munka tisztessége és mo-

rálja, aztán a nép melletti elkötelezettség, végül a forradalmi és szabadságharcos történelmi hagyomány. Az elsőt példázza *Az építőkhöz* intézett vers, s még inkább a korábbi, 1949 májusában megjelenő *Kezek* című, édesapja munkás kezeit megéneklő 490 soros költemény, amelynek lelkes, ódai hangja nem a pártot, nem a proletárdiktatúrának becézett zsarnokságot dicsőíti. A fizikai munka tisztelete egyúttal a népközelséget is kifejezhette, s ez volt a lényege az elfogadás szempontjából a gyermekirodalomban a népmese-feldolgozásoknak, tágabban a népmesei jellegnek. Feltehetően ezért született meg a *Hetvenhét magyar népmese*, bár Illyés már a harmincas években is készített népmese-feldolgozásokat.

A bolsevikok állandóan a népet emlegették, amelynek üdvösségéért ők harcolnak. Pedig nemcsak a régi rendszer kedvezményezettjeit nyomorították meg, ítélték el, hanem az egyszerű embereket, a munkásokat, a parasztokat is. Mindenki reakciónak, a nép ellenségének számított, aki nem értett velük egyet, vagy egyszerűen csak nem volt képes teljesíteni parasztként a beadási kötelezettséget, mert nem volt annyi terménye, vagy nem tudta munkásként túlteljesíteni a normát, vagy megszólalt a teljesíthetetlen, értelmetlen gazdasági tervek ellen. A bolsevik párt azt hirdette, hogy „a párttal a népért” küzdenek, a Nemzeti Parasztpárt jelszava viszont az volt, hogy „a néppel a népért”. Ezt a pártot viszont 1949-re a többivel együtt felszámolták. A proletárdiktatúra a valóságban a pártkáderek diktatúrája volt, proletárelles, népellenes társadalmi formáció. Ezért nem válhatott soha Rákosiék hívévé Illyés Gyula.

A rendszer hamisságára utalni viszonylag átlátható áttételekkel s mégis nagy hatással a történelmi témákkal és drámai művekkel lehetett. A színházi előadás közvetlenül formálhatta a közvéleményt. A korabeli hivatalos marxistának nevezett felfogás szerint a magyar történelem forradalmak és szabadságharcok története. Ez természetesen nem igaz, de valóban voltak hősies kísérletek, s ezekről lehetett hamisság nélkül szólni. Illyésnek gyermekkorától kezdve meghatározó élménye 1848–1849. Az akkori eseményeknek éppen a fordulat éve alatt voltak a centenáriumi megemlékezései. Mindez nagyobb fénybe vonta a Petőfi Sándorral való foglalkozást is. A reformkornak és 1848-nak a felidézése azért is időszerűnek bizonyult, mert Magyarország 1945-tel ismét a hazateremtés szükségességével nézett szembe. Illyés éppen a fordulat évével rátalált arra a témakörre amellyel a hazateremtés szükségességét ismételten kifejezheti, s egyúttal a veszélyeket, a tragikumot is jelezheti. Az 1949 és 1956 közötti évek alapeszméje életművében a hazateremtés és a honvédelem összekapcsolása oly módon, hogy nem csupán elszakíthatatlanságukat mutatja fel, hanem nyomatékosan azt is, hogy a néptömegek nélkül nem lehet sem hazát teremteni, sem megvédeni azt. Mindez az adott pályaszakaszban úgy valósul meg, hogy mind erőteljesebbé válik a honvédelem, az ellenség elűzésének a gondolatköre.

IV.

Illyés Gyula nevelődésének és írói eszményeinek jegyében magától értetődő, hogy a centenáriumi idején filmregényt írt *Két férfi* címmel Petőfiről és Bemről. Maga a film, a *Föltámadott a tenger* (1953) a sok filmgyári átdolgozás után – amelyeket Révai József irányított – elég messze került az eredeti mű szellemiségétől, mert a kor sematikus történelem-szemléletének megfelelően csak a győztes forradalmat mutatta be. A filmregény közép-pontba állította azt a gondot is, hogy a nép csak részlegesen élvezheti a forradalmi vívmá-

nyokat: azok nem mindenkire s nem egyenlő mértékben vonatkoznak. Petőfi és Bem azért lesznek Illyés szemében eszményi forradalmárok, mert ezt az igazságtalanságot is fel akarják számolni. Amit Petőfi Debrecenben a katonáit oktatva mond a hatalom egyes képviselőiről, azt a fordulat éve utáni helyzetre is érthetjük:

„... nép nélkül nem lehet: De nem is érdemes. S ők ezt nem értik. Mire pedig a becsületese megérti, attól tartok, késő lesz. Én azért jöttem, hogy még idejében figyelmeztessek mindenkit. Mindenkit, aki igazán szereti a hazáját is, a szabadságot is, de úgy igazán, hogy nemcsak addig a határig, ameddig az ő kis érdeke kívánja a szabadságot.” Majd később így folytatja: „Egy vezethet győzelemre. S nemcsak a magyar szabadság győzelmére, hanem minden elnyomottak diadalára. Az, hogy sikerül-e mellénk állítani a dolgozó szegény népet. A magunkét, s aztán a többi országét köröttünk – az egész világot!”

Nép nélkül nem lehet forradalmat győzelemre vinni. Illyésnek ez a lényegi s régóta vallott állítása a fordulat éve után azonnal hangsúlyossá vált. Aggódo figyelmeztetése nem talált visszhangra sem ekkor, sem az *Ozorai példa* bemutatásakor (Nemzeti Színház, 1952. május 22.) és megjelenésekor, a dráma túlzóan is lelkes fogadtatásakor. Ennek okát elsősorban nem Illyés óvatosságában lelhetjük meg, hanem a kor befogadói „süketségében”. Az áthallásokra nem volt megfelelő érzékenység, mindent egy-az egyben értettek, s rájátszás is csupán a marxizmus sematizált klasszikusaira volt lehetséges. Illyés művei szavakban ugyanazt mondták szinte, mint a tanfolyamok és az újságcikkek, s az olvasó és a néző ezt az azonosságot fogta fel, legalábbis a nyilvánosság előtt csak erről adott véleményt, s nem arról, hogy az 1848–1849-es veszélyek az 1950-es évek elején is fenyegetik a magyarságot.

Az *Ozorai példa* (a folyóiratközlésben még *Hazaifiak* volt a címe) az 1848 őszen a Dunántúlon meginduló szabadságharc egyik – epizodikusságában is jelentős – eseményét köti össze a szőlődézsmá eltörlésének, tehát a teljesebb körű jobbágyfelszabadításnak az ügyével. Alapgondolata teljesen 1848-as alapokon áll – ismét Petőfi szellemében. Azt mondja, hogy amíg a népnek nincs joga a tulajdonszerzéshez, a gyarapodáshoz, addig nem lehet hazája sem, azonban amint egyenrangúvá válhat, többféleképpen is megismerheti a hazaszerzés örömét. Tulajdona lehet, jogai lehetnek, s azokat megvédheti, meg is védi, hiszen a szüretre induló helybeliek nemcsak az ozorai csatában vesznek részt, hanem a győzelem után, s Perczel ezredesnek a dézsmá eltörléséről hozott jó híre után indulnak a se reggel Bécs felé, mert ott dől majd el, hogy visszatérhetnek-e az ellenségek, a hont és a jogot fenyegetők.

A korabeli elemzők sorra a hazaszeretet drámájaként értelmezték e művet, s ez nem volt belemagyarázás. Az *Ozorai példa* megfelelt a bolsevik kátében előírtaknak. Behódolt volna Illyés? Nem, hiszen működött továbbra is az, amit Révai rosszállóan kettős kötődésnek nevezett – a kommunistákra és a kártékony barátokra utalva – azzal a módosítással, hogy Illyés igazi kettős kötődése nem ez volt, hanem az, amely egyrészt a haladó társadalmi-forradalmi eszmékhez, másrészt a kétkezi dolgozó néphez kötötte. Illyés ezt a kétféle kötődést egylényegűnek tudta, a bolsevizmus gyakorlata azonban a tragikus szétválasztásra mutatott példát: szembekerült egymással az öncélú, az elveket megcsúfoló forradalmiság és a néptömegek mindennapi és távlati érdekeinek sora. 1951-ben, a dráma megírásának idején Illyésben még élhetett némi illúzió, hogy vissza lehet térni a tiszta forráshoz, ezért van figyelmeztetés jellege is a drámának: a tisztázás és a tisztulás útját mutatja fel. Eközben azokat az elveket hirdeti, amelyek azonosak ugyan benne és a kommunista fra-

zeológiában, de amelyeket ő továbbra is halálosan komolyan gondol, míg a bolsevik praxis naponta megcsúfol.

1848-ban Magyarország paradox helyzetben volt: felelős kormánya ellenére egy szomszédos nagyhatalom fővárosából diktáltak. E szomszéd állam hadserege szabadon próbál közlekedni és parancsolni az ország területén. S bár a kormány nagy tömegeket földhöz juttatott, a dézsma csak részlegesen szűnt meg. 1945-ben igazán radikális földosztás volt, a diktatúra azonban bevezette a termények és állatok kötelező beszolgáltatását. Megannyi párhuzam, azonban ez a korhoz szóló jelentés nem igazán világolható ki. A dráma terjedős, túlmagyarázó, s ez éppen nem segíti, hanem gátolja a teljesebb megértést. S ez furcsa módon a műfaji jelleggel is ellentétes, ugyanis eredetileg opera vagy zenés dráma szövegvéneke készült.

Maga a szerző is érezhette ezt, mert a következő dráma témája is a szabadságharc lett, de nem a kezdet, hanem a tragikus vég, a világosi fegyverletételhez vezető út. Előbb egyfelvonásos változat készült (*Tűz-víz*, 1952), majd a két felvonásból és utójátékból álló *Fáklyaláng*, (a folyóiratközlésben még *Kossuth próbája* volt a címe), amelyet a Katona József Színház mutatott be 1952. december 12-én. Míg az előző drámában Illyés a közvélemény előtt szinte ismeretlen, illetve inkább csak az ő korábbi, azonos című költeményéből ismert esetet épített a drámába, a *Fáklyaláng* alaphelyzete mindenki számára ismerős. S míg az ozorai csata epizód csupán, Kossuth és Görgey vitája messzemenően sorsdöntő az ország számára. Ezért is van az, hogy a világosi fegyverletétel óta él a vita: melyiküknek volt igaza? Illyés nemcsak hogy megkerülni nem akarja e vitát, hanem a középpontba állítja, vallván, hogy Kossuthnak van igaza. Így a történelmi tények és a legendák egyaránt fontossá válhatnak. A bemutató előtti interjúban így vallott a szerző: a dráma „arról szól: Kossuth hogyan lép előre épp a világosi bukás után, amikor látszólag Magyarországon elvesztette a harcot, hogyan indul meg azon az úton, amelyen megnyeri az egész magyar népet úgy, hogy végre valóban legendás hőse lesz a magyar történelemnek.” Valóban, a dráma ezt a legendát mutatja be, s ennek megfelelően az ellenlegendát, Görgey áruló voltát. Mindennek a személyes alapja a gyermekkori eszmélkedéstől kezdődően átélte, megtapasztalt Kossuth-legendát, az igazi 48-aság eszméje, amit nemcsak a harmincas évek műveiben, a filmregényben és e két drámában állított a középpontba Illyés, hanem *Az utolsó törzsfő* című esszéjében is (1953), amely Madarász József portréját rajzolta meg, a mindhalálig tartó elvívást állítva a középpontba. A dráma művelődéstörténeti alapja viszont elsősorban Kossuth híres-hírhedt vidini levele (1849. szeptember 12.), amely máig hatóan meghatározta a szembeállítóan polarizáló Kossuth–Görgey legendaképződést. Illyés elfogadja ezt a legendát, s ki is élezi, megtetézve még egy nyomatékos szemponttal: ez a nép ítélete is. Illyés korabeli nyilatkozata szerint „Kossuth és Görgey személyében két ellentétes vélemény csap össze a kérdés eldöntésére: – Ki az igazi hazafi? Az, aki a néppel és a népért, vagy pedig aki a nép nélkül akarja megvívni a csatáját. Görgey elbukott, ítélte fölötté a nép, Kossuth igazát bebizonyította a történelem.” A történettudomány inkább tartja a vidini levelet politikai szónoklatnak elérendő célok érdekében, mintsem visszatekintő, szigorúan tényeken alapuló helyzetelemzésnek. Görgeynek és a nép kihagyásának tézise sokkal inkább Rákossira vonatkozik, aki ugyan állandóan a népet, annak érdekeit emlegette, mégis politikája őt tette a magyar nép ellenségévé, árulójává. Hamis célokat, nagyhatalmi érdekeket szolgált, gonoszul.

A drámaírónak természetesen joga van ahhoz, hogy egyoldalú legyen, hogy egyik szereplőjének igazságát emelje abszolút érvényűvé, hogy a drámában történelmi eseményeket átcsoportosítson, módosítson. S bár Kossuth és Görgey utolsó, aradi beszélgetésének tartalmáról csak keveset tudunk, mind 1849. augusztus 10-ének, mind a körülötte lévő napoknak a történései meglehetősen ismertek a történettudomány számára. A drámává átforgált kettős legendát azonban felesleges a tényekkel szembesíteni. Fontosabb kérdés az, hogy a személyes, életrajzi és érzelmi indítékokon túl mi célból tartotta Illyés oly fontosnak a Kossuth-legendát, hogy drámává írja, történelmi tényeket és legendát építve együvé. A dráma első felvonását a szerző is történelmi leckének minősítette, vagyis a helyzet bemutatásának. Ez is feszültségteremtő, s előkészíti a második felvonásnak azt az alapkoncepcióját, hogy Kossuth és Görgey „próbája” fogja eldönteni az ország sorsát. Ez a második felvonás a magyar drámairodalom egyik csúcsteljesítménye. A feszes és feszült párviadal után az Illyés-elképzelés maradéktalan érvényesítéséhez szükség van az utójátékra, amely a drámaíró által csoportosított és értelmezett tényeket áttemeli a szép és szent legenda világába, amelyben már nem Kossuth Lajos, hanem Kossuth apánk a főszereplő, s ahol valóban a nép mond Józsa, az egykori katona szájával ítéletet Kossuthról is, meg Görgeyről is. Más kérdés, hogy ez a népitélet mennyire igazságos, tényeken alapuló.

Miért is ötvöz Illyés történelmi leckét és legendát, miért játszatja át őket egymásba, hogy a tény is legendának, a legenda is ténynek mutatkozhasson? Nyilván nem kikezdetlen történettudományi munka volt a célja, hanem az igazi hazafiság foglalkoztatta, az ötvenes évek jelenére is vonatkoztatva. A néppel vagy a nép nélkül vezetni az országot, ez volt számára a kérdés. Egy ilyen koncepcióban Görgey csakis áldozat lehet, főleg a dráma műfajában, ahol a pozitív hőssel szemben ugyancsak kiemelkedő képességű ellenfélre van szükség. Kossuth és Görgey történelmi ellentéte nem az igazi hazafi és az áruló szembenállása, s hogy Illyés mégis ebben az irányban élezte ki a konfliktust, azt nem annyira a vidini levél szelleme s a ráépülő legenda teszi utólag is művészi szempontból megérthetővé és elfogadhatóvá, hanem az a cél, hogy esztétikailag magával ragadó példát adjon „a néppel és a népért” igazi tartalmára. E koncepció szerint – ha a vidini levél Görgeyje nem lett volna kéznél – kellett volna kreálnia szerzőnek egy hasonló jellegű ellenfelet Kossuth számára. A *Fáklyaláng* ugyanis azt kiáltja világgá, hogy a nép nélkül nem lehet győzelemre vinni a forradalmat, a néppel viszont még a legveszélyesebb helyzetben is megmenthető az ország, a haza, szinte csoda is tehető. A szabadságharc ugyan elbukott, de Kossuth legendája őrizte a reményt. Az 1945-ös demokratikus népi forradalom is önmaga eszelős ellentétébe csapott át, ám Kossuth példája ezúttal is a reményt adhatta a dráma szándéka szerint. Magyarország területe mindig is nagyhatalmak ütközési zónájába esett, mégsem lehetetlen a tartós függetlenség megszerzése. Bármennyire is összeköti Illyés a nép jogokkal s tulajdonnal való teljes körű felszabadításának és az eredményes honvédelemnek a gondolatát e drámában is, az *Ozorai példához* képest jelentős az elmozdulás a honvédelem, a nemzeti függetlenség ügyének nyomatékosításában. A *Fáklyaláng* vitáinak lényege az, hogy mi módon őrizhető meg a nemzeti függetlenség. A maga módján még az Illyés ábrázolta Görgey is ezen fáradozik. S amiként 1849 augusztusa nem kínált reális utat a függetlenség megőrzésére, természetesen 1952 sem kínált semmifélet ennek visszaszerzésére. Ebből a két korban egylényegű realitásból nő ki Kossuth – és Illyés – csodaváró hite.

A dráma fogadtatása nem annyira egyöntetű, mint az *Ozorai példáié*. Főként Kossuth túlzott eszményítését bírálták, s így a nép háttérbe szorítását. Ez az ideológiai felfogás – a néptömegek történelmi szerepéről – marxista alaptézis volt, amelyet éppen a személyi kultusz csúfolt meg a legvégtetesebben. A magas színvonalú színházi előadás kirobbanó sikert aratott. Illyés második Kossuth-díját kapta e drámáért, s hasonló elismerésben részesült a rendező Gellért Endre, a Kossuthot alakító Bessenyei Ferenc, a Görgéyt játszó Ungvári László és Józsa, a katona szerepéért Bihari József.

A Rákosi-korban keletkezett drámahármas utolsó darabja a *Dózsa György*. Dózsa alakja is régtől foglalkoztatta az írókat. E műnek két szövegváltozata van, az elsőt 1954 nyarán közölte a *Csillag*, a véglegeset 1956. január 20-án mutatták be a Nemzeti Színházban. E mű a történelmi időben jóval messzebbre ugrik vissza, mégis ez szól a legközvetlenebbül a megírás jelenéhez. Elég pontosan érzékelték ezt a korabeli visszhang is. A *Dózsa György* középpontjába – az írói elképzelés következetes végigvitelének köszönhetően – a nemzeti egység és a honvédelem ügye került, s egyáltalán nem a történelmi tények eltorzításával. A drámabeli Dózsa kezdettől a kínhaláláig a hazát akarja megvédeni a mind fenyegetőbb török veszedelem ellen. Ez az elképzelés nem mond ellent sem Dózsa elképzelhető alakmásainak, sem a kor tényleges feladatának. Ugyanakkor a nemzeti függetlenség eszméjének középpontba állítása Dózsa korától kezdve valóban folyamatos gond, s ez a szovjet példa szolgáló majmolásának idején is különösen égető.

A drámában a történelemtől eltérően válik fontossá Zápolya alakja azzal, hogy elfogása után szeretné Dózsát megnyerni, a maga oldalára állítani. Zápolya csábítása az, hogy új udvart hoz létre új urakkal, s ezzel meg lehet nyerni a tömegeket is. Ha annakidején megtörtént volna Dózsa ilyenfajta megkísértése, azt neki el kellett volna fogadnia. Ez a drámai jelenet azonban sokkal inkább játszódik 1956 színpadán, mint a régmúltban. Aligha túlzás egy áttetsző Zápolya – Rákosi párhuzamra gondolni, különösen akkor, ha Zápolya későbbi sorsára is gondolunk. Ő ugyanis 1526 végén királlyá koronáztatta magát, régi tervét valósítva meg ezzel. A nemzeti egységet azonban nem tudta megteremteni ezzel a lépésével, sőt inkább e cél akadályozójává vált. S a Nyugat felé való sikertelen szövetséges-keresési kísérletek után rászánta magát arra, hogy a nagy ellenséggel, a török szultánnal kössön szerződést, aki ettől kezdve Magyarországot a maga tartományának tekintette. Akárcsak Sztálin.

A *Dózsa György* bemutatója fontos üggyé vált néhány héttel a szovjet párt híres XX. kongresszusa előtt. Fogadtatása áttételesen, de egyre kevésbé virágnyelven, lehetővé tette hogy a jelen igazi gondjai is szóba kerülhessenek, hogy a drámát példázatként is értelmezni lehessen. A drámáról rendezett szakmai vitáról tudósítva az *Irodalmi Újság* (1956. március 17.) így idézte Illyés hozzászólását: „Az abszolutizmus történelmi érdemét nemcsak abban látja, hogy rendet csinált a feudális zűrzavar után, hanem, hogy a nép javára szolgált. Aki egy rendszert azért becsül, mert rendet teremt – a nép terhére –, az fasiszta. Nem nehéz hát eldönteni, hogy Zápolya, aki újabb súlyos terheket akar a nép vállára vetni, milyen szerepet kap a drámában.”

A *Fáklyaláng* és a *Dózsa György* egy nagy veszedelem, tragikus nemzeti sors előérzetében keletkezett, figyelmeztető sikolyként, mégis, bár mindkét mű nagy történelmi tragédiát mutat be, a maga módján mindegyik elementáris történelmi optimizmust sugároz, mondván, hogy a harc a nemzeti függetlenségért nem hiábavaló. Illyés 1949 és 1956 között

még végletesebben kijózanodik a hitrepszánsz céljainak közeli megvalósíthatóságából, de még abból is, hogy a történelemszemléletben feltétlenül az osztályokban való gondolkodás az elsődleges. Nem tekinti kizárólagosnak, döntő tényezőnek az osztályharcot, s mind nyomatékosabban építi be műveibe a honvédelmi harcok, a nemzeti függetlenség ügyét. Ki az ellenséggel az országból! Ezt hirdeti Kossuth, ezt Dózsa és ezt Illyés is e két drámával.

V.

A drámák értelmezését, agitatív erejét határozottan erősítik az ide vonható költemények, különösen – a megjelenés sorrendjében az *Árpád* (Magyar Nemzet, 1953. december 25., *Hét évszázad magyar versei*, 1954), a *Bartók* (Színház és Mozi, 1955. október 14.), a *Hunyadi keze* (Irodalmi Újság, 1956. augusztus 11.), az *Egy mondat a zsarnokságról* (Irodalmi Újság, 1956. november 2.). E művek a kor líratermésének legfontosabb darabjai közé tartoznak. Utóéletük sem átlagos. A *Bartók* megjelenése után a színházi lap példányait kivonták a forgalomból. A *Hunyadi keze* kötetben csak 1968-ban kapott nyilvánosságot, nyilván nem 1956 nyári megjelenése, hanem szemlélete és közlendője miatt. Még tovább kellett várakozni az *Egy mondat a zsarnokságról* újabb hazai kiadására, hiszen ezt a verset a Kádár-kor sokáig a költő ellenforradalmi magatartásának bizonyítékául könyvelte el. S amikor jóval később megengedték volna a kötetbe kerülést, akkor Illyés zárkózott el ez elől. Így Magyarországon csak halála után, 1986-ban jelent meg újra. Idehaza a kilencvenes években vált Illyés legfőbb versévé. A világirodalom felől nézve viszont régóta ez a legismertebb huszadik századi magyar költemény: a szabadságvágy egyetemes érvényű verse.

Az *Árpád* epikus részletezésű és tragikus szemléletű állóképe egy űzötten, tépetten menekülő, életveszedelemben úton lévő népet rajzol, amely számára a jövő „csupa rémség”, amelynek vezérért is rémlátás gyötri népe jövőjéről, s inkább csak a mégis daca hajtja tovább:

*„Akárhogyan is – még most sem beszélt –
szabadok leszünk” – ez suhant talán a
szívébe inkább, mintsem az agyába,
miközben megsarkantyúzta a mént*

*s a menetből egy sziklára kiállva
jelt adott: gyorsan! S nézte fűрге szemmel
mint juhász, aki minden ürüt ösmer,
hogyan tódul népe át Európába.*

A zárókép és a benne rejlő gondolat, Európa nyomatékos hirdetése abban az időben, amikor mindig Kelet fogalma volt a mérce, s éppen ez az, ami elől menekül a szabadságba egy nép, még a vers tragikus szemléleténél is jobban utal a keletkezés korának magyarsághelyzetére.

A *Bartók* Illyés Gyula egyik legismertebb költeménye, s a Kádár-kor évtizedei alatt, az *Egy mondat a zsarnokságról* tilalmassága miatt ez szemléltette – még a középiskolai tankönyvekben is – egyrészt Illyés líráját, másrészt azt, hogy a rendszer leszámolt a személyi kultusszal. A verset történet-és művészetfilozófia hatja át, olyan ars poetica ez, amely nemcsak az Illyés-életmű egyik kulcsa, hanem e szűkebb korszak s a drámák jobb megértését is

segítheti. Bartók portréja éppen a műben kifejtett és jellemzően népközpontú történetfilozófia révén kötődik közvetlenül azokhoz a történelmi témájú Illyés-művekhez, amelyeknek központi hőse egy kiemelkedő magyar történelmi személyiség.

A költemény Bartók Béla halálának tizedik évfordulója alkalmából keletkezett és jelent meg. A bolsevik művészetpolitikának Bartók zenéjére is csak korlátozottan volt szüksége. Részben azért mert a szovjet szakértők elutasították a zeneszerző „formalizmusát”, részben azért, mert a néptömegek számára érthetetlennek tartották. Így még a *Cantata profana* is tilalmas volt. Illyés verse egyértelműen a jelent és Bartók korát azonosítja, s így művészet- és társadalompolitikai vitát folytat a Rákosi-féle bolsevizmussal. Látszólag elfogadja az esztétikainak tartott régi vádat, hogy ez a zene „hangzavar”, de azt válaszolja erre, hogy

*...éppen ez a jaj kiált
mennyi hazugul szép éneken át –
a sorshoz, hogy harmóniát,
rendet, igazit vagy belevész a világ;
belevész a világ, ha nem
a nép szólal újra – fölségesen!*

Bartók zenéje a nép vágyainak a kifejezője is, s mindig igazat mond. A „hangzavar” a súlyos társadalmi bajok következménye, a konzonancia, a harmónia hiánya tehát lényegében igazmondás. Nemcsak a művészetnek, hanem a politikának is kötelessége, hogy igazat mondjon: „Mert növeli, ki elfödi a bajt.” Szállóigévé vált ez a sor, örökérvényűen.

A *Hunyadi keze* keletkezése s megjelenése is jubileumi ünnepekhez kapcsolódik. 1956 augusztusában volt félezer éve a nándorfehérvári diadalnak és Hunyadi János halálának. Ekkor avatták fel Pécs főterén Pátzay Pál lovassobrát is. Ehhez is kapcsolódik Illyés verse: a szobornak is a kinyújtott hadvezéri kéz a legjellemzőbb egyéni jegye. Ez a kéz:

*Simogatott befelé. Oly retteneteket ütni
hogy bírt ő kifelé? Mert simogatni tudott!*

Vagyis szeretettel vezette hazája népét, s ezért tudta megvédeni a hatalmas külső ellenségtől is. A tíz részes vers a sírvers tipikus formájában, disztichonokban íródott. A nagy példát mutatja fel, a reflexiós-vitázó versekhez képest, az általa véghezvitt csoda érvényességének érdekében érvelnek. Ennek lényege: a magyarságot, a magyar népet védeni kell. A vezér motívuma azért döntő, mert a magyarságnak jó vezetőkre van szüksége, hiszen a leggyakrabban ilyeneknek a hiánya nehezítette sorsát. A vezér motívuma szétválaszthatatlan az általa vezetett nép motívumától, s ez a kettő olvad eggyé a magyarság motívumában. Gyakoriságával is kulcsszó a magyar. E versben azonban nem a magyarság, hanem a Hunyadi-kép az abszolút pozitív értékű. Egybehangzóan a reformkor óta tartó költői szólammal, Illyés hibásnak és bűnösnek is látja a magyarságot: nemcsak az ellenséges túlerő, nemcsak a belső erőtlenség, hanem a széthúzás, egymás pusztítása is romlásba dönt mindannyiunkat. Megismétlődnek Kölcsey gondolatai. S nemcsak ezek a bűnök növelik a bajt (s ezek azért lényegileg mások, mint a Rákosi-féle „bűnös, fasiszta nemzet” teória), hanem a szintén régtől ismerős szalmaláng természet átka, a „múlasztott napi munka”, a „lustaság” is.

A vers azzal indul, hogy Hunyadi sírjára – emlékművére-szobrára – jelképesen feliratokat vés, a halhatatlanságot bizonyítva. Az 5. részben a vezér közvetlenül is megszólal, önmagának alkotva-mondva sírfeliratot. Itt átvált a sírvers illetékessége, ez a szöveg ugyanis nem annyira Hunyadi, mint inkább az egész nemzetre vonatkozik:

*Mélyre bukott a magyar, de dicső ügy bástyafaláról.
Engem aláz, Hunyadit, ki tetemére tapos.
Szobrom nem csak a győzelem emlékműve: a gyászé:
nemzet sírja fölött örökdik ércalakom.*

A mitikussá növesztett, a nemzet mindenkori védszellemének látott vezér szól itt, s nem a maga korát minősíti, hanem az arra következő gyászt – mint tipikus nemzeti sorsképletet. Kell-e mondani, hogy ennek is megvan az 1950-es évekre vonatkozatható érvényessége? Hunyadi azért lehet védőszellem, mert ő győzött, s az a győzelem nem „pernyi csoda” volt csupán. Az ő korában hazánk még Európa szervesen fejlődő része, s ezt az állapotot követte a Mohács utáni sokszázados gondzuhatag.

A Moháccsal kezdődő újabb századokban különös jelentőségre tett szert a vezér, az államférfi, hiszen óriási bajokból kellett volna kivezetni a nemzetet. A jó vezér a mi történelmünkben ritkaság, aki mégis akadt, az hős is, csoda is, ezért kiemelkedő példa akkor is, ha tényleges politikai szerepet játszhatott, mint Árpád, Hunyadi, Dózsa, Zrínyi (*Zrínyi, a költő*), Kossuth, Széchenyi (*Széchenyi hídjá*), s akkor is, ha egyetemes rangú művészetével hatott, mint Petőfi vagy Bartók. Ők mind Illyés példakép-hősei a Rákosi-korban, számára ugyanis kulcskérdés a jó vezér hiánya vagy megléte. A hivatalos Rákosi-kultusz ugyan népünk bölcs vezérének nevezte ezt a személyt, de ezt egyre kevesebben hitték el a bolsevikok közül is. Csak a szovjet párt XX. kongresszusa (1956. február) teremtett olyan helyzetet, hogy – még mindig moszkvai utasításra – leválták őt 1956 júliusában. Utóda azonban az a Gerő Ernő lett, aki semmiben sem különbözött elődjétől. A Rákosi-kor mind ördögibb körreit végigjárva az igazán demokrata Illyés nem annyira újabb kiemelkedő történelmi személyiség színrelépésétől várta a helyzet radikális megváltoztatását, hanem inkább azt remélte, hogy nemzeti történelmünk nagy személyiségeinek példája arra bátorítja a népet, hogy megszólaljon „újra – fölségesen” (*Bartók*). Ezért van az, hogy bár a *Hunyadi keze* kezdetben a hadvezér-államférfi sírverse, ez átalakul az őrző-védő-gyógyító őrszellemévé, aki ebbéli tevékenységében soha meg nem pihenhet, hiszen őrzésre, jeladásra állandóan szükség van.

VI.

Az esszé, a publicisztika a véleménynyilvánítás szabadabb formái, ezért a diktatórikus egy-pártrendszer keretei között nem igazán kívánatosak. Németh Lászlónak például 1945 után sokáig alig volt módja esszéik közzétételére. Illyésnek is csak korlátozottan. Azonban a lírai művek és a drámák mellett ezeket a műfajokat is felhasználta a szépirodalmi alkotások lényegi gondolatainak kifejtésére, megerősítésére. Ezekben az években néhány írói portréja jelent meg klasszikusokról s ezekben az igazság kimondása, érvényesítése kulcsmotívum. Fazekas Mihály főművének az a lényege, „hogy az elnyomásba nem kell beletörődni; azt, hogy bármily erős is a hajdú palcája, egyszer a szegény is visszaüthet; vagyis azt, hogy lehet igazság – csak ki kell verekedni vagy – ügyeskedni!” (*Lúdas Matyi igaz története*, 1951).

Victor Hugo pályaképében a lényeg az igazságkeresés, a szabadság-eszme, az erőszak elítélése, s az a tézise, hogy „az irodalom célja: a Nép”. (*Victor Hugo védelme*, 1952). A Molière-esszé ugyanilyen szellemiségű: az igazság keresése, annak kimondása jellemzi a drámaírókat, aki tudja, hogy „minél nagyobb egy igazság, annál egyszerűbben kell kifejezni”. Célja: „A nép nyelvén, a nép módján, a nép számára neveltségessé tenni egy világrendet...” (*Molière*, 1954). Babitsról szólva nyomatékosan idézi tőle: „Hiszek *igazságban*, mely túl van a politikán, életünk helyi és pillanatnyi szükségletein.” Általános tapasztalatként rögzíti az esszé: „olyan országokban azonban, ahol a levegőben járó szó fele hazug, a költő nem mozdulhat el a verse mögül: nincs érvényes mű emberi földzet nélkül.” (*Babitsról fiataloknak*, 1954). Halála után rajzolva portrét Nagy Lajosról, ugyancsak kiemelte, hogy „ő igazságra törekedett”. (*Róla magáról*, 1954) Szabó Lőrincet is az igazság és a valóság megismerésének vágya hajtotta, lényege „az igazszólás, a már megtörtént valóság kimondása”. (*Szabó Lőrinc vagy boncoljuk-e magunkat elevenen?* 1955).

Vitkozni a bolsevik irodalompolitikával évekig nem lehetett nyilvánosan. Sztálin halála után, 1953 nyarán Nagy Imre lett a miniszterelnök, s megindulhatott némi korrekció, a sztálinizmus legsúlyosabb szörnyűségeinek enyhítése. Valamivel nyitottabbá vált az irodalmi élet is. Publikációs tilalma után megjelent, a rádió is előadta Németh László egyfelvonásosát. A *Petőfi Mezőberényben* közlése egy irodalomtörténész (Bóka László) dühös tiltakozását váltotta ki a párt lapjában, ahol felelősségrevonást is követelt. Erre reflektált Illyés, aki visszautasította ezt a hangot, s védelmébe vette a művet, amely ugyan komor szemléletű, „De ki meri vallani, hogy hazánk és értékeink megbecsülése dolgában csak gyermekeink szorulnak oktatásra, s felnőtteink nem? Ki mondja, hogy egész irodalmunknak ifjúsági irodalomnak kell lennie? A kép olyasféleképpen zord, mint Petőfi halála...” (*Petőfi Mezőberényben*, Szabad Nép, 1954. december 28.)

Híressé vált, vitát is indító cikke szöveget *A pesszimista versekről* (Irodalmi Újság, 1954. január 16.) E korban tilos volt pesszimistának lenni, az ilyennek mondott műveket megbélyegezték, hiszen a kommunizmust építjük, s ennél szebb és jobb nem lehet. Illyés szerint: „Az ember lehet pesszimista, a vers maga soha, lévén a jó tett minden formájában életigenlő.” S a Bartók-verssel egybehangzóan már ekkor kijelenti: „az emberiségnek nem kis győzelme, ha valami addig megnevezhetlent néven tud nevezni. Ezzel mintha annak rontó erejét is elvehetné. Ha megnevezem a bajt, azzal már az egészséget szolgálom.” A népköltészet kapcsán is arról értekezett, hogy a vers az igazságtól válik verssé: „Nem művész, aki mestersége mivoltát az évtizedes gyakorlás után végül is nem ilyenfajta szavakba foglalja össze: nincs izgalmasabb, mint az igazság! Az igazság nyugtalanító, lelkesítő – ihletszerű – megsejtése! Aztán az igazság szívós és ügyes kibontása! S végül az igazság kifejezése, bármi módon, bármi áron; seregestől vannak, akik életüket adták ezért.” (*A nép költészetéért*, 1954). A beszédről és az írásról elmélkedve tette fel a kérdést: „Ki gondolkodik helyesen? Aki az igazat keresi.” Máig tanulságos, amikor az írásról szól: „Az írás ott kezdődik, mikor az ember felelősséget érez egy alany és egy állítmány összefűzésekor is; mert az is becsületvizsga; állítás, amiért helyet kell állni. Egy életet át! Egy nemzet életét át!” (*Magyar beszéd*, 1954).

Ezeknek a prózai írásoknak egy része nem jelent meg az ötvenes években. Természetesen az a naplójegyzet sem 1954-ből, amely csak posztumusz vált ismertté. A *Tíz közmondásajánlat az igazságról* megerősíti, hogy Illyés életművében központi az igazság eszméje és annak érvényesülése.

VII.

A szellemi, az irodalmi élet 1956 tavaszától egyre inkább törekedett a demokratizálódásra. Ez értelemszerűen lapalapítási kísérletekkel is együtt járt. A nyárvégi laptervek között szerepelt egy olyan művészeti folyóirat is, amelynek a szerkesztőbizottságában Déry Tibor, Domanovszky Endre, Illyés Gyula, Kodály Zoltán és Lukács György vett volna részt. Az 1956. szeptember 17-i írószövetségi közgyűlésen az elnökség tagjai közül Illyés a második legtöbb szavazatot kapta. 1956. október 23-án Miskolcon érte őt, Szabó Lőrincsel vett részt irodalmi esten. Napokra ottrekedtek. Budapestre való visszatérésük után Illyés bekapcsolódott a forradalmi eseményekbe. Aktívan részt vett az Írószövetség munkájában, előterjesztések, nyilatkozatok megszövegezésében, aláírásában. A visszaemlékezések egyöntetűen tanúsítják, hogy többször vállalt lecsendesítő, higgadtságra intő, kiegyensúlyozó szerepet a forrófejű forradalmárok, a sztálinizmusukból kiábrándulók körében. A Moszkva-barát Illés Bélától tudható, hogy október végén Illyés fölajánlotta neki segítségét, ha bajba kerül. Az október 31.-én Petőfi Párt néven újjáalakuló Nemzeti Parasztpárt néhány napos történetében is meghatározó a szerepe, az új nevet is ő adta. (A változtatásra azért volt szükség, mert a kommunista Erdei Ferenc a régi néven kezdte meg a párt szervezését.) Szóba került az is, hogy népművelési miniszter lehetne. November 3-án egy francia nyelvű felhívást szeretett volna a rádióban felolvasni, amelyet *A világ minden országának íróihoz és irodalmi szerveihez* intézett, de ezt Tildy Zoltán államminiszter nem engedélyezte. (Közlése: Hitel, 1991. november 13.)

„Egy meggyötört, halálos veszedelembé juttatott kis nép igazsága ügyében és mégis a teljes igazság ügyében, vagyis – mert az igazság oszthatatlan – a ti ügyetekben is szólok a tigris karmaiba esett énekesmadár – talán utolsó sikolyával. Tízmillió magyar néz elszánt nyugalommal a maga halála, de akár nemzete kipusztítása elé, ha elkezdett szabadságharcát nem viheti győzelemre.” „Félremagyarázás” azt hirdetni, hogy „a munkások és parasztok ellen tört ki felkelésünk. Író vagyok, született ellensége a hazugságnak, született hirdetője a valóságnak. E minőségemben teszek hitet: két szememmel láttam, ezt a forradalmat, mely minden előzetes szervezetség nélkül tört ki, munkás és paraszt származású diákok kezdték, paraszt származású katonák döntötték el és ipari munkások biztosították.”

A francia szöveg egyelőre ismeretlen, magyarra fordítása talán a szerző munkája. A kézirat a tihanyi kőasztal egy rejtett repedésében, kis üvegbe rejtve maradt fenn, 1989-ben került csak elő. Szerencsére, mert az 1956 utáni megtorlásokban ezt a felhívást Illyés sem úszhatta volna meg börtön nélkül.

Az Irodalmi Újság november 2-án megjelent rendkívüli kiadású számában az első oldalon volt olvasható az 1950-ben keletkezett *Egy mondat a zsarnokságról*. Hat évet kellett várakozni a közlésére, s így is szinte az utolsó pillanatban jelent meg: 4-én hajnalban már szovjet tankok vonultak fel és lőttek a főváros utcáin. Hatása így még döbbenetesebb lehetett. Ez a vers olyan kegyetlenül igaz és őszinte, a heves bírálatból senkit és semmit ki nem vonóan ostorozó, hogy a sztálinista terror idején való – illegális – közlése valószínűleg nem lehetett volna olyan felrázó hatású, mint a győzelmesnek látszó pillanatban. November 4-e után viszont, bármennyire szörnyűvé vált ismét a magyarság helyzete, ez a tiltott vers buzdító erejű lehetett. A sokszor ismétlődő alaptézis: „zsarnokság van” valóban a legegyszerűbben és legpontosabban fejezte ki a bolsevik diktatúra lényegét, általánosan a szabadság totális hiányát.

A november 4-e utáni hetekben Illyés továbbra is aktív volt. November 20-án tagja annak az öttagú íróküldöttségnek, amely a szovjet városparancsnoksággal tárgyal – a magyar belügyi szervek képviselőinek jelenlétében – a letartóztatásokról. Az Írószövetség elnöksége másnap beszélt meg egy nyilatkozatot, amelyet Háy Gyula fogalmazott meg. Az ülésen többen bírálták Háy szövegét, megalkuvónak tartva azt. Illyés állt ki Háy mellett, így a nyilatkozat másnap meg is jelent. Ez a nyilatkozat aggodalmát fejezte ki a letartóztatások miatt, a termelőmunka újraindítását támogatta, s a művészetek szabadságát, az igazmondás kötelességét hangsúlyozta. Illyés érte el azt is – Illés Bélával közbejárva a szovjet városparancsnokságon –, hogy Erdei Ferencet helyezték szabadlábra. November 4-e után hétről hétre változott a Kádár-kormány magatartása, s ez mindjobban korlátozta az ellenállni próbáló, októbert forradalomnak tartó társadalom s benne az írók lehetőségeit. Az Írószövetség utolsó taggyűlése 1956. december 28-án volt, ekkor fogadták el a *Gond és hitvallás* című dokumentumot. A jegyzőkönyv tanúsága szerint – bár a Tamási Árontól származó szöveg előzetes véleményezésében Illyés részt vett –, a taggyűlésen érdemben nem szólalt meg. A belügyminiszter 1957. január 18-án felfüggesztette az Írószövetség működését, majd áprilisban fel is oszlatta a szervezetet. Megszűntek az irodalmi folyóiratok. Decemberben bevezették a rögtönítélő bíraskodást, megkezdődött írók, újságírók letartóztatása, majd elítélése. Illyést nagyfokú publikációs korlátozás sújtotta 1960 tavaszáig: elutasították verseskötetét, drámáját. 1958-ban, amikor pártállásfoglalás született a népi írók mozgalmáról, abban az egész mozgalmat, s a meghatározó szerepet játszó Illyést is harmadikutas, nacionalista, tehát ideológiai szempontból elfogadhatatlan szerzőnek minősítették.

Közben a tovább folytatódó diktatúrában az *Egy mondat a zsarnokságról* a kivágott címerű zászlókkal együtt megkezdte diadalútját a halhatatlanságba.